

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Партійно-радянський апарат у системі влади
Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції

Національна валюта України (1918—1919 рр.)

Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного аналізу

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета

ОУН і УПА у другій світовій війні

До питання про охорону пам'яток культури за Директорії

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках

6'94

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, В. В. Стехун, Г. Я. Туранська

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*.

канд. іст. наук *В. М. Волковинський*.

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів**

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічний редактор *О. В. Дивуля*

Комп'ютер *Н. А. Дерев'янка*

Здає до набору 30.11.94. Підп. до друку 26.01.95.
Формат 70×108/16. Папір кн.-журн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 15.11. Ум. фарбо-відб. 14.7. Обл.-вид. арк. 15.11.
Тираж 100 прим. Зам. 4-956. Ціна 39780 крб.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (399),
ноябрь 1994. Национальная Академия наук.
Институт истории Украины. Институт национальных
отношений и политологии. Научный журнал. Основан
в 1954 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке.
Главный редактор М. В. Коваль.

Київське видавництво «Наукова думка».

Адрес редакції: 252001, Київ-1, ул. Грушевського, 4.

Київська книжна типографія научної книги, 252004,
Київ, вул. Терещенківська, 4.

Адрес редакції:

252001 Київ,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 52-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 6 (399)

ЛИСТОПАД —
ГРУДЕНЬ 1994

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади 3
Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка
в добу української революції 15

Маловідомі сторінки історії

- Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918—
1919 рр.) 26

Методологія та методика історичних досліджень

- Трипольський В. О. Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного
аналізу 41

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Першина З. В. (Одеса). Історія України у працях одеських дослідників . . . 53

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

- Лазечко П. В. (Львів). *З історії створення та діяльності Українського таєм-
ного університету у Львові (1921—1925 рр.) 64

* * *

- Кругляк Б. А. (Житомир). Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки
XIX ст.—1914 р.) 72

Трибуна молодого автора

- Гулянович Г. Д. З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917 р.) 82

Історія в особах

- Горелов М. Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета (Закінчення) 89

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
ОУН і УПА у другій світовій війні (<i>Продовження</i>)	98
ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ	
Нестуля О. О. (<i>Полтава</i>). До питання про охорону пам'яток культури за Директорії	115
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках (<i>Продовження</i>).	123
ОГЛЯДИ	
Гленц Девід (<i>США, Нью-Йорк</i>). Журнал «Слов'янські військові дослідження»	136
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Брусилівська О. І. (<i>Одеса</i>). Б. Ковріг. Із стін і мостів. Сполучені Штати та Східна Європа	138
Зашкільняк Л. О. (<i>Львів</i>). Макарчук С. А. (<i>Львів</i>). А. Чубінський. Боротьба за східні кордони Польщі в 1918—1921 рр.	140
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Кондрацький А. А. Міжнародна наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20-ті — 80-ті рр.»	145
Петрашенко В. О. Наукова конференція «Міфологія в українській історіографії (XIX—XX ст.). Проблеми і дискусії»	146
Чухліб Т. В. Науково-теоретичний семінар «Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків»	148
Станіславський В. В. Науково-теоретичний семінар «Гетьман Іван Мазепа: політичний діяч та державотворець»	149
Артьомов О. С., Коваль М. В. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.»	150
<u>Михайлюк Олексій Григорович</u>	155
* * *	
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1994 р.	156

Новий погляд на проблему

С. В. Кульчицький (Київ)

Партійно-радянський апарат у системі влади *

Співробітник АН СРСР М. С. Восленський після втечі на Захід у 1972 р. написав монографію про пануючий в СРСР клас. Багатократно перевидана різними мовами, вона мала значний вплив на розвиток світової політологічної думки і досі сприймається як найбільш ґрунтовне дослідження про радянський партійно-державний апарат¹. Залишаючись на платформі марксистського вчення про соціально-економічні формації, Восленський вважав бюрократію паразитичним класом, що здійснював у Радянському Союзі свою диктатуру і розпоряджався державними засобами виробництва на правах колективної власності. Радянський лад характеризувався ним як державно-монаполітичний феодалізм, генетичні корені якого походили від азійського способу виробництва, тобто від соціально-економічної формації, що була описана К. Марксом, але не визнана в СРСР.

Політологічні конструкції М. С. Восленського заслуговують на увагу хоча б тому, що протистоять покладеній в основу колишньої офіційної історіографії концепції радянської влади як форми диктатури пролетаріату. Однак у цих конструкціях чимало вразливих пунктів. Автор уславленої «Номенклатури» знаходить безліч розбіжностей між поглядами К. Маркса і В. І. Леніна, і це дає підстави для нетрадиційної оцінки терміна «марксизм-ленінізм». Але він абстрагується як від аналізу змісту комуністичної доктрини більшовиків, так і від конкретного вивчення історії комуністичного будівництва в радянських республіках.

Зокрема, викликає сумнів спроба Восленського надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії риси сформованого пануючого класу. Сумнівним здається й твердження, нібито радянські номенклатурники розпоряджалися державними засобами виробництва на правах колективної власності. Адже ми тепер відмовляємося вірити тому, що селяни справді володіли колективізованим майном колгоспів, як це завжди стверджувалося. Для обґрунтування паразитизму партійно-радянського апарату Восленський знаходить немало аргументів. Це нагадує радянську пропаганду щодо паразитизму дореволюційних пануючих класів. Тимчасом уже загальновизнаною стає думка про те, що вони відігравали конструктивну роль у процесі розширеного відтворення. То невже треба повертатися до сумно знайомих стереотипів, на цей раз уже стосовно соціальних структур, які виникли після більшовицького перевороту? Намір першого дослідника радянської номенклатури розшукати корені комуністичного експерименту в стародавній історії людства не позбавлений інтересу, але наведені ним аналогії є, безсумнівно, поверховими.

На нашу думку, радянський партійно-державний апарат становить цілком нове цивілізаційне явище. По каналах управлінської системи **, що існувала в СРСР, текла влада високої напруги. Але номен-

клатурники були тільки її провідниками, а не носіями. Вони користувалися владою на правах довірених осіб. Поки створені В. І. Леніним партія, держава і система перебували на піднесенні, партійно-державний апарат був тільки інструментом влади. Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів — вищих функціонерів і вождів.

Порівнювати радянський тоталітаризм з деякими давніми суспільствами некоректно, тому що досягнутий людством у ХХ ст. рівень розвитку продуктивних сил не має аналогів у минулому. Партія більшовиків, яка почала налагоджувати за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася передусім з проблемою організації влади та управління. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина стала залежною від держави, потрібний був, як виявилось, фантастично розгалужений апарат. Йому треба було виконувати непорівнянно ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій країні, тому що держава радянського типу покривала собою мало не всі прояви організованого суспільного життя.

Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія зазнала внутрішньої трансформації. По суті, вона втратила ознаки політичної партії і перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури. Хоч це перетворення завершилося на початку 20-х років, його логіку можна осягнути, тільки повернувшись до подій 1917 р.

Організаційні основи побудови («демократичний централізм») дали більшовицькій партії після Лютневої революції істотну перевагу над політичними конкурентами. Згуртованість, дисципліна, «вождизм» допомагали більшовикам пристосуватися до нових лозунгів, потребу в яких завжди передбачав геніальний стратег революції В. І. Ленін, підтримувати тісний зв'язок з революційними масами і завойовувати від їх імені політичну владу.

Суперники більшовиків боролися за парламентську владу. На відміну від них більшовики прагнули не демократії, а диктатури. Це прагнення відповідало природі масових революційних організацій, передусім — рад. Ленінська партія спромоглася завоювати контроль над більшістю рад і перетворити їх в органи влади. Перебуваючи в радах, вона почала діяти спочатку як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а потім (в умовах однопартійного політичного режиму) — як державна партія.

Більшовики прийшли до влади з наміром вщент зруйнувати старі порядки. Тому їм потрібно було створити власний управлінський апарат, який підпорядковувався б залізній дисципліні. Коли управліннями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій, або були безпартійними, перед ними, як правило, виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або покинути посаду. В результаті радянський апарат став практично тотожним партійному.

Архівні дані показують, що РКП(б) інтенсивно абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх у разі потреби на найвідповідальніших посадах. Зокрема, є дані про партійний стаж її попередню партійну приналежність верхівки партійно-радянського апарату України на середину 1923 р., що ілюструють цю непомічену в літературі закономірність. Секретарями семи губкомів УСРР були представники елітного прошарку професійних революціонерів, які закладали основи більшовицької партії. Тільки два губкоми очолювалися вихідцями з інших партій: колишнім меншовиком Б. О. Магідовим і боротьбистом І. А. Мусульбасом. 16 секретарів окружних партійних комітетів з 48 (по чотирьох округах на час обстеження ці посади залишалися незайнятими) вступили до РКП(б) з інших партій у 1917—1919 рр. Три чверті «некорінних» більшовиків були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, бундівці), чверть — з

партій українських соціал-демократів та українських есерів. Така ж картина спостерігалася по радянському апарату. Серед членів українського уряду було троє вихідців з партії меншовиків — М. Г. Гуревич, В. П. Затонський і Ю. В. Рудий, серед дев'яти голів губвиконкомів — двоє «некорінних» більшовиків (колишній боротьбист Г. Ф. Гринько і колишній есер К. Я. Федотов). Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів².

В «ударних» галузях (наприклад, військовій або продовольчій) партія керувала через своїх уповноважених — комісарів***, в інших — здійснювалося опосередковане управління через органи радянської влади. Ця опосередкованість справедливо вважалася перевагою нового політичного режиму. Вона дозволяла державній партії вирішувати все, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. Тому в партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття партійних і державних установ. Зокрема, в резолюції VIII з'їзду, де вперше визначалися форми відносин між РКП(б) і державою, вказувалося: «партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»³.

Інша річ — персональне опанування радянських органів представниками партії більшовиків. В. І. Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливати з «верхами» партійними «верхи» радянські, — вони у нас злиті і будуть такими»⁴.

Щоб вказати на залежність радянського уряду від партії, його міністрів за пропозицією Л. Д. Троцького називали комісарами. У 1919 р. Х. Г. Раковський наполіг, щоб другий уряд радянської України по аналогії з російським теж називали Радою народних комісарів.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) в середпартійному житті ще зберігала у добу «воєнного комунізму» залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали партійні працівники, які мали найбільший авторитет у місцевих організаціях. Вибори на з'їзд відбувалися здебільшого в демократичній обстановці. Безумовно, керівництво РКП(б), що готувало черговий партійний з'їзд, могло певним чином впливати на формування нового складу ЦК. Однак цей вплив ще не став вирішальним. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. В партії могли відбуватися політичні дискусії, і кожний член РКП(б) мав право на власну думку. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Проте середпартійне життя в умовах диктатури дедалі більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилась реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих самих диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією з дотриманням зовнішніх ознак демократизму. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Такий стан справ викликав зростаюче незадоволення багатьох. Найбільш голосно протестувала фракція «демократичного централізму». Один з українських лідерів «децистів» Рафаїл (Р. Б. Фарбман) виступив на X з'їзді РКП(б) з програмною промовою, в якій вимагав розпочати демократизацію партійного життя. «Цілий ряд негативних явищ, — говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначені товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували

себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс кар'єризм»⁵.

Підтриманий іншими опозиціонерами, Рафаїл заявив, що треба на ділі проводити в життя прийняту у вересні 1920 р. постанову ІХ Всеросійської партконференції «Про чергові завдання партійного будівництва». В ній, зокрема, вказувалося на недопустимість будь-яких репресій проти тих комуністів, які мали іншу думку про вже вирішені партією питання⁶. Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні Х з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму в середпартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялись фракції та угруповання.

Ця ленінська резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним до пори пунктом двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих із свого складу. Отже, Х з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це свідчило, що реальна влада перейшла від з'їзду до ЦК РКП(б).

Після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, в якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б)⁷. Будучи безгласним, згідно із засадами «демократичного централізму», перед центральними партійними органами, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед ним самим. Це теж впливало із засад «демократичного централізму».

На відміну від царської влади радянська політична система не мала освяченої церквою та історією легітимності. Вона не залежала від голосів виборців як представницька демократія. Носієм встановленої у радянських республіках диктатури була партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-державної роботи. В ЦК, обраному VIII-им з'їздом партії у березні 1919 р., налічувалося 19 осіб (з України — Х. Г. Раковський), IX-им з'їздом у квітні 1920 р. — теж 19 (з України — Артем (Ф. О. Сергеев) і Х. Г. Раковський), X-им з'їздом у березні 1921 р. — 25 (з України — Артем, Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе), XI-им з'їздом у квітні 1922 р. — 27 осіб (з України — Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар)⁸.

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії. Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. конституція не містила в собі навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуалізованого носія — диктатора. Тому в олігархічній системі влади, нерівноважної за означенням, проблема реального лідерства розв'язується у боротьбі. В. І. Ленін не мав потреби застосовувати диктаторські засоби. Засновнику партії, держави і системи вистачало морального впливу. В колі товаришів по ЦК він не покладався на силові засоби, хоч його власні рішення нерідко зустрічали опозицію. Але ця опозиція була не усвідомленим викликом з боку певних осіб або угруповань, а скоріше матеріалізацією відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв (прикладом можуть стати дискусії навколо укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики).

Наприкінці 1920 р. в партії розгорілася чергова дискусія — про профспілки. В основі її, як і раніше, корінилися різні підходи до

поточної політики. У даному разі йшлося про роль і місце профспілок у системі влади. Л. Д. Троцький, однак, вніс у дискусію гостроту, розцінену опонентами як виклик лідерству В. І. Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначити свої позиції у цій дискусії. Вибори делегатів на Х з'їзд РКП(б) проводилися по платформах.

Прибічники платформи Троцького, які дістали назву «троцькістів»****, зазнали на з'їзді нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК тільки за Леніна проголосували всі 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився лише на десятому місці. Як показали далші події, дискусія про профспілки істотно вплинула на еволюцію владних структур.

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри — політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету, а також розв'язувало менш важливі, у тому числі кадрові, питання. Рішення оргбюро, не опротестоване ким-небудь з членів політбюро, автоматично ставало рішенням ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення повного складу Центрального комітету в системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК скоротилася з двох на місяць у 1919 р. до одного в два місяці у 1921 р.

Паралельно відбувався переплив влади від державних органів управління до партійних структур. Партія перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набута влада теж зосереджувалася в головному парткомі — ЦК, а точніше — в його субцентрах.

Перший склад політбюро налічував п'ять осіб: Л. Б. Каменев, М. М. Крестінський, В. І. Ленін, Й. В. Сталін, Л. Д. Троцький. Кандидатами були М. І. Бухарін, Г. О. Зінов'єв і М. І. Калінін. Персональні зміни сталися через два роки і були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. На місце Крестінського у 1921 р. перевели «вождя» Комінтерну Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. М. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р., ЦК РКП(б) поповнив політбюро О. І. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником по Раднаркому, і М. П. Томським, який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті Леніна, було обрано М. І. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро двоє були одночасно членами політбюро — Крестінський і Сталін. У третьому складі обидві посади суміщав тільки Сталін, у четвертому і п'ятому — Сталін, Риков і Томський.

Захлинаючись під зливою проблем, ЦК в ті роки обростав технічним апаратом, яким керував секретар. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Д. Стасова, функції якої були суто технічними. Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р., було вирішено мати трьох секретарів, у тому числі відповідального. Цим останнім став М. М. Крестінський. Членство його у політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря більше політичного, ніж технічного характеру.

Після X з'їзду партії посаду відповідального секретаря посів В. М. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату. Їх головною функцією визначалася підготовка матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро. Пленум ЦК вирішив також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набувають законної сили як рішення Центрального комітету. Інакше кажучи, секретаріат перетворювався на політичний орган.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру, але явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро.

Посилення значення одного із субцентрів ЦК могло статися за рахунок відповідного ослаблення іншого. В цей очевидний висновок вносило корективи суміщення посад. Воно й допомагає нам визначити, проти кого персонально була спрямована вся політична комбінація.

Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря В. М. Молотова, розглядувану комбінацію ще можна було б вважати технічним вдосконаленням поточної роботи ЦК. Насправді, однак, це — суто політична акція. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став Й. В. Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту їх утворення.

В історії РКП(б) лєнінської доби тільки одного разу делегати партз'їзду забалотували під час виборів ЦК члена політбюро. Цей випадок стався з відповідальним секретарем ЦК М. М. Крестінським. X з'їзд РКП(б) не обрав поряд з ним й інших секретарів — Є. О. Преображенського і Л. П. Серебрякова. Причина одна: всі вони були зв'язані з Троцьким. Інші члени ЦК, які стояли на троцькістській платформі у дискусії про профспілки, були переобрані (крім І. М. Смирнова). Троцький цілком позбувся можливості закулісно впливати на поточну роботу ЦК.

Й. В. Сталін став, як раніше Крестінський, членом усіх трьох структурних підрозділів ЦК. Різниця між ними полягала у тому, що секретаріат ЦК з 1922 р. дістав набагато ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням В. І. Леніна, в руках Сталіна зосередилася «безмежна влада»⁹. Хто ж його висунув на посаду генсека?

Троцький свідчить: «Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зинов'єва і проти волі Леніна — в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом у цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на X з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер»¹⁰.

Тут майже все невірно. З'їзд не обговорював питання про генсека. Перший пленум ЦК, що відбувся на другий день після завершення з'їзду, затвердив Сталіна генсеком за пропозицією Л. Б. Каменєва. Ленін, який брав участь у роботі пленуму, вніс на обговорення власноручно написаний проект постанови про організацію роботи секретаріату ЦК¹¹. За свідченням Д. А. Волкогонова, у протоколі пленуму рукою Леніна зроблено такий запис: «Тов. Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за виключенням принципового керівництва) від роботи в радянських установах»¹². Цих фактів досить, щоб встановити, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

Безсумнівно, що Троцький добре орієнтувався у закулісній стороні справи. Але він свідомо замовчував роль Леніна у висуванні Сталіна на пост, який було задумано як ключовий. Лише в одному він мав рацію: генсек залишався другорядною особою, поки в політ-

бюро були обидва вожді — Ленін і Троцький, для яких мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний в роботі найвищого партійного органу. Троцький про це потурбувався раніше за Леніна, але зазнав поразки у дискусії про профспілки. Результатом було ослаблення його ролі в ЦК. Ленін вжив заходів до організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

Розрахунок Леніна був точним, але втрутилася хвороба. 26 травня 1922 р. він зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема наступності влади. За неконституційного ладу розв'язати цю проблему без жорстокої боротьби було неможливо.

Під час відсутності Леніна на передній план висувалася фігура Троцького. З метою протидіяти йому Каменев, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Однак обидві сторони не бажали демонстрації суперництва. Коли перед XII з'їздом РКП(б) лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, до губкомів було розіслане написане Троцьким звернення ЦК, в якому повідомлялося, що між його членами панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, що передувала з'їзду, теж була продемонстрована згуртованість членів «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію 4 квітня 1923 р., Г. І. Петровський заявив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»¹³.

Тим часом Сталін, Зінов'єв і Каменев не втрачали часу даремно. Найбільш непомітний з «трійки» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників у партії і державі. Після відходу Леніна від політичного життя процес узурпації владних повноважень вищими функціонерами партійних комітетів перекинувся й на головний партком державної партії — ЦК. Це добре видно з довірчої записки Г. О. Зінов'єва і М. І. Бухаріна Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому *об'єктивно* (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто *на ділі* (не формально) *вирішує все*»¹⁴.

Сталін, зайнявши посаду генсека, одразу, з травня 1922 р., почав втручатися у поточні справи периферійних організацій. На цю незвичну увагу секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебедь визнав необхідним вказати у звіті з організаційної роботи за рік, що починався з квітня 1922 р.: «З деякого часу, приблизно з травня-червня, ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети»¹⁵.

Більше десяти губкомів партії, з'єднаних в один кулак — партійну організацію України, завжди користувалися підвищеною увагою партійно-державного керівництва. Центр бажав бути впевненим, що найбільша національна республіка перебуває під контролем. Цьому нібито суперечать обставини обрання відповідального секретаря ЦК КП(б)У після від'їзду Молотова з України. У протоколі політбюро українського ЦК від 22 березня 1921 р. виборам присвячувався один з непершорядних пунктів: «З огляду на обрання Молотова секретарем ЦК РКП відповідальним секретарем призначити т. Кона»¹⁶. Без консультацій з центром і розгляду питання на пленумі ЦК КП(б)У четверо членів політбюро і двоє кандидатів (один з яких — Ф. Я. Кон) за кілька хвилин розв'язали питання про секретаря і перейшли до інших справ.

Пояснення просте: структура влади тих років відрізнялася від пізнішої. Відповідальний секретар ЦК ще був більше канцелярським начальником, ніж політичною фігурою. На чолі партійно-державної номенклатури стояв, як і в Москві, голова уряду. Ним тоді був Х. Г. Раковський, якого Ленін надіслав в Україну і сказав: ось той,

хто тут буде першим. Раковський надійно контролював радянський апарат і партійну організацію республіки. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому було зручно,— у приміщенні Раднаркому або безпосередньо на його квартирі.

Через рік-півтора, коли у складі ЦК РКП(б) вже існував авторитетний секретаріат на чолі з діяльним генсеком, почало мінятися становище і в Україні. Коли центр вирішив перекинути першого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського на постійну роботу у президію ЦВК СРСР, він прийняв рішення й щодо кандидатури наступника. Збереглася записка Г. І. Петровського другому секретарю ЦК КП(б)У Д. З. Лебедю, з якої видно, що голова ВУЦВК розмовляв із Сталіним та його заступниками в секретаріаті Молотовим і Куйбишевим з приводу того, ким заповнити вакансію. Останні не погодилися з прийнятим рішенням політбюро українського ЦК про призначення Е. Й. Квірінга головою Вукоопспілки і запропонували його кандидатуру на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У¹⁷. 13 листопада 1922 р. у протоколі політбюро знаходимо короткий запис: «На випадок, якщо ЦК РКП знайде залишення т. Мануїльського неможливим, погодитися з кандидатурою тов. Квірінга на першого секретаря ЦК»¹⁸.

За статутом партійна організація України мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Раковський, усвідомлюючи значення республіканської парторганізації, бажав явочним порядком добитися для неї більших прав. Так само завзято він відстоював незалежний статус республіки, коли виник проект «автономізації» України. Це не означало, що голова Раднаркому УСРР піддавав сумніву принцип «демократичного централізму» в структурі влади. На його думку, периферійні ланки партійно-державного апарату повинні були мати достатні повноваження, інакше державна партія захлинулася б у бюрократизмі.

Таку позицію поділяли й інші периферійні керівники, якщо вони не були маріонетками центрального партапарату. Маріонетки твердили протилежне. У процитованому вище звіті Д. З. Лебеда після зауваження про те, що секретаріат ЦК РКП(б) поставив своїм завданням керівництво поточними справами республіканських партійних комітетів, йшов такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинно бути максимально централізоване»¹⁹.

Х. Г. Раковський зробив спробу добитися «особливих відносин» ЦК КП(б)У з партійним центром ще до кардинальних змін у секретаріаті ЦК РКП(б), які супроводжувалися запровадженням посади генерального секретаря. На початку квітня 1921 р. він відрядив до Москви відповідального секретаря ЦК Ф. Я. Кона із завданням прощтовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах з партійним центром. Український відділ міг би доводити до відома ЦК РКП(б) потреби й пропозиції республіканської партійної організації. Сталін, який відіграв ключову роль в оргбюро ЦК РКП(б), спеціальною постановою ЦК відмовив українським комуністам²⁰.

Другу спробу добитися «особливих відносин» з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови уряду України М. В. Фрунзе (Раковський у той час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання в Москву для використання у Комінтерні Ф. Я. Кона і 10 квітня 1922 р. звільнило останнього від роботи в республіці, де він займав тоді військову посаду. Цим же рішенням Кон призначався офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)²¹. Тоді Сталін

накинувся на Фрунзе і заявив йому, що республіканська організація не може засновувати посаду постпреда при партійному центрі. 28 квітня політбюро українського ЦК прийняло протокольну постанову такого змісту: «Сповістити ЦК РКП, що призначення т. Кона представником ЦК КПУ розумілося тільки так, що на т. Кона як на члена ЦК, близько знайомого з потребами української організації, покладений обов'язок особисто підтримувати клопотання ЦК КПУ перед ЦК РКП»²².

У травні 1922 р., коли хвороба змусила Леніна відійти на кілька місяців від активної політичної діяльності, Сталін почав форсувати процес об'єднання національних радянських республік Росією. Найбільш рішучу опозицію він зустрів з боку Раковського, але в грудні утворення СРСР стало фактом. Раковський продовжував ар'єргардні бої проти фактичної «автономізації» союзних республік під час розробки конституції СРСР у першій половині 1923 р., але не зустрів підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників КП(б)У, які вже зрозуміли, куди хиляться терези влади. Стурбований власними проблемами, Троцький не підтримав друга і союзника у середпартійній боротьбі.

Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря. У квітні 1923 р. останній став членом ЦК РКП(б). Невипадково — Сталін уже тоді готував Раковському заміну. Він мав змогу впливати на організацію виборів верховного органу партії, тому що за рік роботи на посаді генсека встиг проштовхнути в делегати XII з'їзду багатьох залежних від нього апаратників.

18 липня 1923 р. Раковський написав листа, адресованого формально Сталіну, а копії — членам ЦК і ЦКК РКП(б), членам політбюро ЦК КП(б)У. Це була апеляція до партійної верхівки. В листі повідомлялося, що з початку 1923 р. секретаріат ЦК РКП(б) став направляти в Україну працівників на керівні посади, звільняючи тих, хто співчував Троцькому і Раковському. «В українських губернських організаціях, — писав Раковський, — почалася боротьба проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоч всілякі угруповання були заборонені X з'їздом, хоч поділ у питанні про профспілки уже давно втратив будь-яке значення, проте його використали як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене»²³.

Самим фактом переслідування прибічників Л. Д. Троцького через два роки після X з'їзду РКП(б) Й. В. Сталін і його тимчасові союзники Л. Б. Каменев та Г. О. Зінов'єв відроджували фракційну боротьбу, тобто порушували з'їздівську резолюцію «Про єдність партії». Старі поділи, робив висновок Х. Г. Раковський, не забуті, вони відіграють вирішальну роль у внутрішніх відносинах, відсуваючи на задній план міркування ділового характеру. Звернення до «колективного керівництва» Раковського не допомогло. Його безпосереднім результатом стала записка Г. О. Зінов'єва Сталіну від 31 липня 1923 р. з такою пропозицією: «Україну, на мою думку, треба *серйозно зміцнити* новими великими людьми»²⁴. Та генсек робив це і без нагадувань.

Восени 1923 р. Л. Д. Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до цілковитої втрати ним політичних позицій. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду. 15 жовтня 46 провідних партійних працівників, які солідаризувалися з Троцьким, подали заяву до політбюро ЦК РКП(б), в якій більш розгорнуто характеризували становище в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в той час або раніше працювали в Україні, — В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, Я. Н. Дробніс, Г. Л. Пятаков, Х. Г. Раковський, Т. В. Сапронов, Рафаїл (Р. Б. Фарбман), Т. І. Харечко та ін.

У заяві 46 вказувалося, що партія дедалі більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі у суспільному житті. Противники Сталіна твердили, посиляючись на вибори делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія штучно добирає склад конференцій та з'їздів, в результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату²⁵.

Але Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації середпартійного життя, явно не сумісній з диктатурою партії у суспільстві. Атаки Троцького спрямовувалися проти певної особи, і в цьому теж корінилася вразливість його позиції. Всі розуміли, що він виступив проти Сталіна тільки тому, що побоювався за своє становище в ЦК. До початку протиборства у «колективному керівництві» Троцького цілком влаштувало всевладдя того партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше: наприклад, під час звітно-виборної кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати цю кампанію тільки з осені 1923 р.

На противагу їм М. О. Скрипник, не маючи особистих цілей, мужньо відзначив несприятливі тенденції в середпартійному житті ще перед з'їздом, у квітні 1923 р., під час обговорення на VII конференції КП(б)У доповіді Д. З. Лебедя з організаційних питань. Відзначаючи з тривогою бюрократичне закостеніння партії, він відкрито вказав на причину: «У нас партійні конференції — губерньські, повітові і всеукраїнські — все більше і більше об'єднують саме працівників парторганізації. На Одеській конференції 52% всіх членів губерньської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні»²⁶.

Сталін організував обговорення листа Троцького і «заяви 46» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою його повинно було стати засудження опозиційних документів. Потрібного результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів.

22 жовтня 1923 р. у Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на яке запрошувалися члени і кандидати в члени ЦК КП(б)У, члени ЦКК, секретарі деяких губКК, члени бюро Харківського губкому партії та інструктори ЦК, які перебували тоді в столиці УСРР, — всього 44 керівні працівники республіканської партійної організації. На порядку денному стояло одне питання: середпартійне становище у зв'язку з листом Л. Д. Троцького і заявою 46. В резолюції по доповіді М. В. Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога «найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів — як спроби створити кризу в партії і оформитися всередині партії в особливу фракцію». За цю резолюцію було подано 26 голосів, утрималися троє (голосували члени і кандидати у члени ЦК, члени ЦКК КП(б)У). Нарком внутрішніх справ УСРР І. І. Ніколаєнко вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в якій вказувалося: «Питання про незгоди між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, які нагромадилися в процесі революційної боротьби. Відрадженьня в РВРР великої групи найвідповідальніших товаришів ***** ще більше загострять незгоди. Зжиття незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій»²⁷.

14 грудня відбулося повторне засідання політбюро з участю членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. Запропонована Е. Й. Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була прий-

нята голосами всіх присутніх, крім одного. Заперечував знову Ніколаєнко²⁸.

Розправа над цим «троцькістом» була негайною і за обраним методом зухвало цинічною. Через кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на нібито всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася й міліція, партійне стягнення із звільненням з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і буйство в районній міліції». І. І. Ніколаєнко був членом ЦК, і тому це рішення 21 грудня розглянуло і затвердило політбюро ЦК КП(б)У²⁹. Доля наркома, який насмілився підтримати Троцького, повинна була послужити уроком для всіх.

Остаточна поразка Троцького у середпартійній дискусії визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібнобуржуазний ухил в партії» і запропонувала ЦК РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії». Як уже зазначалося, цей пункт надавав право об'єднаному ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було прийнято також рішення посилити приплив у партію робітників з виробництва, забезпечивши не менш як 100 тис. нових членів³⁰.

Через кілька днів після закінчення роботи конференції помер В. І. Ленін. Сталін скористався цим, щоб у рамках «ленінського призову» розбавити партію величезною кількістю (242 тис.) мобілізованих серед робітничого класу нових членів.

В Україні ленінський призов дав партії понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в народному господарстві України працювало лише 8685 робітників — членів партії, що становило 15,2% складу КП(б)У. На кінець того року частка робітників, як тоді говорили — «від верстага», досягла 44%³¹.

Масова кампанія по залученню робітників у партію повторилася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 — січні 1928 рр. Жовтневий призов дав 108 тис. нових членів партії.

Підіб'ємо деякі підсумки. Процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу, який розпочався відразу після її перетворення в урядову, набрав силу з початку 20-х років. Масовими призовами і регулярно вербувальною роботою партійно-державний апарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Державна партія розщепилася на дві, майже не сполучних одна з одною організації: побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і багаточисельну зовнішню. Рядова членська маса повинна була, відповідно до статутних вимог «демократичного централізму», слухняно виконувати вказівки керівних органів.

Правлячій олігархії зовнішня партія була необхідна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) в інструмент влади і надавала їй вигляд звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим з «передавальних пасів» від влади до широких народних мас. Без таких пасів диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі і швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався партійно-державний апарат.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості і в тактичних питаннях здійснювати в певних межах самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наштовхувалися на опір. В міру того як апарат суверенізувався, перетворюючи членську масу в політично аморфну структуру,

відбувався неминучий при диктатурі процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу у «колективному керівництві» партії.

Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Й. В. Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів, об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р.— генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Й. Квірінг, хоч той добре прислужився йому при усуненні Раковського з України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найближчих співробітників Сталіна Л. М. Каганович. Тепер найменші прояви опозиційності в українській парторганізації нещадно виполювалися не тільки з Москви, але й з Харкова.

Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Д. Троцьким, потім — з «ною опозицією» (Л. Б. Каменев і Г. О. Зінов'єв), далі — з об'єднаною опозицією (Л. Д. Троцький, Л. Б. Каменев і Г. О. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» у партійному керівництві (М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський), якою супроводжувалася у 1928 р. відмова від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в системі влади перестала існувати — на увесь час його життя.

* Друкується в порядку обговорення проблеми.

Пропонований увазі читачів матеріал є одним з розділів книги С. В. Кульчицького «Україна в добу нової економічної політики (1921—1928 рр.)», яка буде видана обмеженим тиражем поліграфічною ділянкою Інституту історії України НАН України. Завданням книги є спроба по-новому поглянути на основні реалії історії УСРР зазначеного періоду на тлі загальнорадянської історії. Зроблені висновки, на думку автора, матимуть значення для розробки нової концепції історії України. Створення наукової концепції вітчизняної історії є початковим етапом у підготовці багатотомної «Історії українського народу».

1. Див.: Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.— М., 1991.—624 с.

** В аналітичній рецензії на першу публікацію в СРСР книги Олександра Бека «Нове призначення» Г. Х. Попов назвав цю систему командно-адміністративною. Назвати її істинним іменем у підцензурній пресі було неможливо, хоча невідповідність терміна Попова впадає в око. Адже не існує управлінської системи, яка б не була командною. Термін «тоталітаризм» стосовно радянської дійсності М. С. Горбачов почав застосовувати тоді, коли у пресі закріпився знайдений Поповим евфемізм.

2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1659.

*** Термін «комісар» у значенні уповноваженого центральної влади на місцях походить з доби Великої французької революції. Вперше в російській практиці інститут комісарів запровадив Тимчасовий уряд.

3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— С. 75.

4. Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 43.— С. 15.

5. Десятий съезд РКП(б). Стенографический отчет. 8—16 марта 1921 г.— М., 1921.— С. 150.

6. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— С. 185.

7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 14. Рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 березня 1921 р.

8. Деятели СССР и революционного движения России.— М., 1989.— С. 822—823.

**** В середпартійній боротьбі за владу, яка розгорілася після відходу В. І. Леніна від політичної діяльності, суперники Троцького, виходячи з своїх корисливих інтересів, перетворили «троцькізм» на ідеологічну течію, протилежну ленінізму.

9. Ленін В. І. Повн. збір. тв.— Т. 45.— С. 328.

10. Троцький Л. Д. Моя жизнь.— Т. 2.— М., 1990.— С. 202.

11. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— Т. 12.— С. 267.

12. Волкогонов Д. Триумф и трагедия.— Кн. 1.— Част. 1.— М., 1990.— С. 134.

13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 2.

14. Известия ЦК КПСС.—1991.— № 4.— С. 206.

15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 167.

16. Там же, оп. 6, спр. 14, арк. 40.

17. Там же, спр. 39, арк. 10.

18. Там же, спр. 30, арк. 194.

19. Там же, оп. 1, спр. 97, арк. 167.
20. Там же, оп. 6, спр. 14, арк. 93.
21. Там же, спр. 29, арк. 66.
22. Там же, арк. 77.
23. Там же, спр. 112, арк. 110.
24. Известия ЦК КПСС.—1991.— № 4.— С. 200.
25. Известия ЦК КПСС.—1990.— № 6.— С. 190.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 97, арк. 219.
- ***** Наприкінці серпня 1923 р. без узгодження з головою Революційної Військової Ради Республіки (РВРР) Л. Д. Троцьким до складу цієї вищої військової установи були введені С. М. Будьонний, С. С. Данилов, І. С. Уншлихт та ін.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 131.
28. Там же, арк. 157.
29. Там же, арк. 162.
30. Тринадцата конференція РКП(б). Бюллетени.— М., 1924.— С. 202, 204.
31. КП(б)У в цифрах.— Харків, 1925.— С. 86.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції

Ім'я Володимира Кириловича Винниченка широко відоме українській громадськості. Знають його і поза межами України. В уяві одних — Винниченко насамперед символ української революції, уособлення її благородних поривів і суперечностей, інших — видатний письменник, митець.

Однак популярність імені далеко не завжди підкріплюється ґрунтовним знанням творчості особистості, її справжніх світоглядних позицій. І Винниченко тут, на жаль, не є винятком. Його доробок, життєва філософія, ціннісні орієнтири протягом десятиліть практично не вивчались на батьківщині. Суспільно-політичні погляди, як правило, трактувались тенденційно, врешті-решт зображались у значно zdeформованому вигляді. Змінити щось було непросто, оскільки спадщина не перевидавалась, а праці, що вийшли до початку 30-х років, знаходились у спеціальних сховищах.

Наприкінці 80-х — початку 90-х років було зроблено ряд суттєвих кроків щодо повернення Винниченка в українське суспільне і культурне життя. Вийшли збірки його художніх творів: «Краса і сила», «Сонячна машина», «Намисто», «Вибрані п'єси», політично-публіцистичні праці: «Відродження нації», «Заповіт борцям за визволення»¹. Окремі твори письменника, політичного діяча, зокрема матеріали його «Щоденника», опубліковано в періодиці².

У супроводжувальних матеріалах до цих та інших видань зусиллями літературознавців П. М. Федченка і М. Г. Жулинського зроблено спробу оцінити з позицій сьогодення не лише художній доробок Винниченка, але й проаналізувати еволюцію його поглядів³. Щоправда, період 1917—1920 рр., особливо суперечливий, дуже неоднозначний для вичерпних оцінок, в обмежених обсягах публікаціях не знайшов скільки-небудь детального зображення.

Суспільствознавці висвітлювали деякі аспекти порушеної проблеми, але їх вихідні позиції, логіка аналізу, зроблені висновки не тільки не збігались, але найчастіше мали протилежний характер⁴.

У зарубіжній літературі Винниченко традиційно привертав до себе увагу передусім як митець. У виданнях зарубіжної діаспори, починаючи з 20-х рр. (Д. Дорошенко, І. Мазепа, П. Христюк, О. Шульгін та ін.) і до сьогоднішнього дня навколо імені Винниченка не при-

пинається гостра полеміка, стикаються полярно протилежні оцінки його політичної діяльності.

Неоднозначність оцінок В. Винниченка — полеміка в зарубіжній історіографії — це предмет спеціальної розмови. Варто відзначити лише те, що останнім часом упередженість щодо нього проникає і на Батьківщину. Ось один з багатьох фактів. У 1993 р. Інститут досліджень модерної історії України (США) видав у київському видавництві «Веселка» книгу «Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали». У книзі є розділ «Президенти Української Народної Республіки», в якому вміщено фотопортрети і довідкові статті про Михайла Грушевського, Семена Петлюру, Андрія Лівіцького та їх наступників⁵. А про Винниченка, якого на таємному засіданні представників партій у Києві 13 листопада 1918 р. було обрано Головою Директорії, а потім, у січні 1919 р., переобрано на цю ж посаду Трудовим Конгресом України і який 10 лютого тимчасово зняв з себе повноваження Голови, упорядники збірника не згадують. Йдеться лише про те, що після його від'їзду за кордон Петлюра 11 лютого 1919 р. став Головою Директорії. Тим часом легітимність цього кроку не може не викликати принаймні потреби спеціальних пояснень. А ось закордонні публікації літературознавця Г. Костюка, зокрема його капітальна праця «Володимир Винниченко і його доба», вступна стаття та допоміжний матеріал до «Щоденника»⁶ відрізняються своєю науковістю, виваженістю та об'єктивністю.

Можливості для об'єктивного аналізу політичної діяльності Винниченка дедалі розширюються, нерідко висуваючи в епіцентр громадського, наукового інтересу оцінку його як одного з найвидатніших вітчизняних мислителів і художників, особливо на крутому зламі вітчизняної і світової історії у 1917—1920 роках.

Основні віхи життя, діяльності Винниченка до 1917 р. в цілому відомі. Останнім часом вони доповнені рядом цікавих деталей, уточнень (особливо тут мають бути відзначені публікації в «Літературній Україні»)⁷.

Ще в юнацькі роки в підвалини світогляду вихідця з селянських низів Винниченка було закладено два наріжних камені: палка любов до України, всього українського (історії, звичаїв, побуту, мови, пісень тощо), жадоба вибороти для рідного народу варту його можливостям, здібностям долю та віра в перетворення світу на основі соціалістичних ідей.

Водночас в особі Володимира Кириловича практично з перших кроків творчої і революційної діяльності нероздільно злились політик і художник. «Я не лише художник, — я ще член відомої соціальної групи, я беру участь у її житті, — чим можу, допомагаю, так чи інакше борюся з тим, що знаходжу неправильним... зараховую себе до групи соціалістичної і при тому тієї, яка організована на основі марксизму», — зауважував він у листі «Про мораль панівних і мораль пригноблених». І ще: «Я щиро і гаряче протестував проти соціальних несправедливостей, в ім'я цього йшов у тюрму, готовий був іти на смерть за торжество своїх політичних і соціальних переконань»⁸.

У 1917 р. Винниченко уже був популярним письменником, драматургом, досить досвідченим політиком, одним з лідерів українських соціал-демократів, який сповна зазнав поневірянь, що випадали на долю революціонера в такій поліцейській країні, як Росія. Палко люблячи свою Батьківщину, він і в еміграції, і в ув'язненні завжди думав про неї, болісно переживав її безрадісне становище. Та при цьому ніколи не був обмеженим фанатиком, намагався розібратися у таких складних явищах, як національне питання, національний інтерес, національні почуття тощо. Якось у 1911 р. він записав у своєму щоденнику: «Чому національні відносини навіть між с/оціал/-д/емократ/ами іноді займають більш домінуюче значення, ніж клясові? Чи

лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тієї ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут ролю закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам берегти ті риси свої і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття — це є перш усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.)»⁹.

Дуже гірко було Винниченку, коли його не розуміли вчорашні спільники, співвітчизники. Зокрема дорікали за те, що він дозволяє перекладати і видавати свої твори російською мовою, ставити п'єси на московській сцені. Ображали, називаючи «русско-малорусским писателем». Навіть близькі люди іноді малювали дуже непривабливу картину його майбутнього. «І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці, і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, що-небудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником, і рабом, і ще якимось. «Ший чоботи, а не давай нічого свого гнобителям». Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може, справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати і служити писарчуком в якій-небудь канцелярії?»¹⁰.

Письменник явно нервував, розгублено намагався збагнути, яку шкоду наносить своїми діями українській національній справі. І як не бажалося, щоб його твори читалися усіма мовами, у всьому світі, Володимир Кирилович майже у розпачі писав: «Дорогий мій краю, мабуть, я попросився з тобою навіки тоді, як мене було вигнано. Мабуть, я дійсно согрішив перед тобою, коли в кращих синах твоїх не вмів викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спокутую коли цей гріх, чи хоч знайду, чим саме провинився, чи прийму в душу щиро і нелюкаво ту спокуту?»¹¹.

Ці записи зробив Винниченко рівно за місяць до лютневої революції. Однак тоді він ще не знав, що рік, який наступив, відкине найпесимістичніші настрої, дуже багато чого змінить в його житті, що Україна, її народ покличуть свого сина до історичної дії.

Після падіння ненависного царизму, коли пригноблені народи рвали на своїх тілах заржавілі пута, в Україні було створено Центральну Раду. До Ради потяглися свідомі українці, в ній вбачали вони свою надію, з неї пов'язували майбутню долю.

Приїхавши до Києва, Винниченко бере активну участь в українському політичному житті. На Всеукраїнському конгресі 6—8 квітня 1917 р. його обирають заступником Голови Центральної Ради Михайла Грушевського. На початку квітня проходила і конференція УСДРП, на якій Володимир Кирилович за популярністю переважає будь-кого і закономірно стає лідером партії, обирається головним редактором її друкованого органу — «Робітничої газети».

Настав його час, його зоряна доба. Ось коли можна було безпосередньо впливати на життя України, її народу, спробувати здійснити все вимріяне, вистраждане, змусити суспільні процеси розвиватися за усвідомлюваними ідеалами.

Водночас це стане і його першим сходженням на Голгофу. Очевидно, відразу цього зрозуміти було просто неможливо. Але всі три спроби піднятися на найвищий щабель української політики (кінець 1918 — початок 1919 р., 1920 р.) неминуче обернуться трагедією для непересічної особистості, велетенського літературного таланту і ро-

мантичної натури, що в основу політики намагалась покласти кредо чесності, щирості. І він настільки при звичається до такого результату своєї політичної кар'єри, що в 1920 р. ще задовго до фіналу саме так — «Путь на Голгофу» — визначить в найголовнішому чергове занурення у велику політику¹².

Володимир Винниченко був одним із тих з когорти найвищих проводирів українства революційної доби, хто справді мав власне бачення ситуації, перспектив її дальшого розвитку, орієнтирів, до яких слід було спрямовувати народний рух. В його уяві дійсно існувала більш-менш цілісна система поглядів на питання — як змінити долю України, як вивести її народ на якісно нові обрії існування і розвитку. Це була його, Винниченкова, національна ідея. Вона зазнала рішучої критики з боку відвертих супротивників і тимчасових попутників. Сам він згодом з відчайдушною нещадністю викривав недосконалість, прорахунки, утопізм виборюваного шляху. Але то буде потім.

З весни 1917 р. Винниченкова національна ідея була закумульована в концепції української революції: Володимир Кирилович був її видатним ідеологом, а згодом і науковим інтерпретатором.

У найголовнішому, найвизначальнішому концепція української революції передбачала реалізацію двох взаємозв'язаних завдань: українське відродження, досягнення національної державності в тій чи іншій формі і просування українського народу по шляху суспільного прогресу за визнаними програмами соціал-демократії Заходу. Причому акценти розставлялися так, що перевага надавалася саме національному моменту, відсуваючи на другий план соціальні фактори, свідомо применшуючи їх значення і роль.

Серед найвагоміших Винниченкових аргументів були такі. Він вважав, що на розглядуваний момент українська нація ще не завершила процесу свого формування, в ній не встигли виявитись антагоністичні суперечності, вона може бути єдиною в боротьбі за визволення, єдиною в пориві власного державотворення. Ця ідея стала наріжною в публічних виступах Винниченка, в його статтях, була підхоплена і популяризувалась прибічниками. «...Серед свідомого національного українства крупної буржуазії нема, — полемізував лідер з УСДРП зі своїм колегою М. Поршем на IV з'їзді партії (30 вересня — 3 жовтня 1917 р.). — Промислових, торговельних, аграрних капіталів у нас нема, є дрібна буржуазія, революційна демократія»¹³. У такому становищі Винниченко готовий був вбачати переваги для справи національного відродження. Форсування ж з постановкою соціальних лозунгів розглядав як до певного часу небажане, таке, що може розбити природну єдність українства, перешкодити досягти найважливішої мети. «Нас об'єднує ідея національної організації, — доводив він на II Всеукраїнському військовому з'їзді у червні 1917 р. — Всі ми, усі наші класи повинні об'єднатися в процесі національної революції. У нас немає ще таких класів, які не могли б працювати разом з демократичними масами, і в цьому наше щастя... У нас ще немає капіталістичного класу, бо ми, як нація, ще не сформувались»¹⁴.

На основі власного аналізу соціально-економічного, політичного, культурного розвитку і України, і Росії Винниченко вважав передчасним курс більшовиків на соціалістичну революцію з радикальними вимогами (націоналізація засобів виробництва тощо), схилився до реформістських кроків руху вперед. Він стверджував, що «для Росії соціалістичний уряд був би загибеллю, а для соціалізму — дискредитацією»¹⁵.

Найвищою ідеєю, до якої мало прагнути українство, Винниченко вважав відродження національної державності.

Тут він цілком поділяв точку зору свого старшого товариша М. Грушевського: найдоцільнішим на той час стало б запровадження

широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної республіки, якою в процесі революції мала стати Росія.

Водночас, очевидно, можна констатувати, що загальна схильність до неспішного реформаторського курсу, побоювання небажаних стихійних сплесків, можливої анархії зумовили й те, що у боротьбі за українську державність, за запровадження територіальної автономії України Винниченко зайняв помірковану позицію.

Уже на I Всеукраїнському військовому з'їзді на початку травня 1917 р. він разом з М. Поршем намагався вгамувати сплеск нетерплячих настроїв до негайного здійснення кроків на шляху до автономії, змушений був буквально стримувати намагання посланців від з'їзду, що увійшли до загальної делегації, включити до вимог, що висувались Тимчасовому уряду, радикальні, нездійсненні, що межували з провокаційними, як на Винниченка, положення¹⁶.

Коли заступник Голови Центральної Ради і керівник української делегації до Петрограда оцінював сформульовані врешті-решт вимоги, він резюмував: «...Отже, ніякого страхіття ми не домагалися. Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство «в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до сього постулату» — автономії України. Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитеся «прихильно». Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення цього постулату; не вирішуйте навіть його тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви «прихильно ставитеся»¹⁷.

Не змогли вплинути на зміну обраної позиції навіть особисті страждання. Як людина творча, особливо вразлива і емоційна, Володимир Кирилович зазнавав у спілкуваннях з пихатими великодержавними бюрократами неймовірного болю, сприймаючи невдачі як особисту трагедію. «Я мав честь бути учасником як сеї, так і всіх останніх делегацій до Петрограду, — писав він, — й можу сказати, що, коли відродження нації повинно добуватися крім усяких інших способів і пониженням, і соромом, то українська демократія й цим щедро заплатила як усій руській нації, так і її найпоступовішій демократії. І з гіркостю, з жалем мушу зазначити, що, коли руський Уряд понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрити свою націоналістичну брутальну наготу»¹⁸.

Щоправда, були моменти, коли Винниченко, здавалось, готовий був піднятися у єдиному пориві з революційними настроями мас. Проте під тиском обставин запал нерідко згасав. Яскравий доказ тому — епізод із створенням на вимогу уже II Всеукраїнського військового з'їзду, що працював наперекір забороні військового міністра О. Керенського на початку червня 1917 р., Першого Універсалу Центральної Ради. М. Грушевський згадував: «...Саме тоді вироблявся проект обіцяного Центральною Радою універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно, дуже поміркований в національних домаганнях, сим разом унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брата /участь/ не хоче /і/ не підпише, але й у президії ради не останеться. Винниченко заявив повну готовність «вигладити». Гладили так, що, як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко, від ген/ерального/ військового комітету, тільки й остався заголовок «Універсал». Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з'явилася як наслідок сеї операції...»¹⁹.

Та як би там не було, саме Винниченкове розуміння перспектив будівництва української держави стало домінантним у той час, його власною рукою було зафіксовано у найвагоміших документах

тієї епохи — I, II і III Універсалах (це підтверджується і оригіналами рукописів документів²⁰), стало визначальною тактикою визвольного руху до жаданої мети.

Призначений 16 червня 1917 р. головою Генерального Секретаріату Центральної Ради, Володимир Кирилович Винниченко з ентузіазмом взявся до вироблення програми подальших дій. Навряд чи цю програму можна охарактеризувати як бездоганну, та навіть стрімку, цілеспрямовану, динамічну. В декларації Генерального Секретаріату, оголошеній його головою 26 липня 1917 р. на пленумі Ради, в накресленому плані практичної роботи майже в усіх позиціях робився крок назад від положень I Універсалу. «Якщо порівняємо її (декларацію — В. С.) з універсалом, — визнавав активний діяч Центральної Ради П. Христюк, — то вона представляється далеко менш радикальною, ніж сам універсал»²¹.

Однак і цю помірковану позицію, схоже, В. Винниченко не в спроможності був відстоювати в змаганнях з Тимчасовим урядом, до якого Центральна Рада звернулася з пропозицією затвердити Генеральний Секретаріат як вищий орган української виконавчої влади. Навіть у разі відмови визнати крайовий орган, — відзначав у ті дні керівник Генерального Секретаріату, — «Центральна Рада не думає ставати на захватний шлях. Центральна Рада не кличе йти проти уряду»²².

Саме В. Винниченкові довелося умовляти Центральну Раду згодитися пристати до розробленої в результаті переговорів Ради (М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри) з посланцями Тимчасового уряду (І. Церетелі, О. Керенським, М. Терещенком), що відбулись у Києві в останні дні червня, декларації. Це був ще один крок назад у порівнянні з I Універсалом — Центральна Рада зобов'язувалась практично без будь-яких умов припинити «самочинне запровадження автономії» до Всеросійських Установчих зборів. Ця позиція і знайшла відбиття у схваленому 3 липня 1917 р. II Універсалі.

Зовсім знахабнівши, не відчуваючи серйозного опору, Тимчасовий уряд після довгих зволікань і нових принижень врешті-решт затвердив 4 серпня 1917 р. «Тимчасову Інструкцію Генеральному Секретаріату Центральної Ради». Визнавши Секретаріат органом центрального уряду, що призначається в Петрограді за поданням Ради, «Інструкція» обмежувала повноваження крайового органу лише п'ятьма губерніями (Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і Чернігівською). Це вже було відверте великодержавне знуцання.

У Києві після одержання «Інструкції» вибухнув скандал. На пленарних засіданнях Центральної Ради кілька днів тривало обговорення ситуації. Як керівник делегації до Петрограда Винниченко у звіті розповідав, що не можна було «нічого зробити, бо там не хотіли навіть вислухати наших аргументів. Коли ми просилися на спільне засідання для розгляду нашої справи, нам відповіли, що вони вирішили **сторонніх людей не пускати...**». Водночас Голова Генерального Секретаріату доводив, що з документом, як першим кроком, варто погодитись, оскільки більшого вибороти в умовах, що склалися, не можна²³.

Та найімпульсивніші промовці, наприклад, М. Порш, піддали таку позицію нищівній критиці, яка доходила аж до образ, пропонували оголосити Тимчасовому уряду негайну рішучу боротьбу, «шпурнути «Інструкцію» назад, межі очі уряду». В такій ситуації Винниченко вирішив піти у відставку, незалежно від того, «буде чи не буде прийнята та «Інструкція»²⁴.

Та кандидатура Д. Дорошенка, соціаліста-федераліста, близького за поглядами до російських кадетів, який підтримував по масонській лінії дружні стосунки з Тимчасовим урядом і був згоден виконувати рішення останнього, викликала чималі сумніви. І на умовляння Грушевського, Винниченко, що займав помірковану, як би центристську

позицію, знову згодився очолити Генеральний Секретаріат і сформувати його новий склад фактично на умовах Тимчасового уряду, хоч і з деякими незначними обмовками.

Володимир Кирилович у своєму щоденнику чесно признався самому собі у неймовірній плутанині тогочасних думок, настроїв, почуттів: «І злість, і сум, і сміх. Генеральний Секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але всім, хто читає й не читає їх, видно, що проявів тої влади поки що дуже мало...

...А з Півночі цупко вп'ялися в ту владу і ні на сантиметр не хочуть упустити. Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за «єдиную неделімую» владу і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується здискредитувати нас, ще пускається на провокації»²⁵.

Іноді Генеральний Секретар впадав в апатію, мріяв втекти кудись на хутір, жалкував, що не може займатись улюбленою літературною працею (на це йшли рідкісні години — так п'єса «Панна Мара» була написана у вагоні поїзда під час поїздки до Петрограда). Та він гнав від себе напливи слабості, перемагав у собі художника і знову й знову з головою поринав у політику. «...Ота незнана сила не пускає, стискає серце тривогою й соромом: не смію я в цей час казати те, що любив так довго і за що боровся, як умів. Не смію кинути його, не знаючи, чи стане на моє місце така людина, на яку я свій обов'язок склав би з легким, довірливим серцем, без тривоги й сорому за себе»²⁶.

І ще — як стогін, як крик болю і як молитва: «О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттям й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки»²⁷.

Ці слова були записані до щоденника буквально напередодні більшовицького повстання в Петрограді. Не міг тоді знати Володимир Кирилович, що його особисто чекають ще тяжкі випробування за справу, якій вірно служив.

Ідею автономії для України у складі федеративної Росії Винниченко продовжував сповідувати й після падіння Тимчасового уряду. Він виступав із засудженням більшовиків, які, на його думку, шпурнули країну у безодню анархії, був проти визнання Ради Народних Комісарів центральним урядом (як і багато інших тогочасних діячів, марно сподівався на його неминуче і швидке падіння), відстоював ідею утворення однорідної соціалістичної влади.

У гострому конфлікті з РНК, що продовжував наростати протягом усього грудня і вилився-таки у війну, Винниченко зайняв тверду позицію. Разом з Петлюрою він підписав офіційну відповідь на ленінський ультиматум РНК, незмінно кваліфікував боротьбу між Петроградом і Києвом як боротьбу національну. «Оголошення нас буржуями, — наполягав Голова Генерального Секретаріату, — засіб боротьби неукраїнців з українцями. Боротьба, яку тепер ведуть з нами більшовики, є боротьба національна. Більшовики, які вважають себе представниками великоросійської демократії, борються з нами, самі того, можливо, не усвідомлюючи, як великороси»²⁸.

Володимир Кирилович щиро вірив у значні потенції національно-визвольного руху, сподівався, що українці не допустять будь-яких зазіхань на власну державність, будову якої тільки-но почали зводити після III Універсалу (7 листопада 1917 р.). Але і він, і його колеги, передусім із соціал-демократичного табору, виявили просто-таки дитячу наївність, по суті нехтуючи довгий час питанням про створення збройних сил народжуваної української держави.

Як соціаліст Винниченко ще з весни 1917 р. вперто доводив, що на шляху до нового ладу регулярної армії не потрібно, її функції успішно візьме на себе народна міліція. Він навіть намагався висміювати через «Робітничу газету», у публічних виступах стихійний рух щодо створення українізованих частин з гучними іменами колишніх гетьманів. Як один з головних діячів Центральної Ради Винниченко виявив рішучий протест самостійницьким настроям М. Міхновського, його спробам очолити український військовий рух. Саме завдяки зусиллям Винниченка на таку відповідальну роль вдалося висунути Петлюру, який після довгої перерви поновив членство в УСДРП і виявляв велику заінтересованість в українізації армії, хоч, судячи з усього, мало був придатний для реалізації такого складного, відповідального завдання. І знову ж таки, Винниченко все зробив, щоб спекатися з Києва Міхновського. Врешті-решт цього вдалося досягти за участю Грушевського²⁹.

Велику упередженість виявило керівництво Центральної Ради і Генерального Секретаріату і щодо зусиль П. Скоропадського по створенню 1-го Українського корпусу. Лідери українського руху не стільки сприяли, скільки протидіяли розвитку самодіяльного, спонтанного руху «вільного козацтва»³⁰.

Та з початком наступу на Київ радянських військ (як створених в Україні, значною мірою з українців за походженням, так і надісланих з півночі, з Росії) досить швидко виявилось, що боронити Українську Народну Республіку, запроваджувані Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом порядки практично нікому.

При всьому романтизмі своєї натури Винниченко намагається реалістично оцінити ситуацію, критично розібратись у власних діях, знайти справжні причини одержаних негативних результатів багатомісячної напруженої і, здавалось, такої натхненної, багатообіцяючої роботи. Пізніше цей аналіз вилється у жорсткі самокритичні, навіть безжально-самовикривальні висновки. Винниченко вважав, що в стратегії розрахунків було допущено величезної помилки. Абсолютизовані завдання національного відродження, будівництва української державності заступили такі важливі в революційну добу соціальні проблеми, зокрема земельну. Він зазначав, що нічим не поступаючись зі своєї соціально-політичної партійної програми, вони в той же час у самій Ц. Р. свідомо відкладали надалі вирішення гострих соціальних питань, бо боялись, що не досить зміцнена, усталена національна єдність може схитнутись і розбитись через незгоду в сфері соціального будівництва³¹.

Один з лідерів української революції ладен був пояснити поразки суттєвим відступом проводирів національного руху від соціалістичної орієнтації. Відданість же більшовиків марксистській ідеології він вважав чинником їх сили, зростаючого авторитету в масах. «Стремління большевиків творити робітничо-селянську державу з метою створити за її допомогою соціалістичне громадянство здавалось нам утопією, авантюрою, кривавою інтригою одної партії, яка домагається влади. Ми настільки мало були соціалістами, що не допускали навіть думки про зруйнування буржуазної держави. Де ж бо таки, мовляв, можливо в таких країнах, як Росія чи Україна, де величезна більшість населення є селянство, де капіталізм тільки в початкових формах, — заводити соціалістичний устрій»³².

Якісно новий висновок, до якого приходять в цей час Винниченко, полягав у переході від позицій автономізму (ідея федерації, яку висунула Центральна Рада, з багатьох причин збанкрутувала) до ідеї самостійності України. Аналізуючи конфлікт з РНК, який міг в будь-який час вибухнути війною, він на засіданні уряду 26 грудня 1917 р. зазначив: «Коли справді більшовиками буде оповіщена священика війна, задля нас найкраще — проголосити самостійність. Ми не можемо

воювать, одночасно ведучи війну з більшовиками, разом з ними воювати з німцями»³³.

Якщо більшість колег по керівному складу Центральної Ради вбачала порятунок насамперед у зовнішньому факторі, то Винниченко ставився до іноземної допомоги з упередженням. Його розум гарячково шукав якогось іншого виходу. З одного боку, він був переконаний, що повновладдя більшовиків знищить ті національні здобутки, які далися з таким трудом. З іншого, — розумів, що протистояти більшовикам, кардинально не змінюючи соціальних орієнтацій, дотримуючись зжиганих стереотипів — справа безнадійна. З цього погляду, не стільки імпульсивністю, відчаєм, а скоріше холодною розсудливістю (можливо, до певної міри наївною, ілюзорною), а також здатністю до самопожертви в ім'я торжества української ідеї було продиктовано малозрозумілий, на перший погляд, майже самогубний крок. Після відхилення пропозицій переобрати Центральну Раду, влити до неї нових людей, ближчих до мас, що Винниченко взагалі вважав «єдиним виходом», він на одному з «вужчих засідань» (4—5 чоловік, що визначали загальний курс) висунув план: ліва частина Секретаріату мала заарештувати його і тих членів Секретаріату, на яких громадська думка покладала відповідальність за невдачі, оголосити владу Рад, перевибори Центральної Ради й мирні переговори з РНК. Тоді, на думку Винниченка, влада залишилася б в українсько-національних руках, а «Історія революції на Україні пішла би зовсім іншими шляхами, не такими трудними, болючими й часом ганебними та й надзвичайно шкідливими для самої національної справи, не кажучи вже про політично-соціальну»³⁴.

Та такий план було відкинуто, а здійснити щось подібне українським есерам просто не вистачало хисту.

Володимир Винниченко ще деякий час залишався Головою уряду (Генеральний Секретаріат після оголошення IV Універсалом самостійності УНР переіменовано в Раду Народних Міністрів). Проте і громадська думка, і він сам були вже готові до того, що йому слід відступитися від влади. І 25 січня 1918 р. він це зробив.

Коли Центральна Рада під ударами радянських військ евакуювалася до Житомира, Винниченко, що не в усьому погоджувався на промінецьку орієнтацію, обрав інший маршрут. Змінивши зовнішність, він разом з дружиною попрямував на Південь, до Бердянська. Розчинившись у натовпі подорожуючих, Володимир Кирилович жадібно всотував оцінки масами поточного моменту, проводирів українського руху, що нерідко дуже боляче ранили, краяли серце. Особливо нестерпною була думка, що гине сама Україна-мати, сама її національна сутність.

Якийсь час довелося пожити на території, де порядкували більшовики. В душі весь час йшло внутрішнє боріння: де правда, хто правий, з ким солідаруватись. «І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею революції і соціалізму, але яка не вірить, що більшовицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй робити?»³⁵. Не міг Винниченко чітко зорієнтуватись і в оцінці приходу окупантів на Україну — додали сумніви: «...Можливо, німці й принесуть самостійну Україну. Але чи вони ж цим задовольняться? Чи не схотять вони принести поміщицьку, мілітаристську, широко буржуазну Україну? ...Серце стискається. І тоскно стає, і сумно, і тривожно»³⁶.

Невдовзі Володимир Кирилович переїжджає на хутір Княжа Гора на Канівщині, займається здебільшого улюбленою працею — пише художні твори, як би «збоку» спостерігає за перебігом подій, моделює оптимальні дії в інтересах української справи, української революції. Осмислює історію рідного краю, особливо в революційну добу, і дає їй емку, проникливу, переконливу характеристику, та водночас і обез-

зброюючи, приголомшуючи, шокуючи, просто нищівну. На таке здатен, очевидно, лише той син народу, який не просто палко любить Вітчизну, проймається всіма її болями, але й є справжнім вченим-мислителем, який може філософськи, історично аналізувати, узагальнювати, оцінювати перебіг найсуперечливіших подій. «Читати українську історію треба з бромом, — з сумом змушений констатувати Винниченко, — до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування. Чи не те саме стає тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялась і не хоче випустити. З другого боку вже стоїть Польща, наготовивши легіони. Прийшов дужчий, вигнав Москву, одпихнув поляків і сам ухопив за горло й видушує все, що може. Збоку присмокталась і четверта — Австрія.

А всередині теж те саме. Паршиві шанюлюбці, національні сміття, паразити й злодії продають на всі боки: хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторюють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічний жде, якому панові його отдадуть. Вигідніше буде можновладцеві оддати Москві — оддасть. Вигідніше собі лишити — лишить. Ні, ні української історії, ні українських газет читати без брону, валеріанки або без доброї дози філософського застереження не можна»³⁷.

Володимир Кирилович душею рветься в епіцентр політичного життя — до Києва і водночас сумнівається, вагається. Непевність переривається раптово, переривається саме тими, хто найбільше боявся повернення Винниченка до громадської діяльності. На початку липня 1918 р. його заарештовують охоронці гетьманського режиму у підозрі підготовки державного перевороту і привозять до Києва. Безглуздість звинувачень і превентивних заходів досить швидко з'ясовується і менше, ніж за добу, його випускають.

Далі боротись з самим собою було неможливо, і Винниченко включається в політичний процес, спрямований на ліквідацію гетьманства. Він з самого початку рішуче засуджував переворот генерала Скоропадського, до якого відчував сильну антипатію, навіть неприховану відразу. Встановлений режим Володимир Кирилович оцінював не інакше як маріонетковий, оперетковий, що тримався на хисткій угоді російських шовіністів-великодержавників з австро-німецькими окупантами, і з іронією, навіть сарказмом відреагував на переговори зі Скоропадським, «нещасним, тупим і слинявим кретинном» з приводу «кабінету».

Натомість Винниченко очолив Національний Союз — блок українських партій, офіційно опозиційних гетьману. Однак у Союзі лідер українських соціал-демократів довгий час практично один дотримувався курсу на підготовку повстання проти антинародного режиму (з ним солідаризувався лише Микита Шаповал).

У переможну перспективу повстання сам Винниченко вірив мало, навіть восени 1918 р. Однак вважав його конче необхідним як ефективний засіб відродження віри в Україну, зміцнення національної самосвідомості народу. Показовим тут є таке міркування: «Я цілком припускав і навіть майже певен був, що нас розіб'ють, розженуть, розтrophать. Діло було зовсім не в тому, а в тому, що цим виступом ми реабілітуємо ідею національного українського руху серед нашого народу, де політики Ц. Ради, німці й гетьманщина так запаскудили її, так спровокували й огидили, що маси без ворожості не можуть чути слова «Україна».

Отже, на мою думку, наш обов'язок був виступити проти всіх ворогів працюючих українських мас, бо ми самі були винні в тому, що ці вороги катують їх. Тоді маси наочно побачуть, що українська ідея не стоїть у суперечності з соціальними інтересами мас і що то іменно українці виступили на бій з німцями, панами й гетьманщиною за трудовий народ. І хай не вдасться повстання, але ми реабілітуємо себе перед нашими трудовими класами, ми своєю «фантастикою» реально покажемо їм, що ми не тільки можемо приводити німців та панів, але й бити їх, і жертвувати, коли треба, своїм життям за свій народ»³⁸.

Отже, Винниченко вважав, що повинен бути органічний зв'язок між проблемами національними і соціальними. Досягнення цієї мети стало б першою необхідною умовою і запорукою дальшого підйому національно-визвольного руху, перетворення його на справді масову, всодолаючу силу.

Тим часом зовнішньополітична, а з нею і внутрішня обстановка в Україні радикально змінилася. У Німеччині й Австро-Угорщині відбулися революції. Підпори, точніше основа гетьманського режиму, миттєво зруйнувалися, а сам режим, хоч і кинувся ще до цього шукати підтримки у сусідів — російських великодержавників, досить швидко буквально «завис» у повітрі. Проте гетьманці гарячково готувалися нанести превентивний удар по своїх суперниках — українських патріотах. За цих умов зволікання з рішучими діями могло розглядатися лише як злочин проти національної ідеї, національної справи. Винниченко скликає засідання Національного Союзу, доводить, що повстання назріло і організаційно-технічно забезпечене, пропонує обрати Директорію й від імені всіх партій українства передати їй повноту влади. Цього разу шальки терезів схилилися у його бік.

(Далі буде)

¹ Винниченко В. Краса і сила. Повісті та оповідання.— К., 1989.—752 с.; Його ж. Сонячна машина.— К., 1989.—619 с.; Його ж. Намисто. Оповідання.— К., 1989.—380 с.; Його ж. Відродження нації.— К., 1990; Його ж. Вибрані п'єси.— К., 1991.—605 с.; Його ж. Заповіт борцям за визволення.— К., 1991.—123 с.

² Винниченко В. Щоденник // Київ, 1990.— № 9.— С. 91—123; № 10.— С. 10, 96—110; № 11.— С. 88—106; Його ж. Из дневников. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП // Дружба народов.—1989.— № 12.— С. 16—205; Його ж. Єврейське питання на Україні // Сучасність.—1992.— № 8.— С. 116—125; Ілюзії, що переросли час. Невідомі листи Володимира Винниченка // Культура і життя.—1993.— 5 червн.

³ Див.: Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ, 1987.— № 12.— С. 49—59; Жулинський М. Володимир Винниченко (1880—1951) // Літературна Україна.—1989.— 30 лист.; Його ж. Художник, распятый на кресте политики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов.—1989.— № 12.— С. 147—160 та ін.

⁴ Хміль І. Політична діяльність В. К. Винниченка // Український історичний журнал.—1989.— № 7.— С. 82—91; Лозицький В. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна.—1989.—24 серп. Його ж. Не сприйнявши нових реалій. Сторінка з політичної біографії В. К. Винниченка // Під прапором ленінізму.—1989.— № 12.— С. 73—78; Саппа М. Винниченко і Раковський // Вітчизна.—1990.— № 4.— С. 131—143 та ін.

⁵ Державний центр Української Народної Республіки. Статті і матеріали. Філадельфія — Київ — Вашингтон, 1993.— С. 395—420.

⁶ Костюк Г. Володимир Винниченко і його доба; Його ж. Володимир Винниченко та його останній роман.— Нью-Йорк, 1971.—61 с.; Винниченко В. Щоденник.— Едмонтон.— Нью-Йорк, Т. I, Т. II.—1980.

⁷ Смоленчук М. Помилки у жандармському циркулярі // Київ.—1990.— № 6, 7.— С. 108—113; Жулинський М. «Яке велике щастя я мала...» Радощі і печалі Розалії Винниченко // Україна.—1992.— № 10.— С. 14—17; Самарцев І. Г. До біографії В. Винниченка // Архіви України.—1991.— № 4.— С. 72—74; Літературна Україна.—1989.— 24 серп., 30 лист.; 1990.— 2 жовт. та ін.

⁸ Винниченко В. О морали господствующих и морали угнетенных.— Львов, 1911.— С. 4, 11.

⁹ Винниченко В. Щоденник // Київ.—1990.— № 9.— С. 92.

- ¹⁰ Там же.— С. 114.
¹¹ Там же.
¹² Див.: Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 11.— С. 104.
¹³ Робітнича газета.— 1917.— 4 жовт.
¹⁴ Там же.
¹⁵ Там же.
¹⁶ Див.: Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917—квітень 1918 рр.) // Укр. іст. журн.— 1992.— № 5.— С. 47—48.
¹⁷ Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. К.— Відень, 1920.— С. 166.
¹⁸ Там же.— С. 157.
¹⁹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 9.— С. 144.
²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 119, арк. 33—37.
²¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 81.
²² Цит. за: Манилов В. Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным правительством (к июльским событиям 1917 г. // Летопись революции.— 1927.— № 4.— С. 23.
²³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 119, арк. 7, 8, 12, 13, 30, 31.
²⁴ Там же, арк. 11.
²⁵ Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 9.— С. 118—119.
²⁶ Там же.— С. 118.
²⁷ Там же.— С. 119.
²⁸ Киевская мысль.— 1917.— 6 декаб.
²⁹ Див.: Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р. (спроба хронікально-документальної реконструкції події // Укр. іст. журн.— 1993.— № 9.— С. 36.
³⁰ Див.: Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.— С. 26—39.
³¹ Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. К.— Відень, 1920.— С. 83—84.
³² Там же.— С. 107.
³³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 119, арк. 31.
³⁴ Винниченко В. Відродження нації. Ч. II.— С. 222.
³⁵ Винниченко В. Щоденник // Київ, 1990.— № 9.— С. 120.
³⁶ Там же.
³⁷ Там же.— С. 122.
³⁸ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. III.— К.— Відень, 1920.— С. 95.

Маловідомі сторінки історії

М. Ф. Дмитрієнко (Київ), О. Ю. Лисенко (Київ)

Національна валюта України (1918—1919 рр.)

Після лютневої революції 1917 р. та утворення у березні Центральної Ради в Україні відразу ніхто не вів і мови про введення своєї національної валюти. Нова влада ставила своїм завданням досягти тільки права на автономію України у складі федеративної демократичної Російської республіки. Отже, власні гроші для України за умов федерації та єдиного економічного простору не передбачалися. Однак протягом літа—осені стрімка зміна політичної ситуації спричинила те, що молода українська влада була поставлена перед проблемою невідкладного вирішення питання про незалежність та суверенітет республіки, адже йшлося про державність України, перспективи її самостійного національного розвитку. Проголошення у листопаді Української Народної Республіки в рамках федерації з Росією було тільки першим кроком на шляху до вирішення проблеми незалежності держави. Проте ще до проголошення у IV Універсалі (січень 1918 р.) самостійності УНР Центральна Рада встигла провести ряд важливих соціаль-

них та економічних реформ, спрямованих на захист суверенітету України.

Протягом 1917 р. Україна ще фактично була складовою частиною Російської держави, а це означало, що на її території мали обіг лише ті гроші, які випускав російський уряд. За час правління Тимчасового уряду Росія для покриття потреб ринку в грошах звертається за допомогою до друкарського верстата, бачачи в цьому вихід із становища, що склалося внаслідок великої виснажливої війни та руйнувань революції. Революційна хвиля прорвала державну греблю, що досі стримувала значною мірою потреби, бажання та вимоги значної частини населення. Широкі маси вирішили, що настав час виконання всіх їх заповітних побажань та мрій, а саме: скорочення робочого часу, підвищення заробітної плати, збільшення допомоги сім'ям, чоловіки з яких були призвані до діючої армії, постачання населення продовольством, а фабрик, інших підприємств та залізниць — паливом, надання промисловості кредитів. На цей час дуже зросли військові та звичайні державні видатки, тоді як податки катастрофічно скоротились і стали надходити невчасно. А вже під свободою розуміли і право не сплачувати податки до казни. Так, у 1917 р. витрати Росії, без військових, становили 4446 млн. рублів, тоді як у 1916 р. — тільки 3152 млн. рублів. Військові податки досягли суми у 22—25 млрд. рублів, тобто майже стільки, скільки війна коштувала за попередні 2,5 року. Щоденні витрати на війну з 40 млн. у 1916 р. перевалили за 50 млн., потім за 60, а в середньому за 1917 р. вони становили 60—70 млн. рублів на день. Прибутки в цей час дали тільки 5048 млн. рублів¹. У результаті державні витрати перевищили загальні доходи в кілька разів. Уряду нічого іншого не залишилось як використати принаду, тобто кинути на ринок у необмеженій кількості паперові гроші, спершу «думки», а потім і «керенки». В результаті на 1 січня 1918 р. вже перебувало в обігу кредитових білетів на суму 25461 млн. рублів, тоді як на ту ж дату 1917 р. — тільки 9103 млн. 1917 р. дав додатково грошей на суму 16358 млн. рублів. Це призвело до катастрофічного падіння курсу рубля, що продовжував девальвуватись щоденно. Рубель більше не був сталою величиною. Офіційне котирування чека на рублі на Стокгольмському валютному ринку припинили вже на початку 1918 року. Російські гроші більше не були біржовим товаром. Ціни на них змінювалися у залежності від місця, часу, продавця та покупця, постачання та насиченості ринку товаром. За 100 рублів при паритеті в 192 шведські крони давали у січні 1917 р. — 100, у вересні — 48, в грудні — 44, тобто у 4,5 рази менше². Крім того, починається безупинна емісія грошових знаків не тільки державою, а й великими містами, що забезпечували їх всім своїм майном. Міські бони 2—3 місяці досить стабільно тримали курс, а окремі, скажімо, житомирські, одеські та елисаветградські, навіть у серпні—вересні 1918 р. цінувались вище, ніж «керенки».

Випуск великої кількості паперових грошей неминуче призвів до інфляції. Населення України, а більш за все селянство, вже не довіряло грошам російського уряду.

Однак, незважаючи на те, що на ринок хлинула велика грошова маса, на місцях їх катастрофічно не вистачало. На початку літа 1917 р. Тимчасовий уряд припинив постачання грошей в Україну. Корниловський наступ на Петроград у серпні розірвав всілякі відносини з урядом Росії. У листопаді почалась активна підготовка більшовиків до завоювання влади в Україні. Це призвело до того, що всі банки та відділення державної скарбниці в Україні залишились зовсім без грошей. Зосереджені у великій кількості в Одесі, Києві, Катеринославі та інших містах військові частини вимагали від державних установ великих грошових сум на харчові продукти та місячне утримання. Без асигнувань залишились урядовці та службовий персонал всіх

установ, підприємств, залізниці тощо. Перед українським урядом стала проблема винайти своє джерело постачання грошової маси.

У жовтні 1917 р. з'явилась ще одна причина, яка вимагала прискорення грошової реформи. В Росії влада перейшла до рук більшовиків. Новий уряд відразу, хоча і у завуальованій формі, виявив своє негативне ставлення до національної державності в Україні.

Ці та ряд інших причин прискорили процес переходу УНР на власну грошову одиницю.

Випуск своїх паперових грошей був важливим заходом з боку діячів Центральної Ради. Проте розв'язання проблеми переходу на свою валюту вимагало обережності. У населення зберігалася значна кількість (8—12 млрд. рублів) знаків різної вартості від старих емісій³. Отже, потрібно було знайти такий шлях, який не призвів би до вибуху загального невдоволення. Тепер важко визначити, до якого рішення прийшли б урядовці, коли б самі обставини не прискорили події. Уряд створив спеціальну комісію, до складу якої увійшли відомі економісти, знавці банківської справи. Зокрема, в її роботі взяв участь проф. Михайло Туган-Барановський, перший міністр фінансів України при уряді Центральної Ради. Комісія прийшла до висновку, зваживши всі за та проти, що випуск власних грошей дасть Україні фінансову незалежність від Росії. Щоправда, були й вагання з огляду на нестабільність політичної обстановки, побоювання можливих заходів з боку більшовицького уряду. Проте перемогла думка, що саме цей політико-тактичний крок приведе до якісних змін в економіці і, одночасно, продемонструє світовому співтовариству рішучість уряду відстоювати незалежність УНР.

Але загальновідомо, що паперові гроші самі по собі не мають цінності, хіба що як папір та друкований виріб. Вони обов'язково повинні мати забезпечення. На золоте забезпечення розраховувати Україні тоді не доводилось. Запаси, що знаходились у державній скарбниці, були незначними. Довіра до грошей могла б спиратися, за відсутністю реальних гарантій, тільки на впевненість, що труднощі, які переживає країна, короточасні, а економічне становище швидко поліпшиться, підвищиться продуктивність праці, зросте рентабельність господарства. Однак підстав для такої впевненості не було.

Комісія вирішила, що довіру до нової валюти можна зміцнити тільки тоді, коли гарантом її цінності стане все майно республіки.

Перед випуском в Україні нових грошей Росія, а також різні українські політичні партії, зокрема більшовицька, почали шалену агітацію проти Центральної Ради, її сепаратистської економічної політики. Але уряд УНР не відступив. Недавній приклад, коли влітку 1917 р. вводились до обігу «керенки», вселяв надію. С. А. Фалькнер у своїй статті в газеті «Экономическая жизнь» (1919 р., № 111) так описує події того часу: «Коли влітку 1917 р. «керенки» були вперше випущені в обіг, то столиці, а за ними й решта міст, зустріли їх досить радо. Місто зазнавало в цей час грошового голоду і охоче за-своювало всі, досі небачені, циркуляторні засоби: «керенки», розмінні марки і бони, облігації «Позики волі», купони і т. ін. Фактично розраховувались за браком державних грошових знаків усім, що тільки могло їх замінити: квитками трамвайних книжок, талонами різних установ тощо, а в провінції навіть створювались подекуди свої, місцеві гроші». Отже, уряд Центральної Ради міг сподіватися, що українські гроші населення також сприйме із задоволенням.

Обставини склались так, що жителі міст опинились у найскрутнішому становищі, бо найбільше терпіли від нестачі грошей, необхідних для задоволення навіть мінімальних життєвих потреб. Мова йде про широкі кола службовців різних установ та робітництва. Інших грошей, ніж ті, що міг дати уряд, їм ніде було взяти. Тому в першу чергу вирішили видати місячні виплати державним службовцям, уря-

довцям, робітникам залізничних установ. Через них гроші мали потрапити на ринок.

Одноразово було прийнято інше примусове рішення: вводити власну валюту поступово, обережно, на першому етапі зберігаючи обіг загальноросійських грошей, які вільно обмінювались би на українські та мали однакову цінність номіналів.

24 жовтня 1917 р. Секретаріатом фінансів УНР було скликано нараду спільно з директорами державних і приватних банків та кредитних установ. Там розглядалось дуже важливе питання про випуск власних грошей УНР і цінних паперів. 19 грудня Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів. Першу емісію становили карбованці.

24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р. за н. с.) закон про обіг державних кредитових білетів УНР вступив у силу. В ньому, зокрема, зазначалось: «1. Кредитові білети УНР випускаються Державним банком УНР у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, всім майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР від монополій... 4. Кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при цьому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів... 6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах». (Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр.— Т. I. Дата Центральної Ради.— Ужгород, 1932.— С. 251—252. У книзі: Гнатишак М. Державні гроші України 1917—1920 років — Клівленд (Огайо), 1974. — С. 91 та у праці: Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української держави. — Мюнхен, 1972.— У передачі тексту закону є розбіжності).

Перед тим, ще влітку, Центральна Рада оголосила конкурс на українські паперові та «дзвінки» гроші, в якому взяли участь художники Г. Нарбут, А. Серета, О. Красовський, Г. Золотов, М. Романовський. Ескізи грошей було розглянуто, зразки і опис знаків пройшли фахову експертизу.

Загальний обсяг емісії було встановлено на суму 500 млн. карбованців. Започаткували її білетом з номіналом у 100 карбованців. Проект грошового знака було замовлено видатному українському художнику Георгію Нарбуту, ім'я якого тісно пов'язане з епохою відродження українського національного мистецтва.

Нарбут не раз повторював, що після довгого періоду несмаку, що панував в Україні, потрібно, перш за все, перевиховати народ, привести його до сприйняття справжнього мистецтва. Треба пам'ятати, що у минулому творчість українського народу дала нам велику кількість неперевершених, гідних подиву творів, що засвідчують самотній геній нації. Через це, підкреслював він, все, включаючи етикетки та вивіски, повинне бути виконане на високому фаховому рівні, зі смаком, навіть у дрібницях.

Проект грошового знака у 100 карбованців був розроблений блискуче. В його основу Нарбут поклав різні мотиви народної творчості. В майбутньому майстер, виготовляючи еталони інших купюр, продовжив цю традицію. Художник не копіював вже існуючі світові зразки знаків, а створив особливий, глибоко національний малюнок. Проте, коли знак у 100 карбованців було віддруковано, Г. Нарбут сам ледь зміг його пізнати, настільки в літографії зіпсували малюнок. Цьому були свої причини.

Хоча замовлення розмістили у кращій по тих часах київській друкарні братів Кульженків, що розташувалася на вулиці Пушкінській, відтворити кольорову гаму не вдалося через відсутність потрібних фарб. Поліграфічна база перебувала тоді у глибокій кризі. Бракувало необхідного паперу, обладнання, верстатів, барвників. Гроші одержали в народі назву «кульженки», за прізвищем

власника друкарні. Ще їх називали «горпинки», через орнамент, який традиційно вишивали на українських жіночих фартухах.

Гроші пішли в обіг блискуче, маючи однакову вартість із старими російськими. Можна навіть стверджувати, як вважали економісти, що коли б не прирівняння до російського рубля, то вони б навіть були за курсом вищими. Тепер серед колекціонерів — боністів купюра в 100 карбованців дуже цінується як перший зразок української валюти.

Загалом було випущено в обіг 532500 білетів на суму 53250000 карбованців. Це не так вже й багато, якщо враховувати, що в Росії на цей період друкували білетів на 2908000000 рублів.

Перший крок до фінансової незалежності Україна зробила, однак одночасно з купюрами державної емісії в обіг потрапила велика кількість фальшивих білетів. Вже з 16 січня 1918 р. випуск номіналу у 100 карбованців припинили. Потім, при евакуації органів радянської влади, що протрималася тоді у Києві близько місяця, і у зв'язку із наступом німецько-австро-угорсько-українських військ кліше білету, яким заволоділи більшовики, було вивезене до Москви.

Через це уряд гетьмана П. П. Скоропадського оголосив законом від 24 вересня 1918 р. номінал анульованим з 1 листопада 1918 р., призначивши одночасно до цього терміну довільний обмін купюр. Обміняли білетів на суму 25,5 млн. карбованців (близько 45%), а решту — 27,75 млн. карбованців — анулювали.

Після першої емісії, яка пройшла успішно, уряд вирішив здійснити ще один випуск грошей. Адже білети номіналом у 100 карбованців не вирішили грошової проблеми в Україні. В цей період, протягом літа і до кінця 1917 р. з обігу зникли великі купюри старих «царських» грошей у 100 та 500 рублів, що, за даними С. А. Фалькнера, становили близько 51% всіх грошей даного типу, або суму в 7610 млн. рублів⁴. Їх приховували на чорний день у містах, але найбільше по селах, бо традиційно бачили в них єдині надійні гроші, що були донедавна конвертовані та забезпечені золотом.

Українській державі потрібні були свої гроші, які б народ сприйняв як національну валюту. За пропозицією Голови Центральної Ради проф. М. Грушевського уряд прийняв рішення змінити назву грошей, маючи на увазі підкреслити в ній спадковість старовинної традиції, нагадати про джерела державності на українських землях.

Згідно з законом Центральної Ради від 1 березня 1918 р. гроші назвали «гривнями». Вартість однієї становила 8,712 долі щирого золота. Вона поділялась на 100 шагів, дві гривні дорівнювали 1 карбованцю. Але саму гривню мали намір підігнати до курсу швейцарського франка, тобто до 37,5 російської копійки. Для цього було виготовлено зразки купюр і зроблене замовлення для їх друкування у Німеччині, в одній з найкращих державних друкарень (Reichdruckerei). Для остаточної домовленості до Берліна виїхала комісія у складі представників Експедиції заготівлі державних паперів.

Однак потреби ринку, «грошовий голод» змусили вжити термінових заходів. У Києві Український державний банк почав друкувати тимчасові розрахункові білети, які надійшли в обіг ще до появи купюр закордонного друку. Проте виготовлення грошей у Німеччині зволікалось, і через це тимчасові білети набули більшого, ніж передбачалось, значення.

Друга емісія купюр у карбованцях почалась 6 квітня 1918 р. Згідно з законом 30 березня 1918 р. банк встановив її суму у 100 млн. карбованців. Спочатку випустили знаки вартістю 25 карбованців, які друкувались виключно у Києві. Трохи пізніше з'явився знак у 50 карбованців. На білетах, що виготовлялись у Києві, стоїть серія з літер «АК», а на віддрукованих пізніше в Одесі — «АО».

Обидва знаки в 50 та 25 карбованців мали однаковий малюнок, але колір різний — відповідно зелений та синій. Проекти обох білетів

виконано художником О. Красовським. Оформлення, шрифти написів на них зроблені у дусі традицій українського народного, зокрема «канцелярського», мистецтва, в чому відчувається значний вплив Г. Нарбута. Головний елемент оформлення білетів — це два профілі — чоловічий та жіночий, що розміщені у картуші по центру реверса. Перший профіль символізує стару добу, історичного попередника держави — козацьку Україну, другий — нову, відроджену Україну.

З цими знаками трапилась та ж історія, яку пережили усі паперові гроші, що виконані не зовсім якісно, — їх почали підробляти. Серед знаків у 50 карбованців відразу опинилося чимало фальшивих. Через це у практиці встановився звичай — власники купюр при розрахунках розписувались на них, щоб засвідчити справжність знаку. Таким чином, на знаках накопичувалось багато олівцевих та чорнильних підписів їх тимчасових власників. Цей факт досить цікавий для вивчення регіонів поширення та руху грошової маси. А маргінальні записи становлять об'єкт дослідження маргіналістики як дуже інформативне історичне джерело.

Крім того, за часів Центральної Ради, точніше від 23 грудня, починається історія перших українських марок з номіналом у шагах. Спершу вони були задумані тільки як поштові мініатюри. Та згодом, через нестаток дрібної розмінної монети, за прикладом російської влади, яка зробила це раніше, стали вживати їх як марки і гроші одночасно. На підставі закону УНР від 18 квітня 1918 р. шаги-марки правили за гроші. З цією метою на реверсі марки було вміщено напис чорною фарбою «Ходить нарівні з дзвінкою монетою», а над ним розмістили тризуб. Папір під марки використовували грубий, зручніший для тривалого вжитку. Але ці марки-шаги з'явилися у обігу вже після падіння Центральної Ради.

Відбулось це 29 квітня 1918 р. До влади прийшов уряд гетьмана П. П. Скоропадського. Орган українських промислових та фінансових кіл «Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины» так оцінив цю подію: «Надзвичайної важливості подія відбулася в Києві 30 квітня: закінчені соціалістичні досліди над нещасною, хоч і дуже багатою, країною та обраний гетьман всієї України... само населення, що з'явилося у Києві у вигляді з'їзду хліборобів, зажадало усунення соціалістичних міністрів, котрі потішалися над народним добром...»⁵. Далі цитувались слова з промови П. П. Скоропадського на з'їзді хліборобів: «...Права приватної власності, як основи культури і цивілізації, поновлюються у повному обсязі, і всі розпорядження колишнього українського уряду, а також тимчасового Російського уряду, який відмінив або обмежив ці права, скасовуються»⁶.

Але уряд П. П. Скоропадського так і не зміг оволодіти становищем в області фінансів та грошового обігу. Попередня влада залишила своєму наступнику досить важку спадщину. Українська держава не мала бюджету, усі установи жили у борг, видатки на державне управління безперервно зростали. Через це Україна жила за рахунок інтенсивної праці друкарського верстата. Збільшення грошової маси призвело до величезної інфляції та росту цін. Крім того, в Росії більшовицький уряд протягом 1918 р. випустив у обіг грошових білетів на суму 29808 млн. рублів⁷. Відтепер у людей на руках знаходилась фантастично велика кількість знаків — на 55263 млн. рублів взагалі по країні. Значна частина з них оберталась і осідала в Україні. Крім «царських», які ще мали перевагу, ходили гроші уряду О. Ф. Керенського, німецька та австро-угорська валюти, місцеві бони, карбованці Української республіки.

Але незважаючи на велику кількість випущених знаків, в обігу знаходилось дуже мало грошей. Відсутність регулярного сполучення між регіонами, нестача товарів призводили до осідання грошей, го-

ловним чином на селі. Всі вони офіційно мали один курс: 1 рубель усіх російських випусків дорівнював 1 карбованцю українських та 1 карбованцю місцевих емісій, хоч на практиці було зовсім не так. Тому в Україні процвітали спекуляція грошима, гра на курсах різних їх видів. До цього необхідно додати, що з приходом в Україну австро-німецьких військ тут розпочався вільний обіг німецької марки та австро-угорської крони, примусовий курс яких уряд намагався встановити. Фактично Україна, незважаючи на всі заходи і закони, досі не мала своєї валюти. Ось кілька свідчень газет і журналів 1918 р., що характеризують тодішній стан справ.

В «Одесском листке» від 30 червня читаємо, що «причиною дорожнечі та грошової спекуляції є бумажний потоп грошей. Більшовики продовжують друкування грошей в усіх друкарнях Москви. Спекуляція на гроші набере ще більших розмірів, як буде вільний переїзд з Росії. Щоб запобігти повному банкрутству, уряд України мусить вжити відповідних заходів: а) не допустити напливу «керенок» з півночі; б) усталити курс грошей, які є у обігу».

Автор одного з матеріалів, надрукованих в «Союзе» (№ 13, Умань) констатує: «Державні та приватні банкові установи за відсутністю навіть і паперових грошей або зовсім замкнені, або видають клієнтам такі суми, що не можна й мріяти, щоб підняти ними нормальний розвиток промисловості. Становище грошового ринку ускладнюється ще й через те, що акційні банки на Україні є відділами московських та петербурзьких банків і через їх націоналізацію відділи ці понесли велику втрату. Тепер вони не мають певних прибутків і не можуть покрити свого пасиву».

Одним із заходів поліпшення становища є утворення на Україні своєї валюти з тим, щоб російські гроші були визнані іноземною валютою і не мали сили обов'язкового грошового знаку. Другий захід — заснування на Україні місцевих комерційних банків і, між іншим, акційного Емісійного банку для випуску паперових грошей».

Такі ж негативні висновки містить «Родной Край» (Херсон, 14 липня): «Стан нашого грошового ринку стає неможливим. На Україні курсують гроші 4 різних держав, тут і там германські власті відмовляються приймати «керенки», а з другого боку, розвивається спекуляція австрійськими та німецькими грішми. Наше міністерство фінансів повинне впровадити певний порядок в грошовий обіг і в першу чергу повинне скасувати безпосередній курс німецьких і австрійських грошей і обмінювати їх в наших банках на грошові знаки».

«Вестник Елисаветградского земства» 22 серпня надрукував виклад доповіді проф. Леоніда Яснопольського на зборах Київської обласної спілки інженерів: «...На знецінення рубля на Україні таке невпинне друкування грошових знаків в Великоросії не має першорядного впливу, оскільки внаслідок утрудненості зносин через кордон може просочуватись безсумнівно лише непропорційно мала частина. Значно істотніше впливає на розцінку грошей на Україні закупівля продуктів центральними державами, які підвищують ціни і знижують купівельну силу грошей».

Далі автор стверджує, що у населення зберігається 8—12 млрд. російських рублів. Щоб запобігти масовому зубожінню народу, треба розділити валюти, тобто або проштемпелювати усі російські гроші, які вже є в обігу, українськими штемпелями, або обмінювати їх на українські гроші.

«Фінансовий журнал» у своєму першому номері, що вийшов у серпні, вмістив статтю Ігоря Серебринського «Законодавча контрабанда». Там свідчилось: «Життя за рахунок друкарського верстата дедалі різкіше і яскравіше виявляє зворотний бік медалі, і недалекий вже той день, коли від цього верстата відсахнуться найзавзятіші його прихильники. Людей, що тяжіють до паперової емісії через своєрідне

розуміння фінансової політики, переконав, нарешті, той спустошливий процес, який викликаний у народному господарстві паперово-грошовим вихором: людей же, котрі свідомо робили з паперових грошей міст над безоднею фінансової премудрості, розчарувала недостатня продуктивність емісійного апарата.

На початку п'ятого року війни віра в універсальність графічного мистецтва стала вичерпуватись і багато хто почав вже розуміти, що зашморг дорожнечі, яку спекулянти захлеснули на шиї обивателя, одним кінцем все ж закріплений на емісійному апараті.

...Український бюджет поки не розроблений, і Україна є поки винятковим прикладом держави, що живе без бюджету».

Позицію російських промислових та фінансових кіл в Україні з грошового питання виклав Я. Діманштейн в статті «К вопросу об украинской денежной системе», що 4 серпня з'явилася в «Известиях Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины»: «Відносно грошової одиниці треба ...наполягати на збереженні всеросійської грошової одиниці... рубель повинен залишатися основою нашої грошової одиниці, і не може й не повинен бути замінений іншою одиницею, сталість якої не зможе бути рішуче нічим гарантована... перехід до здорових форм суспільного життя на Україні, яке вимагає непинної боротьби з проявами більшовизму у всіх областях, диктує боротьбу і з більшовицькими грошовими знаками». Для цього автор пропонує два необхідних заходи: 1) товарообмін між Росією і Україною повинен знаходитись виключно в руках держави і він має бути тільки натуральним; 2) впровадження українського карбованця і обмін «керенок», «думок» на нього в межах якогось терміну. Одночасно «царські» гроші зберігали б вільний обіг.

Таким чином, представники різних верств населення України, по суті, вимагали вжити ряд термінових заходів, які можна звести до чотирьох пунктів: 1) ввести українську грошову одиницю, визнати російські гроші іноземними, що не мають платіжної сили; 2) перекрити потік російських грошей в Україну; 3) розробити бюджет України на засадах реального обліку витрат і прибутків держави; 4) обмежити випуск українських грошей реальними потребами народного господарства.

Уряд гетьмана П. П. Скоропадського, зокрема міністр фінансів А. К. Ржепецький, намагалися упорядкувати грошовий обіг. При уряді був створений Фінансовий комітет, перше засідання котрого відбулося 10 травня 1918 р. До комітету увійшли: О. Ю. Добрий (голова, директор Російського для зовнішньої торгівлі банку), кн. О. Д. Голіцин, Ф. Ф. Енін, В. П. Кочубей, І. С. Щеніовський, Н. Ф. фон Дітмар (голова Ради спілки гірничопромисловців півдня Росії), К. К. Диновський, В. Я. Демченко, К. М. Закс, Х. А. Барановський, професори О. Д. Білімович, Л. М. Яснопольський, К. Т. Воблій⁸. Комітет зайнявся валютною реформою в Україні.

Міністр у першому прилюдному виступі заявив, що одним з головних завдань української політики вважає створення власної грошової системи. Згодом, у розмові з редактором газети «Відродження», підкреслив, що намагатиметься встановити українську валюту з високим курсом, оновити банківський апарат у формі Державного банку і банків приватних, щоб врегулювати господарське життя України й встановити сталий бюджет.

В результаті 25 серпня 1918 р. був опублікований закон⁹, згідно з яким, по-перше, заборонялося ввозити в Україну 5-процентні зобов'язання і серії білетів державної скарбниці Росії; по-друге, ввезення російських кредитових білетів та розмінних знаків державної скарбниці дозволялося в сумі, що не перевищувала 10000 рублів на особу і 20000 на сім'ю. Якщо в Україну їхали українські громадяни, то їм дозволяли мати, згідно з цим законом, до 100000 рублів на сім'ю у разі,

коли вони мали посвідчення від українського консула, що ця сума — результат продажу власного майна. По-третє, ввезення купонів від російських процентних паперів дозволялося в межах до 250 рублів на особу і до 500 рублів на сім'ю. Проте цей закон майже не виконувався, адже на кордоні між Росією з Україною панували корупція та хаос.

Уряд гетьмана П. П. Скоропадського вперше в Україні розробив власний бюджет. За даними Української Загальної Енциклопедії, «загальну суму державних видатків вираховано на 5,347 млрд. карб., прибутків — на 3,250 млрд. карб., отже — дефіцит першого українського бюджету визначився на 2,057 млрд. карб., себто на 39,2% загального підсумку видатків: думалося покрити його майбутніми кредитовими операціями»¹⁰. Але будувати бюджет за умови, коли нема постійної грошової одиниці, можна тільки примирившись з тим, що розроблений та затверджений бюджет залишиться на папері, а повсякденне життя внесе в нього корективи, які утворять новий, реальний бюджет, що нічого спільного з затвердженим не має. Бюджет виражається в рублях, карбованцях, але ні рубель, ні карбованець, ні гривня не мали постійної величини, розтавали з кожним днем та втрачали ту купівельну силу, яку повинен забезпечити бюджет органам державного апарату.

Уряд гетьмана не наважився на головне: не впровадив українську грошову одиницю як власну валюту і не визнав російську валюту іноземною. Він не зміг також налагодити роботу економічного механізму в Україні, і тому протягом усього 1918 р. відбувалося падіння курсу карбованця і зростання цін. А емісія нових українських грошей ще більше заплутала грошовий обіг. За цей час в обігу з'явилися нові випуски грошових знаків. Уже в травні почалася емісія поштових марок-грошей, про які йшлося вище. Грошову вартість першого випуску забезпечив закон від 8 липня 1918 р., що вийшов за підписами голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба, міністра фінансів А. Ржепецького і був затверджений П. Скоропадським.

Марки друкували у Києві, в друкарні Кульженків, та в Одесі, у друкарні Фесенка. В 1919 р. уряд С. Петлюри продовжував друкувати марки в Кам'янці-Подільському і в 1920 р. — в Станіславі. Всього було випущено 5 номіналів марок: 10, 20, 30, 40, 50 шагів. Еталонні проекти марок виконали Г. Нарбут (30, 40, 50 шагів) і артист-маляр А. Серєда (10, 20 шагів). Мали бути і номінали вищої вартості, по 60, 80, шагів і т. д., аж до 20 гривень, з портретами кн. Костянтина Острозького, кн. Данила Галицького, Св. Володимира, кн. Ольги, гетьманів Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка та ін. Проте ці проекти не були реалізовані¹¹.

Планувалося випустити і монети різної вартості: золоті — 20 гривень (з портретом Т. Шевченка), срібні — 1 гривня (на аверсі — назва монети, рік випуску, місце випуску — Київ; на реверсі — текст «Українська Народна республіка» і тризуб); дрібні мідні, вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 шагів. Далі проекту справа не пішла.

Згідно із свідченням колишнього директора Державного банку України К. Клепачівського, до 9 липня 1920 р. було надруковано розмінних марок вартістю: у 50 шагів — 43504730 шт. на суму 21752365 гривень; у 40 шагів — 18063600 шт. на суму 7225440 гривень; у 30 шагів — 9996800 шт. на суму 2999040 гривень; у 20 шагів — 22002000 шт. на суму 4400400 гривень; у 10 шагів — 21794400 шт. на суму 2179440 гривень.

Усього розмінних марок було випущено на суму 38556685 гривень або 19228342,5 карбованця¹².

З часом внаслідок інфляції вартість марок упала. Тому у закладах торгівлі їх в'язали по 100 штук разом. В таких «в'язанках» вони були в обігу до кінця 1919 р., а подекуди і пізніше¹³.

В серпні-вересні 1918 р. в Україну почали надходити перші партії грошей, надрукованих в Німеччині на замовлення ще Центральної Ради. «Финансовый журнал» так описує цю подію, проорокуючи її наслідки: «Цими днями одержана з Німеччини перша партія замовлених там грошей в кількості близько 75 млн. рублів. Гроші ці надруковані в новій валюті — в гривнях, які, мабуть, і створять остаточну фізіономію національної валюти. Як не своєчасне одержання цих грошей, більш захищених від підробок, ніж літографські шедеври Кульженка, все-таки важко не замислитися про те сум'яття, яке внесе в грошовий обіг введення нових знаків. На Україні, таким чином, будуть в обігу рублі, карбованці, марки, крони і гривні з усією їхньою переливчастою багатоманітністю у вигляді купонів, «керенок», російських та українських знаків державної скарбниці тощо. Такий багатий асортимент грошей вимагає хіба що тільки техніки вельми досвідченого константинопольського мінйяла; український же селянин, що застиг у своїй довірі до «миколаївських» грошей, безсумнівно, зазнає серйозного душевного перелому раніше, ніж наважиться ввести до своєї валютної колекції ще один екземпляр. Треба сподіватися, що Державний банк потурбується про широку популяризацію нового знака раніше, ніж введе його в обіг»¹⁴. Відбулося так, як передбачав журнал. Випуск гривень у обіг Київською конторою Державного банку розпочався тільки 17 жовтня 1918 р. Надруковано було відразу 6 номіналів: по 2, 10, 100, 500, 1000 і 2000 гривень. Причому тільки на двох останніх була офіційна назва України за часів гетьманату — «Українська Держава». На перших чотирьох вона називалась «Українська Народна Республіка». Так сталося через те, що проекти цих грошей було зроблено ще за часів Центральної Ради (автори проектів — знака у 2 гривні — В. Кричевський, знаків у 10, 100, 500 гривень — Г. Нарбут). Проекти білетів у 1000 і 2000 гривень розробив Ів. Мозалевський.

У оформленні цих паперових грошових знаків, як і попередніх, були використані мотиви з української народної творчості, зокрема традиції, що формувались протягом XVII—XVIII століть. Якість виконання їх була значно вищою, ніж виготовлених у Києві та Одесі.

Треба також відзначити, що гривня виявилась найбільш сталою серед усіх грошей, які знаходились у обігу в Україні. Навіть взимку 1919—1920 рр. за гривню можна було одержати 200—300 радянських рублів. Вона котувалась вище, ніж дрібні «миколаєвські» гроші номіналом у 1, 3, 5 рублів. Що стосується карбованця, то він тоді впав дуже низько. Незважаючи на те, що 1 карбованець офіційно дорівнював 2 гривням, на закордонних біржах та в Україні ціна 1 гривні піднімалась до 2 карбованців, тобто ставала в 4 рази дорожчою.

Згідно з договором між Україною і Німеччиною остання мала виготовити до 1 січня 1919 р. українські державні кредитові білети на суму 11500 млн. гривень¹⁵. З них на рахунок Держбанку одержано білетів на загальну суму 3906,5 млн. гривень: білетів у 2 гривні — на суму 17,6 млн. гривень, у 10 гривень — на 81,9 млн., у 100 гривень — на суму 352 млн., у 500 гривень — на суму 1155 млн., у 1000 гривень — на суму 1500 млн., у 2000 гривень — на суму 800 млн. Крім того, продовжували друкувати і знаки державної скарбниці у 25 і 50 карбованців без змін у оформленні.

Однак фінансова система в Україні не функціонувала, податки регулярно не сплачувалися, зв'язки між окремими регіонами і центром ледь жевріли. Тому держава постійно збільшувала грошову масу, друкуючи все нові й нові гроші для своїх потреб.

9 травня 1918 р. був прийнятий закон про збільшення обсягу емісії. Тепер вона мала становити 500 млн. карбованців у знаках державної скарбниці (згідно з законом від 30 березня 1918 р. передбачався випуск у обіг лише 100 млн. карбованців)¹⁶. У липні 1918 р.

було прийнято ухвалу про випуск грошей (знаків державної скарбниці) ще на 500 млн. карбованців. Крім того, уряд пішов на випуск короткотермінових зобов'язань державної скарбниці. Законом 27 травня 1918 р. був встановлений розмір емісії цих білетів загальною вартістю 500 млн. карбованців (20 серій по 25 млн. карбованців) на чотирирічний строк. Щорічний прибуток встановили у 3,6 % на рік, або 1 шаг у день із 100 гривень, причому власникам білетів надавалося право одержувати капітал і проценти у гривнях або рублях¹⁷.

Серії білетів державної скарбниці склалися з 4 номіналів: 50, 100, 200 та 1000 гривень, купони до них відповідно мали вартість у 90 шагів, 1 гривню 80 шагів, 3 гривні 60 шагів та 10 гривень. Купони могли бути в обігу окремо від самих білетів. Законом 9 липня сума емісії 3, 6-процентних білетів, що виконували функцію облігацій для внутрішньої позики, була збільшена на 500 млн. карбованців (20 серій, від № 21 до № 40, по 25 млн. карбованців у кожній)¹⁸. Процентні білети державної скарбниці друкували у Берліні. Зроблено їх за проектом Г. Нарбута. Основна маса облігацій потрапила в обіг у лютому 1919 р. при Директорії.

Уряд гетьмана намагався щось змінити у фінансовій справі в Україні. Про це свідчить таке повідомлення: «Фінансовий відділ Протофісу розпочав розробку матеріалів по реформі грошової валюти. В найближчому майбутньому передбачається скликання особливої наради за участю представників фінансової науки, торговельно-промислових організацій, банків і зацікавлених відомств»¹⁹. Однак для реалізації такого задуму історія не відвела гетьманській владі часу. Центральні держави в листопаді капітулювали, розпалася Австро-Угорщина, революція прокотилась по Німеччині. І війська залишали Україну. Гетьман всієї України 14 грудня 1918 р. зрікся влади в умовах наступу українських національних військ під проводом С. Петлюри. Закінчила історію Українська гетьманська держава, що проіснувала сім з половиною місяців.

Владу відтепер перейняла до своїх рук Директорія, яка була створена ще 14 листопада 1918 р. Вона утримувала її на частині регіону вже до кінця існування незалежної України, що тепер, 26 грудня, одержала попередню назву — Українська Народна Республіка. Протягом 1919—1920 рр. на долю України випали тяжкі випробування: масований наступ більшовиків з півночі, білогвардійців — з півдня, військ тільки-но утвореної Польщі — із заходу. Повстанський рух відбивав весь спектр ідеологічних амбіцій тодішніх політичних партій. В Україні панував хаос, господарські стосунки були зруйновані, виробництво товарів скорочувалось катастрофічно, інфляційні процеси перейшли всі критичні межі.

Економічний стан України в 1919—1920 рр. у всіх галузях народного господарства являв собою тяжку руїну, викликану роками світової війни та революції. Фабрично-заводська промисловість і за мирних часів не могла повною мірою забезпечити населення України виробами індустрії. Тепер значна частина фабрик спинилася через відсутність енергоносіїв, палива й сировини. Село, що менше потерпіло від господарської розрухи, не знаходило у місті тих товарів, на які б охоче обміняло продукти сільського господарства. Це призвело до порушення господарської рівноваги між селом та містом. У потенційних покупців осідали гроші у вигляді нерухомих накопичень паперових банкнотів, які внаслідок інфляції вже не були засобом заощадження. У селян залишався один вибір — відмовитися продавати продукти за гроші. В Україні постала примара голоду.

Держава, уряд УНР не мали в своїх руках реальних засобів викликати поворотну течію грошових знаків. Податкова система, що у більш-менш сприятливих умовах могла б забирати частину грошових

знаків у села, при постійних змінах лінії воєнного фронту дає нікчемні наслідки.

Населення України було в паніці. Влада у кожному окремому регіоні могла змінитися якщо не сьогодні, так завтра. Наприклад, у Житомирі протягом двох з половиною років це трапилось 11 разів! А зміна влади — то кожного разу нові гроші, заборона або обмеження обігу знаків старих емісій. Це все неминуче призводило до грошових спекуляцій. В обігу тоді перебувала величезна кількість грошей різних держав і урядів. Їх курс залежно від воєнних успіхів або поразок кожного дня мінявся, і гра на цих курсах давала можливість декому заробити капітал. Такий стан речей і лякав, і обурював населення. Ось кілька свідчень з преси: «...Міського голову (йдеться про Київ.— Ред.) Е. П. Рябцова та його товариша А. М. Гінзбурга відвідали делегати всіх великих кооперативних організацій («Центроспілка», «Центросекція», «Життя», «Міський споживач» та ін.), які повідомляли про утруднення, що зазнають кооперативні організації у зв'язку з розпорядженням про вилучення з обігу радянських грошей. Відсутність «царських» грошей і «керенок» позбавляє кооперативи можливості здійснювати правильні операції і обтяжують і без того важке продовольче становище міста»²⁰.

«Екатеринославський вестник», давав інформацію: «Харків. Начальник гарнізону видав наказ, згідно з яким кредитові білети за підписом П'ятова і радянські розрахункові знаки мають надалі до особливого розпорядження обіг нарівні з іншими грошовими знаками.

Припинення прийому цих грошей на залізниці і відомості про їх повне анулювання викликали паніку і навіть скорочення підвозу продуктів на ринок, що потягло за собою підвищення цін»²¹.

В тій же газеті від 1 березня 1919 р. написано: «Криза розмінних знаків наштовхнула деяких підприємливих ділків на своєрідну спекуляцію грошима... Біля розмінної каси Державного банку щодня снують декілька... людей, які за певну винагороду охоче здійснюють розмін грошей. Особливо помітна спекуляція відбувається з обміном карбованців на «керенки» і донські гроші, оскільки такий обмін конче необхідний для тих, хто їде до Росії... за 100 руб. «керенками» чи донськими грошима спекулянти вимагають 110—115 руб. карбованцями»²².

Ще одна ознака того часу — економічна війна проти України, в якій зброєю виступала цілеспрямована підробка паперових грошей. Так, уряд А. І. Денікіна після захоплення Одеси почав друкувати купюри у 50 карбованців УНР зразка 1918 р. Радянський уряд, після взяття Києва, розгорнув випуск білетів у 10 карбованців зразка 1919 р. Уряд Директорії попереджував населення про обіг на ринку фальшивок, наводив ознаки, за якими можна було їх виявляти. У своєму оголошенні від 7 серпня 1919 р. Кредитова канцелярія повідомила про існування в Кам'янці-Подільському організації спекулянтів. Вони розпускали по місту чутки, що нібито знаки державної скарбниці у 50 карбованців з номерами АК 199, 201, 208 і АО 189, 190 — фальшиві, а потім скуповували їх за безцінь»²³.

Саме за таких умов відбувався заключний, як міркувалось, етап валютної реформи в Україні. Нове фінансове регулювання почалось 6 січня 1919 р. після затвердження 4 січня Директорією відповідного закону. Міністр фінансів України Б. М. Мартос в своєму інтерв'ю кореспонденту УТА 12 липня 1919 р. так визначив причини реформи: «В області валютного питання сама залізна необхідність продиктувала українському урядові ряд заходів по відокремленню української валюти від валюти російської».

Крім вимог політичного змісту, маючи тут на увазі ідентичність вимог політичної і валютної незалежності 40-мільйонного народу, міністерство фінансів рахувалося і з міркуваннями фінансового характеру.

Ці міркування примусили навіть гетьманський уряд почати підготовчу роботу по утворенню української незалежної валюти. Натуральним пресом, що вижив у гетьманських керівників фінансами рішучість розпочати роботи по проведенню в життя валютної реформи, було: упадок покупної сили російських паперових грошей та рошоти з німецькими та австрійськими окупантами, які рошоти вимагали певного курсу обертаючихся на Україні грошових знаків.

Цілком зрозуміло, що український народ не міг і не може нести відповідальність за колосальну російську емісію, що вже давно вийшла за межі нормального... грошового обороту»²⁴.

В законі відзначалось: 1. Єдиним законним засобом платежу на території Української Народної Республіки визнається гривня (або карбованець). 2. Всі гроші чужих держав позбавляються права бути законним засобом платежу (російські, німецькі, австро-угорські, румунські). 3. Російські царські і думські гроші по 500 і 1000 «рублів» скасовуються... 4. Російські гроші від 1 до 100 «рублів» підлягають обміну на українську валюту в короткі строки: від 15 до 31 січня 1919 року по курсу 1 «рубель» — 1 карбованець, а від 31 січня по 15 лютого 1919 року за зниженим курсом 1 «рубель» — 75 копійок, після 15 лютого ніякі російські гроші не приймаються державними установами» (Цит. за виданням: Мартос Б. Украинская валюта 1917—1920 годов // Что делать. — 1922. — № 2).

Власне зміст валютної реформи полягав ось у чому: 1. З 26 січня 1919 р. російські грошові знаки, як кредитові білети, так і знаки російської державної скарбниці, т. з. «керенки», перестають бути законними платіжними знаками в Україні; 2. Державною українською грошовою одиницею є гривня, яка містить 8,712 долі щирого золота. Гривня поділяється на 100 шагів, дві гривні становлять карбованець. 3. Російські грошові знаки обмінюються на українські за зниженим курсом у певний термін, пізніше — не приймаються. 4. З 16 січня 1919 р. всіма державними установами припинено приймання російських кредитових білетів у 1000 та 500 рублів зразка 1917 р., а з 21 січня — і 250 рублів зразка 1917 р. у платіжі та внески.

Проте ця реформа так ніколи в повній мірі і не діяла. Народа, що була скликана при міністерстві фінансів для ретельного та всебічного аналізу валютної реформи і в якій взяли участь проф. М. Туган-Барановський, представники від кооперації Х. Барановський, О. Хотовицький, О. Степаненко, заступник міністра фінансів Г. Курило, директор Кредитової канцелярії Г. Лерхе та в. о. директора Державного банку В. Ігнатович, одноставно визнала поспішність та невчасність проведення реформи під час війни з більшовиками. Це підтвердило дальше розгортання подій.

Вже 24 січня було видано новий закон, що дозволяв громадянам, які одержали офіційне повідомлення про закон від 6 січня з запізненням і фактично не мали можливості вчасно здати російські грошові знаки, складати прохання про обмін і надсилати їх до міністерства фінансів через повітових комісарів.

Наступного дня було опубліковано курси, за якими державні каси приймали російські гроші у платежі: з 26 січня кредитові білети в 100, 50, 25, 10, 5, 3, 1 рублів, «керенки», 4-процентні білети в 50 та 25 рублів по курсу 180 шагів за 1 рубель, з 29 січня — по 150 шагів за 1 рубель. Розмінні марки і бони в 50, 5, 3, 2, та 1 копійку залишались в обігу по курсу 2 шаги за 1 копійку. Обмін російських грошей на українські заборонявся²⁵.

Пізніше, 30 січня телеграфом поширили розпорядження міністерства фінансів за підписом в. о. міністра Відибіди, з якого видно, що реформа йде важко і тому термін прийому російських грошей розширено («керенки» вилучались з обігу тільки з 20 лютого), а «царсь-

кі» гроші залишались в обігу за зниженим курсом: 150 шагів за 1 рубель²⁶.

22 серпня 1919 р., було оголошено, що так звані «совітські» гроші не визнаються законними платіжними знаками в УНР²⁷.

А 23 серпня з'явилося розпорядження міністра фінансів Б. Марто-са та директора Кредитової канцелярії В. Сапицького, яке остаточно встановило порядок грошового обігу в Україні²⁸. Згідно з ним на теренах УНР продовжували обертання «царські» гроші номіналами у 100 рублів та нижче за зниженим курсом, розмінні марки та бони з номіналом у копійках.

Як бачимо, уряд Директорії так і не зумів остаточно вилучити з обігу російські гроші. Коли ж взяти до уваги реальне становище, постійну війну і територіальні зміни, то можна з певністю стверджувати: валютна реформа від 6 січня не виконала своїх завдань, хоча ціни на певний час стабілізувалися. Задумана вона була гарно, проте за обставин, які склалися в Україні того року, жодна, навіть найгеніальніша, реформа не мала стати справжньою.

Разом з тим, ця реформа ніяк не сприяла зупиненню інфляції. Навпаки, не маючи надійних джерел, крім хіба цукрової монополії, які б приносили державній скарбниці постійні прибутки, держава жила переважно за рахунок інтенсивної праці Експедиції заготівлі державних паперів, невпинно збільшуючи і без того велетенську грошову масу, а відтак — інфляцію, що галопувала. Уряд Директорії провів ряд спеціальних заходів для створення державного золотого запасу. Було видано спеціальний Декрет про здачу золота і срібла населенням до Державного банку. Розпорядженням міністра фінансів із знятих пам'яток російським царям було вирішено відлити розмінну монету.

Паперові гроші УНР нових випусків друкувалися в Кам'янці-Подільському, куди переїхала Директорія з Вінниці, залишивши перед тим Київ через наступ більшовицьких військ. Це так звана «кам'янецька» емісія. В цей час, згідно з постановою міністра фінансів від 27 липня 1919 р.²⁹, входять у обіг знаки державної скарбниці у 10 карбованців (автор проекту А. Золотов, граверні роботи виконав М. Гришманюк); 25 карбованців (автор проекту К. Романовський, а можливо, О. Приходько); 100 карбованців (автор проекту Г. Нарбут). В жовтні 1919 р. до обігу увійшов знак державної скарбниці у 250 карбованців (автор проекту К. Романовський). Також в 1919 р. почалось друкування знаку державної скарбниці у 1000 карбованців, який був розроблений А. Золотовим ще за часів гетьманату. Останнім в «кам'янецькій» емісії був розмінний знак державної скарбниці у 5 гривень, надрукований в Станіславі.

В розробці його проекту взяли участь А. Золотов, Г. Нарбут, А. Серєда. Вони надруковані без малюнка, чорною фарбою, на папері з водяним знаком.

Крім перелічених купюр, продовжувався і випуск знаків попередніх зразків. Згідно з домовленістю між урядом Директорії та німецькою фірмою «Юнкерс» літаки фірми впродовж червня-листопада регулярно доставляли віддруковані ще на замовлення попередніх урядів гривні за маршрутом Бреслау — Кам'янець-Подільський. Але грошей все ж бракувало. В своїй книзі «Літопис української революції» О. Доценко так описує тодішнє становище: «Телеграми за телеграмами поступали до... Штабу Головного Отамана від командарма з вимогою про відпуск грошей. В цих телеграмах сповіщалося що пороблені замовлення на велику кількість убрання, взуття, білизни (жиди допомагали), та брак грошей не дозволяв одібрати все замовлене для армії. Бракувало грошей... Літаки, які ці гроші привозили з Берліна, не встигали їх настрочити. Один з таких літаків розбився і загинув, а з ним загинуло й триста мільйонів гривень народних грошей. (Частину

підбрали румуни і не віддали до цього часу). Які появлялися гроші в скарбниці, то негайно й зникали...»³⁰.

Емісія великої кількості грошей стимулювала інфляційні процеси. В. о. директора Кредитової канцелярії П. Барановський підраховував купівельну спроможність грошей в українській валюті у зв'язку з необхідністю знати суми, що були асигновані урядом УНР Галицькому уряду на утримання Галицької армії, шляхів, посольств за кордоном, самого уряду та культурних і національних установ Галичини. На підставі записів біржевого курсу Кредитовою канцелярією і за даними розпиту цілого ряду осіб він вирахував такі цифри: з січня до листопада 1919 р. курс гривні на Кам'янецькій біржі упав у 8 разів — з 30 гривень до 240 гривень за 1 золотий рубель³¹.

Усього ж, за підрахунками дослідника Е. Власенка, за час від кінця 1917 до кінця 1920 р. випущено українських грошей на суму 19,5 млрд. гривень (в перерахунку на карбованці — 9,75 млрд.)³². В обігу були 24 різних паперових грошових знаки. Ці купюри у своїй більшості правили за зразок гарного, зі смаком, фахово досконалого оформлення, адже були виконані із використанням мистецьких мотивів української народної творчості й національних традицій.

Проте потрібно сказати, що як на міжнародній біржі, так і на внутрішньому ринку курс української валюти мусив неодмінно впасти. Це, звичайно, не через те, що вона була українська. Становище самої держави було невизначеним до кінця, хитким. Залишається тільки дивуватись, що українські гроші тримались на досить солідній височині. За короткий період незалежності Україна робила відчайдушні спроби провадити свою самостійну фінансову політику, що евентуально ставило її в ряд економічно спроможних європейських держав. Самостійна грошова одиниця — це те, що впливає з прагматичних потреб незалежної Української держави.

Для того, щоб гроші були стабільними, потрібні чотири неодмінні умови: по-перше, встановлення вартості грошової одиниці, яка є разом з тим крапкою відрахунку для іноземного ринку; по-друге, налагодження фінансового апарату країни; по-третє, доцільна зовнішньоторговельна політика; по-четверте, суворо обмежена і додержана емісія паперових грошей.

В Україні за часів існування трьох національних урядів в якійсь мірі були у наявності перша і третя з цих умов, але зовсім не було другої і четвертої. Тільки втрата державою незалежності привела українську валюту до остаточного зникнення з історичної арени. Радянський уряд спеціальним декретом оголосив українські гроші незаконним засобом платежів на всій території УСРР. Але довго ще більшовикам довелося воювати з українською гривнею, караючи тих, хто продовжував нею користуватися. У деяких регіонах, особливо на західних землях, гривні ходили аж до 1921 р.

Короткий огляд історії державних емісій в Україні в період революційних змагань, виникнення та існування трьох українських національних урядів не претендує на виключно повноту викладу всіх перипетій, що мають пояснити особливості процесу і спроб становлення фінансово-кредитної системи в Україні. На дослідника чекають ще питання, не тільки пов'язані з історією формування української державності, становлення її на шлях незалежного розвитку, а й з розглядом та дослідженням купюр всіх емісій з погляду мистецтва. Українські боністи мають дослідити даний історичний період досить ретельно, оскільки процеси, що відбувались тоді в Україні, досить подібні до тих, які вона переживає сьогодні. Архівосховища зберігають чимало документів, котрі не завадило б обнародувати, щоб уникнути помилок, про які нагадує нам історія, і не робити нових.

- ¹ Фридман М. И. Государственное хозяйство и денежное обращение России (1913—1919) — М., 1919. — С. 15; Билимович А. Революция, большевики и хозяйство России. — Ростов-на-Дону, 1919. — С. 21—22.
- ² Фридман М. И. Назв. праця. — С. 30.
- ³ Вестник Елисаветградского земства. — 1918. — № 20. — С. 2.
- ⁴ Фалькнер С. А. Задачи унификации денежной массы // Экономическая жизнь. — М., 1919. — № 111.
- ⁵ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 2. — С. 1.
- ⁶ Там же. — С. 2.
- ⁷ Экономическая Жизнь. — М., 1919. — 17 січня.
- ⁸ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 2. — С. 9.
- ⁹ Вестник Елисаветградского земства. — 1918. — № 21. — С. 1.
- ¹⁰ Українська Загальна Енциклопедія. — Т. 3. — Львів — Станіслав — Коломия, 1931—1933. — С. 958—959. В праці Д. Дорошенка «Історія України 1917—1923 рр.» Т. II. Українська гетьманська держава» (Ужгород, 1930. — С. 278—282) цифра прибутків інша — 3 179 680 984 карбованці.
- ¹¹ Шрамченко С. Перші українські марки-шаги (1918—1920) // Український філателіст. — 1931. — № 3—4. — С. 1.
- ¹² Там же. — С. 2.
- ¹³ Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року // Український філателіст. — 1929. — № 7—8. — С. 3—4.
- ¹⁴ Новые деньги // Финансовый журнал. — 1918. — № 1. — С. 19.
- ¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Том II. Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — Додаток. — С. XXIX.
- ¹⁶ Державний вісник. — 1918. — № 12. — С. 1.
- ¹⁷ Там же. — № 8. — С. 2.
- ¹⁸ Там же. — № 23. — С. 2.
- ¹⁹ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 23. — С. 6.
- ²⁰ Бюллетень Киевского городского самоуправления. — 1919. — № 4. — Август—сентябрь. — С. 1.
- ²¹ Екатеринославский вестник. — 1919. — № 66. — С. 2.
- ²² Там же. — № 1. — С. 2.
- ²³ Вісник УНР. — 1919. — № 35. — С. 2.
- ²⁴ Там же. — № 18. — С. 3.
- ²⁵ Там же. — № 1. — С. 4.
- ²⁶ Там же. — № 4. — С. 2.
- ²⁷ Україна. — 1919. — № 11. — С. 4.
- ²⁸ Там же. — № 12. — С. 3.
- ²⁹ Вісник УНР. — 1919. — № 36. — С. 1.
- ³⁰ Доценко О. Літопис української революції. — Т. 2. — Кн. 4. — Київ—Львів, 1923. — С. 143.
- ³¹ Там же. — С. 305—306.
- ³² Власенко Е. Фінанси України. — Прага, 1927. — С. 147.

Методологія та методика історичних досліджень

В. О. Трипольський (Київ)

Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного аналізу

Кожна епоха відзначається своїм специфічним підходом до вирішення історичних проблем, а отже, й специфічною домінантою суспільних понять, наукових категорій. Важливою проблемою нашого часу є утвердження демократії в усіх царинах суспільного життя. Масштаби і можливі результати демократичних перетворень до кінця ще не усвідомлені. Як буде розвиватися за цих умов держава? Яка роль при цьому належатиме різним владним структурам? Чи вдасться демократії оста-

точно звільнитися від обтяжливих залишків автокритизму і чи можлива взагалі «чиста» демократія? Подібні запитання, значущі самі по собі, подвійно важливі для України, яка в непростій економічній, соціально-політичній та інформаційно-ідеологічній ситуації шукає свій, відповідний до її історичних традицій і життєвих потреб шлях до демократії.

Теоретичні проблеми державотворення в Україні досить широко обговорюються в наукових колах. Не все, звичайно, вдається з'ясувати настільки, щоб можна було давати готові практичні рекомендації. Та заслуговує на увагу вже й те, що визначені ті перспективні напрями досліджень, в руслі яких молода вітчизняна політологія вже дає помітне нагромадження знань.

Важливою передумовою дальшого зростання евристичних можливостей політичної науки є зміцнення її методологічної основи, в тому числі за рахунок посилення зв'язку логіко-теоретичних і історичних методів дослідження. Звернення до історії, її незаперечних свідчень часто стає вирішальним для визначення адекватності здобутих знань соціальній дійсності. Водночас не можна не рахуватися з тим, що історичні дослідження будь-якого суспільного явища, в тому числі демократичних процесів, мають самостійну теоретико-пізнавальну значимість. Вони дозволяють не тільки глибоко проникати в саму сутність демократії, але й досягнути всю багатоаспектність її проявів і трансформацій, конкретний, специфічний для кожної епохи і для кожного народу зміст тих одвічно болючих питань, над вирішенням яких працюють усі, хто стає на шлях демократичних реформ.

Маючи на меті розглянути проблему в широкому історичному аспекті, ми теж виходимо з того, що це дасть можливість точніше визначити справжній зміст і соціальну спрямованість демократичних процесів в Україні.

Звернення до минулого свідчить, що демократія — не таке вже поширене явище на зорі цивілізації. Так званий схід являв картину панування суцільних деспотій. Та і в країнах Середземномор'я переважали тиранічні, олігархічні режими. Класичного вигляду демократія набула лише в Афінах за часів Перікла і в республіканському Римі. Зазначений факт можна тлумачити по-різному. Але гідне уваги перш за все те, що визріває демократія не на будь-якому ґрунті, що для неї потрібні певний рівень розвитку економіки і соціальної структури, пробудження особистої самосвідомості у основної частини членів суспільства.

Той факт, що впродовж всієї історії включно по XVIII ст. спостерігались здебільшого авторитарні форми державної влади, якраз і пояснюється гостротою класових і міжетнічних конфліктів, соціальною пригнобленістю переважної більшості населення. З одного боку, ніщо не заважало привілейованій меншості нав'язувати всім свою деспотичну волю. А з іншого боку, авторитарні важелі виявлялись найпридатнішими для придушення будь-якої опозиції і непокори.

Стародавні Афіни в цьому відношенні становили рідкісний виняток. Внаслідок збігу ряду сприятливих історичних обставин для них відкрилися значні економічні і зовнішньоторговельні можливості, а отже, перспектива подальшого розвитку міста-держави. Але для реалізації цього треба було якомога повніше використати той сукупний інтелектуальний, моральний потенціал, яким володіє народ, пробуджений до самостійної політичної творчості. Одним словом, демократичний устрій став для Афін історичною необхідністю і відповідні реформи Фемістокла і Перікла дістали гарячу підтримку.

Змалюючи афінську демократію, звертають увагу, як правило, лише на її атрибути: народні збори (еклесія), суд присяжних (гелієя), виборність і регулярна змінюваність посадових осіб тощо. І коли згадують про причини її краху, то теж посилаються на недосконалість деяких інститутів влади. Але ці розрізнені зауваження не прояснюють головне: чому ж саме так і не вдалося довести демократичний процес в

Афінах до довершеності, що згодом дало підставу деяким авторам, в тому числі Арістотелю, ставити демократію нарівні з тиранією і олігархією? ¹.

Справа тут, очевидно, не в досконалості (чи недосконалості) певних інститутів народовладдя, а в тому, що афіняни ще не були здатні осягнути саму суть народовладдя, а отже, правильно визначити зміст і межі компетенції кожного з його механізмів та інститутів. Як би то не було, але жоден владний орган ні за яких обставин не спроможний замінити собою всю державу, так само, як і державна воля, навіть коли її висловлюють всі громадяни, що зібрались разом на народні збори, ще не виражає всієї глибини та ідентичності волі, бажань, інтересів народу як такого. Взятий не у всій цілісності свого буття, а лише в один з його моментів, народ може потрапити під вплив всілякого роду демагогів, авантюристів та навіть і власних примх, забобонів, а отже, — вдатись до невинуватих і нерозумних вчинків. Запобіганню цьому служить взаємодія різних механізмів, гілок влади, а головне — підпорядкування всіх владних органів закону.

На сьогоднішній день немає іншого, більш досконалого державно-політичного механізму, який би так вдало і всеосяжно відбивав та реалізував всю цілісність прагнень, інтересів народу, як це роблять закони. Звичайно, кожний акт представницької чи виконавчої влади має справу з регулюванням інтересів тих чи інших груп, класів, регіонів і т. п. Але тільки в системі законів демократичної держави втілюються не окремі інтереси окремих груп та поколінь громадян, а корінні інтереси і всезагальна воля народу. Саме тому в правовій демократичній державі над усім панує закон.

Але афіняни ще тільки освоювали ази демократії, і деякі її принципи істини лишалися для них недоступними. І це багато в чому обумовило їх фатальні помилки. Вони втратили колись могутню морську імперію, тому що поводитись із власними колоніями та союзниками беззаконно і несправедливо. Згубили своє місто, намагаючись керувати військовими справами за допомогою дебатів на ринковій площі.

Обмеженість афінської демократії виявилась також у спотвореному розумінні цілей державної влади. Публічна влада немов би замкнулася на самій собі. Маючи на увазі лише інтереси цілого, міста-держави, вона не тільки не визнавала права рабів, але й не брала до уваги індивідуальних інтересів її повноправних громадян. Як раб перебував під владою свого господаря, так громадянин — під владою держави. Міра його свободи, право на життя і особиста недоторканність обумовлювались тим, як відправляв він політичні справи і обов'язки. Коли ж на когось з афінян падала підозра у політичній неблагонадійності, то він міг бути підданий ostracismu, позбавлений громадянства, майна і навіть життя.

І все ж історичний досвід афінської демократії лишається неминучим саме тому, що вона переконливо довела реальність народовладдя. Водночас вона показала, що зародження громадянських почуттів і самосвідомості, прилучення до повсякденних справ і турбот свого народу здатні пробудити у людей неабияку творчу енергію і ділову активність. Варто нагадати, що саме на час розквіту демократії припадає справді унікальний культурний зліт, найвищий економічний і політичний розвиток Афін.

Інші факти для роздумів нам дає історія становлення демократії, яку явили людству Північно-Американські Сполучені Штати наприкінці XVIII ст. Виникла американська демократія в результаті наполегливої боротьби народу за свою свободу і незалежність. Водночас вона мала щасливу можливість скористатись прогресивними ідеями європейських і власних просвітителів, спиралась на соціальні інтереси принципово нових верств суспільства, людей волелюбних, підприємливих і працьовитих.

Прийнята 1776 р. Декларація незалежності США була першим в історії державним актом, який проголосив народний суверенітет основою державно-правового життя. Конституція закріпила положення, згідно з якими склад конгресу і глава виконавчої влади (президент) визначаються через загальне волевиявлення громадян. Всі інститути влади визнають над собою вищу силу закону, а сам закон змінюється тільки законним шляхом. Новим явищем у політичній практиці стали конституційні гарантії основних прав і свобод людини. Поставило питання про неприпустимість втручання держави в автономні сфери громадянського суспільства, а також про збалансованість інтересів громадянського суспільства і держави. Щоб запобігти монополізації влади в одних руках, батьки американської демократії вдалися до принципу розподілу влад.

Проте історики неодноразово повертались до того факту, що далеко не всі американці задоволені «благами цієї демократії». Наприклад, Токвіль не тільки із захопленням пише про неї, але й наполягає на тому, щоб «ми принаймні знали, чого від неї можна чекати і чого слід побоюватися»². Будучи однією з класичних країн сучасної демократії, США, особливо виразно явили світові її глибокі суперечності, неадекватність ряду політичних форм нестихаючій, виснажливій боротьбі корпоративних інтересів. Не випадково А. Шлезінгер, посилаючись на численні свідчення з історії своєї країни, зазначає, що комерція, зажерливість і розкоші призводили до падіння не одного демократичного уряду, що і тепер вони несуть в собі загрозу для морального здоров'я нації³.

Незважаючи на великі за часом демократичні традиції, в США не вдалося вирішити таку застарілу політичну проблему, як відчуження людей від держави і влади. Про це свідчать, зокрема, абсентизм значної частини виборців, висока питома вага порушень правопорядку і скоєння злочинів. Наполягаючи на власному еталоні розуміння прав людини, багато американців підтримує дії уряду, коли той вдається до тиску і насилля щодо інших держав і народів.

І все ж слід віддати належне тим, хто стояв у витоків американської демократії, та їхнім спадкоємцям. Адже їм вдалося витворити таку її модель, що вона вистояла, незважаючи на всі соціальні і політичні випробування. І ця її стійкість, гнучкість, спроможність до самовідтворення пояснюються не тільки унікальністю політичних інститутів США вдалою системою правових важелів. Не менш принципове значення мають закладені в самий характер американського суспільства здоровий практичний глузд, контактність, готовність людей, у тому числі й офіційних осіб, до компромісів, нетерпимість до ідейного доктринерства, дуже помітна в країні роль громадської думки.

XIX і XX ст. характеризуються поворотом багатьох держав і народів до демократії. В наш час лише ті країни, що знаходяться на периферії нових цивілізаторських процесів, або ж такі, що переживають внутрішній хаос (як, скажімо, деякі колишні республіки СРСР), ще вагаються між демократією і автократією. В розвинутих же країнах Європи, Азії, Америки демократія входить у коло цінностей, які поділяє переважна більшість громадян.

Що ж спонукає народи віддавати перевагу демократичним орієнтаціям? Які історичні чинники та ідейні мотиви лежать в основі цього?

Явна перевага, яку віддають люди демократії перед іншими політичними режимами, викликана передусім зростанням особистісних заasad у сучасному історичному житті. Люди не тільки відчували переваги особистої свободи, але й на власні очі переконалися, що ніякий харизматичний вождь, так само як і найосвіченіша державна бюрократія, ніколи не допустить применшення власного впливу на владу, втрату власних привілеїв за рахунок зростання прав і соціальної значимості всієї маси громадян, а значить, і не дозволить здійснення розподілу влади серед всього народу. Свобода і різносторонній розвиток кожної людської

особи можливі тільки в демократично організованому суспільстві, а схильність багатьох людей до авторитарності і несправедливості робить демократію конче необхідною.

Імператив демократії виразно заявив про себе також у зв'язку з істотними змінами у суспільному житті під впливом сучасної науково-технологічної революції. Суть останньої аж ніяк не вичерпується тим, що стосується економіки та її інфраструктури. Піонерні технології, становлення на їх основі принципово нового виробничого укладу обумовлюють радикальну перебудову багатьох сторін людського життя, а разом з тим — можливість значного підвищення рівня інтелектуальних, креативних здібностей людини. Вже сьогодні, за визнанням провідних соціологів, економістів, бізнесменів світу, людський фактор, кваліфікація, знання, творча кмітливість виробничого персоналу найбільшою мірою визначають якісні параметри, а отже, і долю виробництва.

Коли ж творча діяльність стає масовою, то це не може не позначитися на чинниках праці, формах її організації та дисципліни, на всій духовній, соціальній атмосфері в суспільстві. Необхідність створення умов для розкриття творчого потенціалу всіх людей вимагає більш досконалих форм громадянської інфраструктури, вирішення громадських і суспільних проблем не на основі жорстких авторитарних рішень, а через власну ініціативу, самодіяльність трудівника, через проробку альтернативних проектів дій, узгодження різноманітних інтересів та цілей.

Проблема демократії, запровадження розумних і гуманних взаємовідносин між людьми гостро постала і у зв'язку з величезними, тектонічними за своїм характером зрушеннями в геополітичній структурі світу. Потяг народів до миру, цивілізованих способів вирішення усіх спірних питань і суперечностей не знімає небезпеки, яку несуть людству мілітаристські режими. Досягнення НТР надали їх тоталітарним зазіханням новий стимул. Поряд із гонкою озброєнь доводиться спостерігати, як вони все настирливіше вдаються до «технологічної і культурної агресії», фінансового диктату. Непродумана, вузькоогоїстична політика у використанні досягнень НТР порушує екологічну рівновагу, вкрай загострює глобальні проблеми. В ситуації ж, коли перед усім людством постало гамлетівське «бути чи не бути?» — демократія, приборкання будь-яких автократичних, тоталітарних, охлократичних режимів стає вже не темою політичних сперечань, а безумовно і нагальною вимогою.

Міняються, однак, не тільки становище, значення і роль демократії в політичному, суспільному житті. Змінюються її власні якісні параметри.

Візьмемо, наприклад, такі демократичні ідеї, за які ще на початку століття наполегливо боролось багато народів світу, як: можливість участі всіх громадян у виявленні політичної волі, формування вищих органів влади через загальні вибори, відкритий характер прийняття владних рішень через представницькі органи, функціонування різних гілок влади за принципом їх рівноваги, визнання в усьому державному і громадському житті верховенства права. Нині вони є нормальним явищем в цивілізованих державах. Тепер можливості дальшого прогресу демократії переміщуються в галузі структурування механізмів і інститутів у процесуальну сферу, в удосконалення процедурних питань.

У діяльності парламентів, у взаємовідносинах законодавчої та виконавчої влади, держави і громадськості, влади і опозиції вирішального значення набувають уміння підтримати атмосферу партнерства і конструктивного співробітництва, досягнення розумного компромісу.

Дедалі очевиднішою стає обумовленість демократичного процесу розвитком громадянського суспільства, зрілістю структурних елементів останнього. У зв'язку з цим цілком обґрунтовано наголошується в літературі на посилення уваги до питань соціальної демократії, на більш рівномірному і збалансованому розвитку політичних і соціальних прав громадян. Не один демократичний лад в Європі зазнав поразки через

те, що був неспроможним попереджати і своєчасно розв'язувати суперечності і соціальні конфлікти.

Удосконаленню демократії немає меж. Погоджуємося з тими, хто пише про принципову незавершеність будь-якої її моделі і стану. Це, правда, не значить, що вона позбавлена внутрішньої визначеності і тієї структурної цілісності, на які можна з упевненістю покластись. Йдеться про інше, а саме про те, що демократія є одночасно і стан, і процес і що між ідеальною моделлю демократії і реальною дійсністю існує певний розрив, що реальність завжди недосконала по відношенню до будь-якої ідеальної моделі. Звідси і розвиток демократії відбувається, за висловом Н. Боббіо, у вигляді двох, спрямованих назустріч один одному процесів: від ідеалу до дійсності, реальності і від реальності до ідеалу⁴.

Для нас, українців, демократична ідея близька не тільки в силу відображення в ній назрілих потреб сучасності, але й тому, що вона змикається з нашою національною історією. Адже переважна більшість громадських, культурних діячів, під впливом яких впродовж минулих століть розвивалася суспільна думка в Україні, послідовно і невідступно виступали за демократичний устрій життя.

Певні елементи демократичного способу вирішення публічних справ мали місце вже в Київській Русі. Серед них найвиразніше заявило про себе всенародне віче у містах. М. Грушевський називає його «органом громадської контролі над князем і його управою»⁵. Думається, що було б невірно розглядати його лише як своєрідний залишок від первісної общинної демократії, воно виражало волю принципово нових історичних верств населення, в тому числі торгово-ремісничого люду. А головне, що характеризує віче, це те, що ці інституції дійсно несли політичне навантаження, виступали посередниками між державою (в особі князя та його дружини) і громадськістю великих міст. Віче тримало князя та його урядників «під своїм наглядом, ставило князеві свої жадання, і князь, звичайно, вважав на них»⁶. Про вплив і вагу віче говорить хоча б той факт, що князі входили з ним в угоду, укладали «ряди», політичні договори. Були випадки, коли воно міняло неугодних князів⁷.

Важливою віхою в історії становлення української державності була козацько-гетьманська доба. Військо Запорізьке, що своєю політичною діяльністю у XVI—XVIII ст. наближалось до становища держави, являло справжній вигляд «козацької самоуправи» (Грушевський). Остання ґрунтувалась на засадах рівності і товариства у взаємних відносинах, вирішенні найважливіших питань на раді, виборності всієї старшини⁸.

Незалежна Українська держава, що виникла у 1648—1654 рр., мала всі шанси піти демократичним шляхом, започаткованим запорізьким козацтвом. Але невдовзі між традиціями запорізьців і гетьманщиною виявилися суттєві розбіжності, які згодом все більше і більше нарастали. Невипадково П. Орлик зазначав, що гетьмани стали присвоювати собі «самодержавну владу». А тому підготовлені ним «Пакти й Конституції» мали на меті, «аби гетьман надалі пильнував, щоб людям не чинено надмірної тяжкості, утиску і здириства, щоб він великодушно на правляв і поліпшував усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей»⁹.

Були й інші діячі, які щиро вболівали за долю української держави. І все ж доводиться жалкувати, що в основній своїй масі старшина дбала більше про себе, про власний зиск. Відчужуючись від народу, значна її частина вросла в репресивний апарат царської імперії і своєю діяльністю по суті сприяла ослабленню української державності. Думається, що Петру Першому та Катерині Другій саме тому і вдалося так легко ліквідувати українську державу, що її старшина ані морально, ані політично не була спроможною сама постояти і народ підняти на боротьбу за її незалежність.

Доба нового українського відродження у ХІХ ст. була позначена «свідомим демократизмом» національної суспільно-політичної думки. Про світовідчуття і світосприйняття української інтелігенції, інших верств населення тих часів ми дізнаємося переважно з літератури. Але, як свідчать відомі факти з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, більш глибоко і ґрунтовно соціально-політичні ідеї обговорювалися там, куди не проникав царський розшук і цензура.

Кожний, хто перечитує документи кирило-мефодіївців, у тому числі «Начерки Конституції Республіки» Г. Андрузького, «Проект основаній устава украинскаго общества «Вольный союзъ» — «Вільна спілка», розроблений М. Драгомановим, не може не звернути увагу на те, що запропонований ними державний устрій відповідав найвищим вимогам прогресивної думки світу тих часів. Найважливішим завданням «Вільної спілки» передбачалось перетворення держави «на засадах політичної свободи» і «рівності всіх у громадянських правах і обов'язках». На думку авторів проекту, із політичних перетворень слід вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина, 2) самоврядування місцевої; правління всією країною через представницькі збори¹⁰.

На демократичні принципи присягали обидві політичні сили — Центральна Рада і комуністи України, — які змагались за владу в 1917—1918 рр. Справді величезний крок був зроблений українським народом у ті часи на шляху соціального і національного визволення. І водночас це був акт трагічного прозріння. Взаємною смертельною протидією обидві сторони, продемонстрували, що далеко не досить проголосити гасло демократії. Не менш принципове і навіть вирішальне значення має та реальна політика, яку слід проводити в рамках започаткованих демократичних інститутів. Хто знає, можливо, і процеси «соціалістичного будівництва» пішли б у країні іншим шляхом, якщо б не нехтувалися проголошені в Конституції УРСР демократичні принципи, не став формальним суверенітет України.

Наприкінці ХХ ст. Україна знов опинилась у ситуації історичного вибору. Приступивши після грудневого 1991 р. референдуму до розбудови незалежної держави, український народ зіткнувся з непростотою, багато в чому нетрадиційною ситуацією, адекватна реакція на котру вимагає від нього неабиякої мудрості і прозорливості. Адже державотворчий процес виявився водночас під впливом декількох різнопланових факторів: національних і соціальних, внутрішніх і зовнішніх, сприятливих і несприятливих, традиційних і викликаних сучасною винятково динамічною і напруженою епохою. Своєрідність ситуації полягає також в надзвичайній різноманітності проблем і завдань, які належить вирішувати державі. Звідси виникає законне запитання: якою має бути та держава, щоб їй до снаги був такий тягар?

Зрозуміло, що це повинна бути сильна, динамічна держава, спроможна твердо здійснювати владні функції і проводити гнучку, соціально ефективну політику. Але сказане не означає, що на цю роль однаково придатні як демократичні, так і недемократичні держави, що за нинішніх виняткових умов розмови про форми здійснення влади мають начебто другорядне значення, що на певний час влада сильної авторитарної руки була б навіть більш прийнятною, оскільки вона наполегливіше проводила б вкрай необхідні, але непопулярні кроки. Не тільки в гуманному, але й в широкому політичному плані, з огляду на справді корінні інтереси українського народу і держави, прийняти таку точку зору ніяк не можна.

Тоталітарний чи навіть авторитарний режим був би згубним для українського народу. Першим же наслідком такого повороту подій стало б те, що головні зусилля і різноманітний потенціал країни спрямовувалися б не на розбудову громадянського суспільства, а на потреби державного монстра. Крім того, це означало б відновлення ситуації гіпертрофованої мілітаризації економіки України, встановлення пануван-

ня в економіці військово-промислового комплексу. А ВПК за будь-яких умов розвивається на шкоду нагромадженню і споживанню, не залишаючи коштів для збалансованого економічного зростання. Не можна не рахуватись і з тим, що встановлення авторитаризму обернеться обмеженням прав і свобод громадян, посиленням відчуження їх від держави і політичної влади. Нарешті, слід мати на увазі, що відступ від демократичних перетворень значно утруднив би входження нашої країни у співдружність цивілізованих держав. Таким чином, повернення до авторитаризму — це поворот в усіх відношеннях назад, а отже, — відновлення всіх тих зневаг, принижувань, лихих часів, які стільки разів випадали на долю нашого народу.

Єдиний прийнятний шлях для України та її народу — це шлях демократичних реформ. І слід віддати належне політичній волі і історичному відчуттю народу нашого, що він одностайно обрав демократичний шлях розвитку. Цей вибір закріплено у таких основоположних політичних і правових актах, як Декларація про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. В Декларації наголошується, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Його повноваддя реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад. Декларація проголошує забезпечення прав і свобод людини, рівність всіх громадян перед законом¹¹.

Все говорить за те, що коли Верховна Рада приймала рішення про створення незалежної української держави, то вона виходила із щирих прагнень побудови її на справді демократичному ґрунті. Зроблено і певні практичні кроки в цьому напрямі. В країні дістали можливість діяти різні політичні партії. Інститутами, що здійснюють вищу владу в державі, стали всенародно обрані Верховна Рада і Президент. Навіть стиль державного і всього громадського життя почав змінюватись на більш демократичний і толерантний. Однак у політиці судять не за окремими практичними кроками, а за тими наслідками, які з них випливають. На жаль, невдовзі після перших багатообіцяючих заяв про демократизацію і оздоровлення всього суспільного життя в ньому почали брати верх деструктивні процеси. Країна потрапила у глибоку кризу. То ж зрозуміло, що надії перших днів незалежності поступово зникли. Їм на зміну прийшла тривога за майбутнє народу і демократії.

Історики будуть ще не раз дискутувати відносно того, які причини призвели до фронтальної кризи в республіці. Звичайно, не можна не зважати у даному разі на тяжку спадщину, що лишилась від хворої економіки колишнього СРСР. Не можна обминути і фатальні помилки, яких припустилося керівництво незалежної України у своїй політиці. Але не про них зараз мова. В даному разі для нас важливо в'яяснити, чому проти всіх цих помилок і перекручень не спрацювала захисна реакція демократії?

Співставивши можливі відповіді на це запитання, зазначимо відразу ж, що ніякі посилання на екстремальність ситуації не дають підстав для висновків, начебто демократія в країні завчасна, або ж, що вона настільки слабка, що не здатна за допомогою належних їй засобів здолати труднощі. Демократичний процес не пішов так, як цього чекали, він не виявився надійним гарантом проти безсилля і неефективності влади з інших причин, і в першу чергу тому, що під виглядом демократії в багатьох ланках політичного життя діє її деформоване уподобання. Не будемо голослівні і наведемо з цього приводу конкретні факти.

Відомо, що за головний аргумент серйозності намірів Української держави йти демократичним шляхом видається започаткування нею глибоких реформ, спрямованих на поліпшення життя людей, консолідацію нації, її економічне і духовне відродження. Відомо також, що демократія принципово протистоїть неорганізованості, звичці все робити навмання. Отже, реформи в демократичному суспільстві мають бути все-

бічно продумані, достатньо обгрунтовані як в науковому, так і в політичному та правовому аспектах. Але як насправді вони проводилися?

Доводиться, на превеликий жаль, констатувати, що, даючи «добро» реформам, вищі владні органи навіть не розробили своєчасно і на належному рівні їхню наукову і державно-правову концепцію. За чотири роки Верховна Рада минулого скликання розглянула і схвалила сім програм «розвитку», «стабілізації», «реформування», «переходу до ринку», «виходу з кризи», які подавались швидкоплинними урядами і певні з них суперечили одна одній. Чи слід дивуватись, що програми ці виявилися нежиттєвими.

Непослідовність і суперечливість реформаторського процесу виявилися при визначеності пріоритетів державної політики. Основна увага і зусилля були спрямовані на вирішення питань державної атрибутики, зміцнення адміністрації, перерозподілу виробленого за сім десятиліть державного майна, тощо. І десь на задній план відступили такі корінні питання сучасного суспільного життя і державної політики, як прорив до нових технологій у розвитку продуктивних сил, забезпечення виходу країни на рівень сучасної світової науки, культури і інформатики, підвищення рівня і якості життя, гарантії всієї сукупності прав людини.

Непродумана економічна і соціальна політика, довільні імпровізації у проведенні реформ призвели до різкого погіршення матеріального становища основних верств населення. Маючи головним джерелом формування сімейного бюджету чесну працю, робітники, селяни, інтелігенція виявились обеззброєними перед спадом виробництва та інфляцією, перед дедалі відвертішим перерозподілом і без того мізерного національного доходу на користь кримінального капіталу.

Не можна сказати, що більш розумну і виважену позицію виявила держава щодо приватного підприємництва. Клас підприємців, що формується в Україні, має мало що спільного з цивілізованим комерсантом, який хоч якось сприяє сучасному виробництву.

Процеси, що відбуваються в соціальній сфері суспільства, зростання тенденції дезінтеграції не можуть не викликати занепокоєння. Турбує хоча б вже те, що влада втрачає необхідну соціальну опору в суспільстві. Суворі злиденна реальність, відсутність впевненості за завтрашній день не мобілізують політичну волю людей, а, навпаки, ведуть до компрометації розпочатих реформ в очах громадян, зниження їх довіри до органів влади.

За таких умов на політичні партії покладається особливо велика роль як стабілізуючої сили у суспільстві. Однак в Україні партії ще не стали тим вузловим осередком, де акумулюється політичний і кадровий потенціал суспільства. Політична сліта концентрується переважно у Верховній Раді, президентських структурах, інших ешелонах влади. Ця обставина і вимагає від можновладців зважено і розсудливо ставитись до власних дій, не припускати руйнівних конфліктів всередині самої влади, робити все можливе для консолідації усіх гілок влади на основі Конституції.

На жаль, і в цьому плані демократична ширість тих, хто впродовж майже чотирьох років знаходився у державного керма, виявилася не досить високою. Як часто з'ясування прерогатив і відносин між представницькими і президентськими структурами заважали їм більш ефективно працювати по зміцненню єдиної, згуртованої держави. Майже нічого не було зроблено, щоб в країні почав діяти справді високопрофесійний і незалежний суд. Ще доводиться із сумом читати про «тривладдя Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів». Чому ж не беремо ми до уваги добре відому істину, що сущими органами демократії є все ж не президент і уряд, а парламент і незалежний суд? І все ж найбільше турбує дуже слабе правове поле в країні. До законів зневажливо ставиться не тільки значна частина громадян, але й певне коло державних службовців, а інколи навіть сам законодавчий корпус.

Провідні фахівці-правознавці неодноразово звертали увагу на «правовий хаос» в країні, на те, що Верховна Рада попереднього скликання породила чимало законодавчих актів, які суперечать як діючій Конституції, так і один одному¹². Прикладом того, що не всі закони, прийняті Верховною Радою, мають достатнє конституційно-правове обґрунтування, можуть служити законодавчі акти, які стосуються процесів приватизації державного майна. Адже цілком ясно, що будь-який акт зміни форм власності не може вважатись правовим, якщо він порушує інші, більш фундаментальні правові принципи і серед них — недоторканність власності.

Є ще один бік цього питання. Ніхто не може заперечити, що акт приватизації — один з моментів переходу до ринкових відносин. А це означає, що і здійснюватись він мусить за законами ринку, на основі еквівалентної компенсації праці тих, хто створював цю власність. Вже перші кроки приватизації на основі прийнятих щодо неї законів свідчать, що ця вимога не дотримується. Відбувається різке розшарування суспільства на бідних і багатих. Причому бідними стають ті, хто десятиліттями сумлінно працював, створюючи суспільні багатства, а одноосібними чи корпоративними власниками роздержавленого майна занадто вже часто стають ті, хто доклав до його створення непропорційно мало трудових зусиль.

Політологи найрізноманітніших шкіл однак у думці, що доля демократії значною мірою залежить від достоїнств її лідерів. Це підтверджують реалії і нашого демократичного процесу, який тому і утримувався, що спирався на ініціативу щирих і чесних політичних лідерів. І все ж не на всіх лідерів нам везе. Не витримав випробувань владою дехто з тих, хто перед цим виставляв себе борцем за вищі інтереси країни і соціальну справедливість. Проявивши неабияку активність у змаганні за владу, вони зняли із себе відповідальність, коли постало питання застосування влади для здійснення в країні сильної економічної і соціальної політики, викоренення корупції, мафії, організованої злочинності. І вже зовсім недемократично, коли своїми некоректними вчинками деякі посадові особи призводили до загострення суперечностей усередині самої влади.

Однак не будемо занадто категоричними при розгляді упущень і помилок при проведенні реформ на попередньому етапі. Час становлення демократії — це завжди тяжкий, сповнений непередбачених суперечностей і випадковостей період. Тому слід зважати не тільки на факти миттєвого, але й спробувати вловити тенденції тривалої дії, зрозуміти їх логіку.

Нині в Україні повністю змінилось керівництво вищими ешелонами влади. Прийшли нові лідери, які поряд із владою взяли на себе велику відповідальність за долю держави. Із оновленими владними структурами в центрі і на місцях люди пов'язують надії на зрушення справ у країні на краще. Що ж, на нашу думку, в цьому плані нині особливо актуально?

Звичайно, перш за все важливо зберегти демократичну спрямованість розвитку держави і суспільства, надати цим процесам нових імпульсів, наповнити їх більш конкретним і реальним соціально-політичним змістом. Віднині суть реформ, спрямованість внутрішньої і зовнішньої політики мають визначитись не ідеологією, а життєвими інтересами власного народу. Йдеться про те, щоб вивести Україну з економічної безодні, забезпечити її духовне і господарське відродження. У новій Конституції мають бути закладені реальні гарантії прав і свобод громадян, верховенство суверенної волі народу при визначенні всіх принципів державного життя, утворення сильних, ініціативних і відповідальних перед народом інститутів влади.

Щоб остаточно усунути спекуляції відносно місця і ролі Верховної Ради у владній системі України, варто підтвердити в Конституції поло-

ження із Декларації про державний суверенітет, згідно з яким «від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада». Тим самим вона прирівнюється до суверена, а значить, розглядається не лише як законодавча, алей як установча верховна влада.

Для посилення позицій демократії істотне значення має забезпечення органічного взаємозв'язку демократії політичної і демократії соціальної. Гіркий досвід минулого, здається, всіх повинен був переконати, що будь-які здобутки у сфері політики є не стабільними і навіть проблематичними, якщо наступні загострення в соціальній сфері можуть звести їх нанівець.

Проблема утвердження поряд із політичною також і соціальної демократії може набути у найближчому майбутньому України особливої ваги. У зв'язку з переходом до ринку можливе посилення соціального напруження серед певних верств робітників, селян, інтелігенції. Доведеться рахуватися з тим, що існуючі політичні партії, громадські організації ще не набули необхідного досвіду у розв'язанні соціально-класових конфліктів. Отже, держава лишається єдиним інститутом, який здатний ініціювати процеси демократизації в їх цілісності, зважаючи на соціальні і політичні наслідки. І це не може не враховуватись в її політиці і різноманітній практичній діяльності.

Принципове питання соціальної демократії — взаємообумовленість економічної і політичної влади, яка у свою чергу упирається у розв'язання питань власності у відповідності із сучасними вимогами життя і рівнем усупільнення виробництва.

Дискусії, що точаться навколо питань власності, мають принаймні два принципових аспекти. По перше, це форма власності. Правильну відповідь в цьому плані зумовив весь багатовіковий історичний досвід. А він свідчить, що найефективніше національна економіка розвивається тоді, коли створені правові гарантії для вільного змагання всіх форм власності: індивідуальної, групової, кооперативної, суспільної. За цих умов оптимальна міра співвідношення між ними встановлюється цілком природно, відповідно до досягнутого рівня усупільнення праці в різних галузях, регіонах і осередках виробництва. Другий аспект стосується питання: чи є власність трудовою, чи, навпаки, вона створюється шляхом експлуатації чужої праці. І знов-таки історичний досвід, особливо часів «манчестерського капіталізму», свідчить, що коли функції праці і функції власності відриваються одна від одної, розміщуючись на протилежних полюсах економічного життя, то це призводить до поляризації суспільства на ворожі один одному класи, до відтворення вкрай загострених і небезпечних соціальних антагонізмів. Тому, коли мова йде про розбудову демократичного суспільства, то не можна зневажати тим, що спиратись воно може лише на економіку з усіма формами власності трудового характеру.

І ще одне міркування. Погоджуючись з тим, що політична демократія зрештою означає виборність владних осіб і співучасть народу у відправленні влади, ми повинні тим самим усвідомити, що для здійснення цих вимог у країні зроблено ще тільки перші кроки. Якщо є певні зрушення у виборності владних осіб, то говорити про широку безпосередню участь населення у вирішенні принципових питань розвитку держави і суспільства не доводиться. Щож до причини невдач у цій справі, то вона не в рівні політичної культури населення, як це дехто стверджує, а у відсутності тих інститутів, призначення яких — не служити політичній еліті, а забезпечувати на практиці участь найширших кіл населення в управлінні державними справами в центрі і на місцях. Коли повсюдно почнуть працювати ці інститути і в них набуватимуть досвіду громадянської і державної діяльності широкі кола громадян, тоді зрушиться з місця і справа зростання політичної культури населення. Але зволікати із створенням цих інститутів далі вже ніяк не можна. Тим більше, що їх живий прообраз вже є, судячи з усього, за ним майбутнє, і справа

тепер за втіленням його у повсякденну суспільно-політичну і державно-правову практику.

У даному разі маються на увазі Ради: Рада Запорізької Січі, Центральна Рада в 1917—1918 роках, Ради народних депутатів у повоєнний період. В історії, суспільному бутті, політичній культурі українського народу вони посідають помітне місце. Звичайно, були в них свої невдачі. Але це не може бути приводом для того, щоб принижувати саму ідею і сутність діяльності Рад. Одним словом, рівень, широчінь демократичного процесу на наступному етапі значною мірою залежатиме від того, наскільки вдасться поживати роботу Рад всіх рівнів, залучити через них найширші кола громадян до управління державними справами і повсякденного контролю за діяльністю осіб, наділених владними повноваженнями.

Ми виклали лише деякі міркування відносно того, наскільки вдумливо і зважено слід ставитись до всього, що пов'язане із входженням демократії в наше життя. Ця вимога обумовлена характером самого демократичного процесу, який не терпить авторитарності не тільки у практичній політиці, але й у теорії, особливо коли під догматизовані теоретичні положення намагаються штучно підганяти політичні процеси. Зважаючи на це, ми і прагнули показати, що демократія являє собою таке винятково містке і динамічне поняття, найбільш глибокий зміст і визначення якому надає те коло проблем, яке криється за ним і прилучення до яких допомагає людям краще відчутти і зрозуміти, як подолати соціальну стихію, політичний екстремізм, неприборканість вузькоєгоїстичних інтересів. І ще ми хотіли наголосити на тому, що при всій суперечливості і невпорядкованості сучасного світу важливо все ж не пасувати перед труднощами, завалами на шляху демократії, а рішуче відстоювати й наполегливо впроваджувати у життя гуманні, демократичні принципи. Важливо, щоб за будь-яких обставин, у будь-якій справі гору брали люди чесні і мудрі. І щоб серед людей поваги до законів, права, справедливості, спільних дій і спільних інтересів ставало не менше, а більше.

¹ Аристотель. Политика // Сочинения в четырех томах. Т. 4.— М., 1983.— С. 457.

² Токвиль Алексис де. Демократия в Америке.— М., 1992.— С. 34.

³ Шлезингер-младший А. М. Циклы американской истории.— М., 1992.— С. 20, 311—367.

⁴ Лсбер В. Л. Проблема демократии в политической философии Норберто Боббио. // Социально-политические науки.— 1991.— № 6.— С. 88.

⁵ Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України.— К.— Л., 1913.— С. 103.

⁶ Там же.

⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории // Сочинения в девяти томах, Т. 1.— М., 1987.— С. 201.

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Т. I.— Львів, 1990.— С. 131—149.

⁹ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія Української Конституції.— К., 1993.— С. 36.

¹⁰ Там же.— С. 53, 58.

¹¹ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки.— 1990.— 31 липня.— № 31.— Ст. 429.— С. 595—596.

¹² Дмитренко Іван. Закон і влада // Віче.— 1994.— № 6— С. 26.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

З. В. Першина (Одеса)

Історія України в працях одеських дослідників

Вивчення творчої спадщини істориків, які працювали в Одесі протягом двохсотрічного періоду її існування, показує, що поширена донедавна в історіографії думка про те, що в цьому «космополітичному» місті дослідження з питань минулого України взагалі не проводилися або здійснювалися лише епізодично і не залишили помітного сліду в науці, не відповідає дійсності. Насправді ж тут активно розроблялися на широкій джерелознавчій базі не тільки регіональні (причому не лише зв'язані з Південною Україною, названою царизмом Новоросією), але й загальні проблеми історії України. На наш погляд, у цьому процесі слід виділити чотири етапи: XIX ст.— 1917—1918 рр., 20-ті роки, 30—80-ті роки і сучасний період, що розпочався після проголошення незалежної Української держави. Незважаючи на певні ідеологічні нашарування — пануючі проімперські концепції до 1917—1918 рр. і в 30—80-ті роки, тодішні історики готували ґрунт для майбутніх поколінь дослідників, висували проблеми, які належало розв'язати на новому науковому рівні.

В перші десятиріччя існування Одеси спеціалістів-істориків у місті було мало. Вони працювали переважно в Рішельєвському лицейі, відкритому 1817 р. Поряд з ними вивчали минуле України статистики, публіцисти, географи і навіть агрономи.

В Південній Україні збереглися багатющі археологічні пам'ятки скіфо-сарматської епохи, залишки матеріальної культури слов'ян аж до козацьких часів. Їх вивчення могло дати відповіді на багато принципових питань історії українських земель.

В 1839 р. розпочало роботу Одеське товариство історії та старожитностей, створене за зразком аналогічного товариства при Московському університеті. Його «августійшим покровителем» став спадкоємець престолу — майбутній імператор Олександр II. Царський уряд щедро субсидував діяльність Одеського товариства. Поступово, особливо після відкриття в місті Новоросійського університету, в товаристві зібрались кращі наукові сили Півдня. Його членами були також відомі вчені з Києва, Львова, Москви, Петербурга, а почесними членами — ряд істориків Західної Європи. Діяльність цього товариства протягом 80 років його існування (за даний період видано 32 томи його «Записок») відіграла значну роль у становленні Одеси як важливого центру вивчення археології та історії Південної України, всієї Росії, загальної історії.

Підвищена увага царського уряду до діяльності товариства зумовлювалася значною мірою політичними мотивами. Дослідники мали обґрунтувати на історичному матеріалі права царизму на Південну Україну, довести правомірність ліквідації козацьких вольностей на Запоріжжі і колонізації Півдня України, яку проводив російський уряд у середині XVIII — першій половині XIX ст.

Незважаючи на певну політичну спрямованість досліджень, їх автори на основі ретельного вивчення та осмислення джерел, багато з яких вперше вводилися до наукового обігу, внесли значний вклад в об'єктивне висвітлення складного і багатогранного історичного минулого

Південної України, сприяли накопиченню і збереженню фактичного матеріалу.

На урочистих зборах, присвячених заснуванню товариства, доповідь зробив М. І. Надеждін, який після заслання кілька років жив в Одесі і редагував «Записки» товариства. Він ознайомив присутніх з результатами своїх досліджень з історії Південної України давніх часів¹.

Товариство видало матеріали з історії запорозьких козаків — «Историю о казаках запорожских, соч. князя Мышецкого» за списком, який зберігався в бібліотеці президента товариства Д. М. Княжевича, ряд цінних документів під назвою «Запорожская старина», матеріали про ліквідацію Запорозької Січі Катериною II, а також «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» про ці події. Це сприяло розширенню джерелознавчої бази дослідження проблеми.

Особливу роль у вивченні історії Південної України в 30—80-х роках XIX ст. відіграв А. О. Скальковський — «Геродот Новоросійського краю». Син поміщика Київської губернії, за спеціальністю юрист, він працював директором статистичного комітету Новоросійського краю і мав змогу використовувати матеріали архівів. На основі їх ґрунтовного опрацювання він написав «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края с 1730 по 1823 гг.» (2 томи, видане в 1836—1838 рр.), книгу з історії Одеси за перше тридцятиріччя її існування (1837 р.), «Очерк Запорожья» (1840 р.), «Историю Новой Сечи или последнего коша Запорожского» (1841 р.), «Опыт статистического описания Новороссийского края» (ч. I—II, 1850—1853 рр.). III частина цієї праці і на черки IV частини частково були опубліковані в «Журнале Министерства народного просвещения». Крім цих фундаментальних досліджень, Скальковський опублікував багато статей та джерел². Він був членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Великим досягненням Скальковського було виявлення залишків архіву Запорізької Січі. Різноманітний архівний матеріал, невідомий раніше дослідникам, пролив нове світло на історію Січі, її внутрішній устрій, побут, місце в складних переплетіннях міжнародної політики.

Однак його творча спадщина мала двоякий характер. З одного боку, він прагнув об'єктивно висвітлювати минуле, а з другого — намагався виправдати імперську національно-колонізаторську політику царизму в Україні, засуджував гайдамацький рух XVIII ст., називаючи його «розбійницьким». Це викликало обурення представників передової суспільної думки, особливо Т. Г. Шевченка, що знайшло вияв в його поемі «Холодний яр».

Праці Скальковського з історії запорозького козацтва нині використовують усі дослідники проблеми³. Він заклав основу для спільного вивчення історії Запоріжжя і Південної України. Сучасні історіографи зазначають, що «потребує продовження справа, розпочата А. Скальковським, Д. Яворницьким, В. Бідновим, Н. Полонською-Василенко, які досліджували роль запорозького козацтва в заселенні та освоєнні степів Півдня України»⁴.

Скальковський, як й інші прогресивні історики, вбачали майбутнє Південної України в інтенсивному розвитку продуктивних сил, дальшому зміцненні позицій цього регіону як житниці Європи, в зростанні сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на експорт. Тому особливу увагу вони приділяли вивченню історії розвитку зовнішньої торгівлі Новоросійського краю (публікації професорів Рішельєвського ліцею Ф. К. Брауна та І. П. Сокальського). Цікаву монографію, насичену великим статистичним матеріалом, — «Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древних времен до 1852 г.» — опублікував у 1854 р. професор М. М. Вольський.

Відомий агроном І. І. Поліпестов, який викладав у Рішельєвському ліцеї, а згодом професор Новоросійського університету, високо оцінюючи природні ресурси Південної України, вказував на злиденне ста-

новище місцевих селян, їх примітивні знаряддя виробництва. Він був впевнений, що географічне положення Південної України дає можливість зв'язати Росію з країнами Європи та Азії. Висловлюючись за мирний характер міжнародних відносин, він писав: «Був час, коли держави першим для себе обов'язком вважали розставляти на кордонах своїх фортеці та остроги», але «найвірніший оплот проти іноземного вторгнення — це щире спілкування, взаємна залежність держав одна від одної тими творами і багатствами, якими Бог наділив кожную країну»⁵.

В Новоросійському університеті, як і в інших університетах Російської імперії, не було кафедри історії України. Однак праці викладачів нечисленної кафедри російської історії певною мірою стосувалися деяких аспектів минулого України.

Так, перший завідувач кафедри російської історії М. П. Смирнов досліджував розвиток українсько-польсько-литовських відносин. Його магістерська дисертація на тему «Доля Червоної або Галицької Русі» (1860 р.) — одна з перших спеціальних праць з історії Галичини, написаних на основі фундаментального вивчення літописів.

Після смерті М. П. Смирнова в 1877 р. мав намір перейти в Новоросійський університет професор Київського університету, відомий історик України, який створив «київську школу» істориків, що активно розвивали так званий народницький напрям в українській історіографії, В. Б. Антонович⁶. Раніше він навчався в Одеській гімназії, а згодом підтримував зв'язки з представниками громадівського руху в місті. З ряду причин цей перехід не відбувся, і посаду завідуючого кафедрою зайняв за рекомендацією відомого російського історика С. М. Соловйова його учень Г. І. Перетяткович — спеціаліст з історії Поволжя XV—XVIII ст., знавець літописів. Його увагу також привертала українська тематика. На IV Археологічному з'їзді він зробив доповідь «Малоросіяни в Оренбурзькому краї на початку його заселення (за рукописними документами Архіву міністерства юстиції)». Перетяткович показав тяжке становище переселенців, розорення і загибель багатьох з них, байдужість до їх долі царської адміністрації, проаналізував їх кількісний склад⁷.

Вивчення і популяризація історії України пронизували всю творчу спадщину О. І. Маркевича. Цей ліберальний історик недовго очолював кафедру російської історії — лише чотири роки. Він був змушений залишити цю посаду, бо потрапив до числа «неблагонадійних».

Маркевич дотримувався народницького напрямку у вивченні історії України. Він приділяв велику увагу становищу народних мас, цікавився етнографією, фольклористикою, археографією, проблемами літописання, вивчав процеси економічного і культурного розвитку Південної України, написав історію Новоросійського університету за його перше 25-річчя. Інтерес становлять лекції Маркевича з історії Південної Русі, прочитані в 1891—1892 рр., що були подією в тодішньому суспільному житті. Навіть перелік частини статей, заміток і рецензій, що належать перу Маркевича, свідчить про його постійну увагу до проблем історії України. Це статті, присвячені Т. Г. Шевченку, М. І. Костомарову, Г. В. Квітці-Основ'яненку, біографії гетьманів Б. Хмельницького, П. Калнишевського, систематичні огляди матеріалів журналу «Киевская старина» та ін. Він зібрав рідкісну колекцію історичних рукописів. Деякі з них, зокрема документи з історії українського козацтва, опублікував. В його архіві збереглися 18 зошитів народних пісень, записаних у різних губерніях України. Маркевич використав народні пісні як історичне джерело, цікавився відображенням у них самосвідомості українського народу. Він підтримував дружні стосунки з В. Б. Антоновичем, тісні контакти з М. С. Грушевським та багатьма іншими видатними істориками⁸.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. майже всі історики, які очолювали відповідні кафедри у вузах України, належали до «київської

школи» В. Б. Антоновича. Вони достатньо повно розробили різні аспекти історії окремих областей князівської України—Русі та Великого князівства Литовського, до складу якого в XIV—XV ст. входила, зберігаючи свій суверенітет, більшість українських земель. Їхні праці створили необхідну основу для дослідження єдності і безперервності історичного розвитку державності українського народу.

Значний вклад у розробку цієї проблематики вніс учень В. Б. Антоновича — І. А. Линниченко, який очолював кафедру російської історії Новоросійського університету після А. І. Маркевича понад 20 років (1898—1919 рр.). Це був визнаний авторитет з історії українсько-польсько-литовських відносин середньовіччя. Особливе місце в його творчій діяльності займало вивчення історії Галицької Русі XIV—XV ст. Його перу належать праці «Юридические формы шляхетского землевладения и судьбы древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV—XV вв.» (1892 р.), «Черты из истории сословий в Галицкой Руси XIV—XV вв.» (1894 р.).

Линниченко заклав основи історіографічних досліджень у Новоросійському університеті. Він проаналізував історичні погляди В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова, В. О. Ключевського, М. П. Погодіна, в статтях-спогадах показав живі образи істориків — його сучасників, читав в університеті курс лекцій з історіографії. Він був членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Політичні бурі початку XX ст. позначилися на концептуальних позиціях Линниченка. Будучи прихильником мирного шляху історичного розвитку, він негативно поставився як до більшовицької програми суспільних перетворень, так і до утвердження в 1918 р. національної незалежності і державної самостійності українського народу. Він виступав за автономію України в складі Росії, нехтуючи самостійністю української мови і культури.

Близькою до досліджень Линниченка про Галицьку Русь була праця іншого представника «київської школи» істориків П. Іванова «Исторические судьбы Вольнской земли до конца XIV в.» (1895 р.). Крім того, Іванов на основі виявлених ним документів приділяв велику увагу вивченню історії козацтва і процесу колонізації Південної України.

Історія українських земель доби середньовіччя становила також коло наукових інтересів приват-доцента О. С. Грушевського, який не тривалий час (січень 1907 — вересень 1908 р.) працював у Новоросійському університеті. Навчаючись у Київському університеті, а згодом при підготовці магістерської дисертації він досліджував становище Турово-Пінських земель у X—XVI ст. Крім того, О. С. Грушевський досліджував «Історію русів», творчість М. А. Маркевича, М. І. Костомарова, етнографічні праці І. Я. Франка.

Помітною подією стало читання О. С. Грушевським у Новоросійському університеті українською мовою спецкурсу «Історія Київської Русі і Литовсько-руського князівства», в якому на основі ретельного аналізу документальних матеріалів розкривалася спадкоємність незалежності та державної самостійності українського народу часів Київської Русі і Литовсько-руського князівства. Під тиском міністерства освіти, адміністрації університету та шовіністичної преси О. С. Грушевський був змушений звільнитися з роботи і виїхати з Одеси⁹.

Крім вивчення історії різних земель України доби середньовіччя та історіографічних досліджень, одеські вчені наприкінці XIX — на початку XX ст. приділяли значну увагу аграрним відносинам, що зумовлювалося гострою політичною боротьбою з цього питання. Аналізуючи різні групи господарств Південної України, дослідники критикували кріпацтво та його пережитки, віддавали перевагу фермерським господарствам, вважаючи актуальним переведення на цей тип господарювання шляхом реформ усього селянства країни.

Одним з кращих знавців аграрних відносин у дореволюційній Росії був професор політекономії Новоросійського університету В. А. Косинський, один з перших 12 академіків Української Академії наук. Його праці «Крестьянское и помещичье хозяйство» (1906 р.), «К вопросу о современном сельскохозяйственном кризисе» (1906 р.), «Возможна ли в России аграрная реформа без частной экспроприации?» (1909 р.) та ін. викликали гострі дискусії.

Аграрним відносинам у Закавказзі напередодні і в період визволення селян від кріпацької неволі присвятив основні дослідження професор С. А. Аваліані. Його увагу привертала й опозиційна спрямованість діяльності земств, у тому числі в Україні, які він називав «нашим неконституційним парламентом».

Великий інтерес передової громадськості викликала праця С. Л. Аваліані «Граф М. С. Воронцов и крестьянский вопрос» (1915 р.). Визначаючи завдання цього дослідження, автор вказував на недостатню вивченість історії селянства й аграрних відносин у Південній Україні, що слід враховувати в зв'язку з «різноманітністю національного, віросповідального і соціального складу населення»¹⁰. Використовуючи документи архіву канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора в Одесі, Аваліані піддав критиці імперську централізаторську політику царизму щодо населення Південної України. М. С. Воронцова він характеризував як розумного політика, який нерідко для зміцнення позицій царизму виступав проти його «нівелюючого» курсу.

Проблеми аграрних відносин епохи падіння кріпацтва, історія представницьких установ і колонізації Південної України були провідними в творчій спадщині А. В. Флоровського, учня І. А. Линниченка. Він працював у Новоросійському університеті з 1910 р. до еміграції в Прагу на початку 20-х років.

Спочатку Флоровський вивчав діяльність Законодавчої комісії, створеної Катериною II для підготовки проекту нового Уложення законів замість Уложення 1649 р. Ця комісія являла собою представницький орган від усіх верств Росії (крім поміщицьких селян). У монографії «Из истории Екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. Вопрос о крепостном праве» (1910 р.) Флоровський характеризував кріпацтво як «нестерпне рабство», об'єктивно розкрив антиселянську суть політики царизму. Він опублікував виявлений в архіві комісії документ, в якому викладалися думки голови Малоросійської колегії П. О. Румянцева про поширення кріпосного права в Україні.

Становить певний інтерес праця Флоровського «Депутаты Войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г.» (1912 р.), де проаналізована діяльність в ній депутатів від запорозьких козаків — куріного отамана М. Скапи і військового судді П. Головатого, їх виступи на захист інтересів і привілеїв запорожців¹¹.

Звернувшись до історії заселення Південної України, Флоровський написав працю, присвячену організованим царським урядом переселенням на ці землі селян з Могильовської і Смоленської губерній, в якій розглянув суперечності між царським урядом і місцевою адміністрацією з питань економічної політики щодо переселенців («Несколько слов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в.», 1919 р.).

В 1921 р. Флоровський опублікував чотири праці про проведення селянської реформи в Україні: «Очерки о реформе 1861 г. на Украине», «Освобождение крестьян по проектам губернских комитетов Новороссийского края», «Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края», «Воля панська і воля мужицька. Сторінка з історії аграрних заворушень у Новоросії. 1861—1863 рр.» У них показана непослідовність і половинчатість реформи, згідно з якою в руках поміщиків залишилися великі земельні наділи, а мільйони селян виявилися знедоленими. Праці Флоровського широко використовувалися наступними поколіннями дослідників.

Після громадянської війни Одеса поряд з Києвом і Харковом стала важливим центром вивчення історії України. Імперські догми були відкинуті, марксистська теорія лише набирала силу, став можливим плюралістичний підхід до дослідження різних тем. Віра в реальність здобуття незалежності Української держави і відродження культури українського народу не була втрачена. Відбулися радикальні зміни в організації досліджень і підготовці кадрів українознавців.

Особлива роль у цьому процесі в Одесі належала відомому історику М. Є. Слабченку. Ще навчаючись у Новоросійському університеті, він став одним з лідерів студентської «Громади», брав участь у розробці проекту створення у вузі чотирьох кафедр україністики, який шоправда не був реалізований. Він і його однодумці — прихильники читання лекцій з історії України українською мовою — були слухачами спецкурсу О. С. Грушевського.

Після закриття Новоросійського університету в 1920 р. Слабченко працював в щойно створених одеських інститутах — Гуманітарно-суспільному, Українському Фребелевському і Українському театральному, Археологічному, Професійної освіти. Проте основним місцем його роботи став Інститут народної освіти. Тут він створив кафедру історії України, яку й очолив.

Діапазон наукових досліджень Слабченка був дуже широкий, охоплюючи історію України від слов'янських племен до революційного руху ХХ ст. включно. Він був учнем І. А. Линниченка і починав займатися наукою ще студентом, вивчаючи тему про селянське питання в Законодавчій комісії Катерини II. На III курсі Слабченка було нагороджено золотою медаллю за історико-юридичну працю «Малорусский полк в административном отношении», опубліковану в 1909 р. Згодом він написав монографію «Центральные учреждения Украины XVII — XVIII ст.», про яку відомий історик Л. Окіншевич писав, що «з цієї працею доведеться рахуватися майбутнім історикам державного ладу Гетьманщини»¹². Загалом Слабченко підготував 13 книг, 2 підручники, понад 200 статей і рецензій. Серед них — 5 томів капітальної монографії «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны» і двотомник «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.». В його дослідженнях переважав державно-юридичний аспект. Він відмовився від ідеалістично-романтичної схеми при визначенні місця запорозького козацтва в історії України і розглядав його роль і роль Гетьманщини в становленні державності.

Важливе місце в творчій спадщині Слабченка займала історіографічна проблематика. Він показав еволюцію «школи» В. Б. Антоновича, оцінив значення праць М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, І. А. Линниченка, М. І. Яворського, висловив своє ставлення до боротьби різних «шкіл» в історичній науці.

Заслугою Слабченка було створення у 1926 р. першого і, на жаль, єдиного за час існування Одеси центру українознавства академічного типу — Одеського наукового товариства, що діяло як філіал ВУАН. У тому ж році на його базі було створено Одеську секцію (філіал) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури з тим же статусом. Поряд з науковими розробками і популяризаторською діяльністю співробітники кафедри вели підготовку науково-педагогічних кадрів. Серед їх вихованців — понад два десятки молодих учених, зокрема майбутні дослідники О. Варнеке, О. Погребинський, М. Рубінштейн, І. Бровер, Т. Слабченко, С. Ковбасюк та ін. У 1929 р. М. Є. Слабченка було обрано академіком ВУАН. Однак 1930 р. його було засуджено за сфабрикованою справою СВУ. На думку А. В. Санцевича — дослідника життєвого шляху та творчої спадщини вченого, «українська наука в особі М. Є. Слабченка мала видатного вченого та діяча культурно-громадського процесу, одного з активних організаторів наукової праці»¹³.

Двадцять років ХХ ст. — час розквіту історичного краєзнавства. В 1923 р. були створені Київська, Харківська та Одеська комісії краєзнавства при ВУАН. Вони мали об'єднати і на академічному рівні координувати розробку краєзнавчої тематики. Члени Одеської комісії вивчали проблеми історії та археології Південної України, античної цивілізації на цій території, культуру її населення. Видавався «Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН».

В той час поряд з М. Є. Слабченком в Одесі працювала велика група талановитих істориків, зокрема Є. О. Загорівський — автор «Очерка истории Северного Причерноморья» (1922 р.). Це — перший систематизований виклад історії Південної України, проіннятий ідеєю автохтонності походження українського етносу на цих землях, спадкоємності їх державного розвитку від Київської Русі до Запорозької Січі, навколо якої, за словами автора, «згуртувалися всі життєздатні елементи українського народу в своїй рішучій боротьбі за державну і культурну незалежність»¹⁴. Визначаючи місце Південної України в історії українського народу, Загорівський вважав, що це був його «авангард на берегах Чорного моря».

Особливе місце в наукових дослідженнях Загорівського займала проблема колонізації Південної України. В працях, опублікованих у 1912—1926 рр., розкриваючи мету урядової політики заселення Південної України сербськими та іншими поселенцями, він показав, що колонізація здійснювалася за рахунок земель, що належали запорожцям і раніше осілим тут селянам, які втекли від панської неволі, і привела до «поневолення України»¹⁵. В розвідках, присвячених діяльності Г. О. Потьомкіна в Південній Україні, яка, на думку автора, сприяла розвитку економіки і культури цих земель, разом з тим було показано розбазарювання ним народних грошей, його самодурство¹⁶. Працю «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи» (Записки ООИД.—1913.—Т. XXXI) Загорівський присвятив передумовам ліквідації Запорозької Січі. Після арешту в 1931 р. його вдруге заарештували наприкінці 1937 р. і стратили в наступному році за «участь» в українській націоналістичній організації^{17а}.

Серед тих, хто також безневинно постраждав, був О. О. Рябінін-Склярєвський, який все життя працював в архівних установах. Він підготував до друку опис Архіву Коша Запорозького, опублікував оригінальну статтю з історії задунайського козацтва — «Запорізькі бунти дунайців 1771—1774 рр. і початок Задунайського Коша», ряд розвідок про український визвольний рух 70—80-х років ХІХ ст., зокрема з історії Київської та Одеської громад, про рух декабристів та їх вплив на суспільну думку в Україні.

Вивчення історії революційного руху і масових виступів народних мас у ті роки займало перше місце в проблематиці досліджень. У зв'язку з 100-річчям руху декабристів, 20-річчям революції 1905 р. і 10-річчям подій 1917 р. було видано збірники статей і документів «Движение декабристов на Украине» (1926 р.), «1905 год. Революционное движение в Одессе и на Одесщине» (1925 р.), «Октябрь на Одесщине» (1927 р.).

На рубежі 20—30 х років в Одесі починав свій науковий шлях М. Л. Рубінштейн, у майбутньому відомий історіограф. У працях «Западные пути торговли Украины — Руси», «До історії соціальних відносин у Київській Русі в ХІ—ХІІ ст.» і «Нарисах історії Київської Русі», опублікованих у 1925—1930 рр., він висував питання про періодизацію феодальних відносин у Київській Русі, виступаючи проти концепції «міської торговельної Русі» В. О. Ключевського. Сам він датував початковий етап феодальної формації в Київській державі ХІ ст. Рубінштейн полемізував з авторами концепції, які заперечували самостійність і безперервність традиції державності українського народу. Водночас він негативно ставився до намагань деяких представників української

історіографії вбачати появу етнічних відмінностей між українцями і росіянами ще в первісному суспільстві.

Історія аграрних відносин і селянського руху в Україні залишалася однією з провідних у дослідженнях науковців Одеси протягом 30-х років. М. Л. Рубінштейн вивчав становище селянства в першій половині XIX ст., А. І. Колесников — селянський рух у період селянської реформи, П. О. Лесничий — становище селян і аграрний рух у 80—90-х роках XIX ст., Д. І. Сероглазов — історію селянських рухів у XX ст. Їх праці написані на ґрунтовній документальній базі.

Політичні репресії 30-х років, а згодом друга світова війна вирвали з лав істориків Одеси багатьох талановитих людей. Наукові дослідження, по суті, були перервані і відновилися лише в середині 40-х років.

Зв'язок поколінь довоєнних і післявоєнних істориків в Одесі певною мірою персоніфікував у своїй науковій діяльності С. Я. Боровой. Провідною темою його досліджень на початковому етапі творчого шляху було становище євреїв в Україні в XVII—XVIII ст. Особливе місце належить монографії «Еврейская земледельческая колонизация в старой России: политика, идеология, хозяйство, быт» (1928 р.) про переселення з Білорусії в степи України кількох тисяч євреїв. Становлять інтерес також його статті про євреїв у Запорозькій Січі і про єврейське населення України в період національно-визвольної війни українського народу проти польського панування¹⁷.

Пізніше він став відомим спеціалістом з історії кредитної і банківської системи («Кредит и банки в России (середина XVII в.—1861 г.)», 1958 р.), багато працював на межі історії та літературознавства, вписав вельми сторінки в пушкінознавство, декабристознавство, історію суспільного руху епохи падіння кріпосного права, розробку джерелознавства робітничого руху в Південній Україні. Беручи активну участь у роботі симпозіуму з аграрної історії Східної Європи, С. Я. Боровой і його учень О. С. Коцієвський опублікували в 60—70-х роках ряд праць з історії господарського освоєння земель Південної України в дореформений період¹⁸.

Нова генерація істориків була вихована на жорстких догмах марксистсько-ленінської теорії. Пліуралізм методологічних підходів виключався. Історія українського народу та його держави розглядалася як невід'ємна складова частина історії російського народу, російської державності. Всіляко наголошувалося на сприятливому впливі російської суспільної думки, культури на українську на всіх етапах їх історичного розвитку і дуже рідко вивчався їх взаємовплив. У 70-х роках набула поширення «теорія» виникнення в СРСР єдиного радянського народу, автори якої нехтували інтереси і перспективи самостійного розвитку різних народів, у тому числі українського. Різко засуджувалися будь-які спроби відхилення від тлумачення історичного процесу згідно з встановленою схемою.

Так, у 70-х роках підготовлена до публікації монографія доцента кафедри історії України Одеського університету П. І. Воробєя з історії національно-визвольного руху в Україні на початку XX ст. була негативно оцінена київськими науковцями. Автору все-таки вдалося випустити дві «правовірні» брошури з цієї проблематики¹⁹. Однак комісія ЦК КПУ і Міністерства вищої освіти України вчинила погром на історичному факультеті і фактично заборонила розробку цієї теми.

Класовий принцип в оцінці подій визначав тематику історичних досліджень та їх зміст. Одеські науковці зосередили свої зусилля переважно на вивченні історії робітничого класу і селянства, революційного руху, соціалістичних перетворень у Південній Україні. З цієї проблематики було накопичено великий фактичний матеріал, опублікований у збірниках документів і матеріалів, хроніках, викладений у монографіях і статтях.

С. М. Ковбасюк — учень М. Є. Слабченка — на основі дослідження оригінального матеріалу розробляв історію військових поселень XIX ст. в Україні і був відомим спеціалістом з історії діяльності Червоної гвардії. Значний вклад він вніс у краєзнавство. Під редакцією С. М. Ковбасюка видано книгу з історії Одеси з часу її заснування до середини 50-х років XX ст. («Одесса. Очерк истории города-героя». — 1957)

Цікаві дослідження створили й учні С. М. Ковбасюка — А. Д. Бачинський, В. П. Ващенко, З. В. Першина, І. О. Хіоні. Спеціалістом з широкого кола проблем історії України є А. Д. Бачинський, перу якого належить понад 200 публікацій, зокрема монографічні про українсько-болгарські зв'язки XIX — початку XX ст., соціально-економічні та політичні перетворення в Придунайських землях у 40—50-х роках і події воєнного часу на цій території. Його кандидатська дисертація була присвячена історії народної колонізації придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст. Нині Бачинський працює над підготовкою фундаментального дослідження з історії Задунайської Січі — першої монографії з цієї теми.

І. О. Хіоні розробляв історію бузького козацтва. В працях В. П. Ващенко показано соціально-економічний розвиток Південної України наприкінці XVII — в першій половині XIX ст. Він досліджує роль міст у розвитку промисловості, транспорту і торгівлі, процес становлення підприємництва в цих сферах економіки.

Вивченням історії суспільного руху в Південній Україні в другій половині XIX ст. займається З. В. Першина. Даній темі присвячені її докторська дисертація і ряд публікацій, у тому числі й монографій²⁰. В колективній праці знайшли відображення результати вивчення нею деяких аспектів соціально-економічного розвитку країни в пореформений період (торгівля, банки і кредит, водний транспорт)²¹. Аспіранти З. В. Першиної виконали оригінальні дослідження з недостатньо вивчених тем — преса України на рубежі 50—60-х років XIX ст. (І. С. Гребцова), розвиток Чорноморського торговельного флоту в пореформений період (Ю. П. Коновалов) та ін.

Велика група науковців Одеського університету протягом більш як двох десятиріч досліджує історію робітничого класу і селянства Південної України. З цієї проблематики в місті проведено кілька наукових конференцій, у тому числі міжнародних. Аграрні аспекти теми привертати увагу переважно В. М. Немченка, М. Д. Свічаревської, Є. В. Сизоненко, становище і боротьба робітничого класу — Н. І. Калюжко, Ф. О. Самойлова, О. В. Гонтара та ін. Результатом цих досліджень стали дві колективні монографії, видані в 1977 і 1991 рр., книга З. В. Першиної, присвячена 100-річчю заводу ім. Січневого повстання в Одесі, праця О. В. Гонтара «Городские Советы Украины: история становления и развития (20—30-е годы)» (1990 р.), публікації Н. І. Калюжко про робітників цукрової промисловості Правобережної України²².

Провідним дослідником революційних подій 1917 р. і громадянської війни в Південній Україні є М. Ю. Раковський. Йому належать багато публікацій з цієї проблематики, в тому числі розділи колективних монографій і статті в енциклопедіях²³.

Роль армії в громадянській війні, історію політичної боротьби в армії висвітлює Н. М. Якупов у монографіях «Борьба за армию в 1917 г.» (1975 р.), «Революция и мир (Солдатские массы против империалистической войны. 1917 — март 1918)» (1980 р.) та ін. Його численні учні продовжують розробляти цю тематику, використовуючи нові архівні матеріали різних партій.

Революційні події початку XX ст. в Південній Україні висвітлювали С. К. Мельник, В. Г. Коновалов, С. А. Цвілюк.

Д. С. Шелест вивчав характер кількісних і якісних змін у складі робітничого класу України в 60—70-ті роки XIX ст. і соціальний розви-

ток трудових колективів. Його монографії на ці теми видані в 1970 і 1989 рр. Нині він розробляє недостатньо вивчені питання розвитку гуманістичної думки в Україні у другій половині XV — першій половині XVIII ст.

Перспективні дослідження з історії української культури початку XX ст. проводить Ф. О. Самойлов. Вивчає в джерелознавчому плані пресу України другої половини XIX ст. І. С. Гребцова. Історіографічна проблематика — предмет досліджень Т. М. Попової.

Одразу після завершення другої світової війни особлива увага приділялася вивченню різних її аспектів (П. А. Некрасов, П. Г. Чухрій). В наступні десятиріччя проводилися наукові конференції, присвячені Великій Вітчизняній війні, з'явилися монографії С. А. Вольського про оборону Одеси, Є. І. Цимбала — про бойовий шлях кораблів Чорноморського торговельного флоту, Н. М. Якупова — про визволення міста від фашистських загарбників. Було видано збірники документів та матеріалів про оборону Одеси, хроніки подій тих героїчних років. Напередодні 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною вчені міста разом з провідними спеціалістами Інституту історії України М. В. Ковалем і С. В. Кульчицьким проводять симпозіум з проблеми «Південна Україна в роки другої світової війни».

Знаменням часу стало зростання кількості історико-краєзнавчих досліджень. Ще в 70—80-ті роки науковці Одеси брали активну участь у створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Праця Я. М. Штернштейна «Морские ворота Украины» (1958 р), присвячена історії Одеського порту, започаткувала серію книг про промислові підприємства міста. З'явилися колективні монографії з історії ряду вузів: університету, політехнічного інституту та ін. Внесли вклад вчені і в діяльність Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, історико-краєзнавчої секції «Одесика» при Будинку вчених. Після розгрому наприкінці 20-х років усіх краєзнавчих організацій у 1991 р. розпочала свою діяльність «Всеукраїнська спілка краєзнавців». В Одесі, як і в інших містах України, створено товариство краєзнавців, видаються збірники матеріалів «Историческое краеведение Одесщины». Краєзнавці міста беруть активну участь у всеукраїнських і регіональних наукових конференціях.

Щоб оцінити недоліки і позитивні риси праць, підготовлених істориками в період панування тоталітарної системи, необхідна певна історична дистанція, нові об'єктивні розробки, позбавлені ідеологічних штампів, написані на фундаментальній документальній базі.

Новий період у розвитку історичної науки розпочався після проголошення незалежності Української держави. Завдяки впровадженню демократичних засад перед вченими відкрилися широкі перспективи для творчості. На перший план висунулися завдання створення наукових шкіл для вивчення різних періодів і проблем історії України, розширення і всебічного аналізу джерельної бази, глибокого дослідження історіографічної бази. За розв'язання цих завдань з ентузіазмом взялися одеські спеціалісти з історії України.

¹ Надеждин Н. О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно в отношении к истории и древностям русским // Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей 4 февраля 1840 г.— Одесса, 1840.— С. 27—58.

² Єдине історіографічне дослідження творчої спадщини А. О. Скальковського опублікував С. Я. Борової (Записки Одесского археологического общества.— Одесса, 1960.— Т. 1(34).— С. 175—185).

³ Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн.—1991.— № 5.— С. 61.

⁴ Мицик Ю. Історія українського козацтва і актуальні проблеми досліджень // Київська старовина.—1992.— № 3.— С. 5.

⁵ Палимпестов И. Обзорение различных отраслей сельского хозяйства Юга России // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России.— Одесса, 1868.— С. 52.

- ⁶ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета: Историческая справка и академические списки.— Одесса, 1890.— С. 180.
- ⁷ Перетяткович Г. И. Малороссыяне в Оренбургском крае при начале его заселения // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884).— Одесса, 1888.— Т. II.— С. 373—397.
- ⁸ Державний архів Одеської області, ф. 150, оп. 1, спр. 3, арк. 1—9.
- ⁹ Там же, ф. 45, оп. 4, спр. 1227; оп. 9, спр. 10, арк. 78—82, III, 117—118.
- ¹⁰ Авалиани С. Л. Граф М. С. Воронцов и крестьянский вопрос // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1915.— Т. XXXII.— С. 41.
- ¹¹ Флоровский А. В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1912.— Т. XXX.— С. 329.
- ¹² Україна.—1925.— № 3.— С. 167.
- ¹³ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко.— К., 1993.— С. 62.
- ¹⁴ Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья.— Одесса, 1922.— Ч. I.— С. V—VI.
- ¹⁵ Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVII в. // Военно-исторический вестник.—1912.— № 1—4; 1913.— № 1.
- ¹⁶ Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете.— 1913.— Т. XXI; Загоровский Е. А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774—1791 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1913.— Т. XXXI; Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Там же; Загоровский Е. А. Городская колонизация при Потемкине // Записки Археологического института.—1921.— Т. 1; Загоровский Е. А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774—1791) // Журнал научно-дослідних кафедр м. Одеси.— Т. II.— № 2.— 1926.
- ^{17а} Архів УМДБ по Одеській області, спр. 20433—II, т. II, арк. 59.
- ¹⁷ Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России: Политика, идеология, хозяйство, быт: По архивным материалам.— М., 1928; Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам Сечевого архива) // Исторический сборник.— Л., 1934.— Т. 1; Боровой С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические заметки.— М., 1940.— Т. 9.
- ¹⁸ Боровой С. Я. О некоторых особенностях аграрного строя Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962.— Минск, 1964; Боровой С. Я. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян Степной Украины в дореформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964.— Кишинев, 1966; Коциевский А. С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII—первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962.— Минск, 1964; Коциевский А. С. Участие крестьян-сектантов в заселении и хозяйственном освоении Южной Украины (вторая половина XVIII—первая половина XIX в.) // Тезисы докладов и сообщений XI сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы.— М., 1969.
- ¹⁹ Воробей П. И. В. И. Ленин і національне питання на Україні в період трьох російських революцій: Учебний посібник для студентів історичного факультету.— Одеса, 1971; Воробей П. И., Пляшко Г. А. В. И. Ленин и национальный вопрос в период трех русских революций, Учебное пособие для студентов-иностранцев.— Одесса, 1972.
- ²⁰ Историография истории Украинской ССР.— К., 1986.— С. 164—167.
- ²¹ История Украинской ССР.— К., 1983.— Т. IV, V.
- ²² Калюшко Н. И. Формирование рабочего класса в сахарной промышленности на Правобережной Украине во II половине XIX века. Автореферат канд. дисс.— К., 1951; Калюшко Н. И. Формування промислового пролетаріату в цукровій промисловості Правобережної України в II половині XIX ст. // Наукові записки Вінницького педінституту.— Т. IV.— Вип. V.— 1956.
- ²³ Историография истории Украинской ССР.— С. 174.

Питання історичного краєзнавства

П. В. Лазечко (Львів)

З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921—1925 рр.)

В 1772 р., після першого поділу Польщі, Східна Галичина опинилася під владою Австрійської монархії. Габсбургська правляча верхівка проводила політику жорстокого соціального і національного поневолення трудящих краю. Однак усе ж австрійський імператор Йосиф II у жовтні 1784 р. підписав документ про заснування Львівського університету. В ньому зазначалося, що останній складатиметься з чотирьох факультетів: філософського, правничого, медичного й теологічного. До його складу входила також гімназія¹. За своїм підпорядкуванням владі крайової губернії, якою була Галичина, а також за змістом програм більшості факультетів вуз мав світський характер, що являло собою певний крок уперед на шляху розвитку науки. Йому надавалося право затвердження докторських та магістерських праць.

На початку XIX ст. уряд Австрії здійснив реформу освіти, якою передбачалося посилення впливу церкви у навчальних закладах. З 1805 р. по 1817 р. Львівський університет називався лицеем. Проте ні за своєю структурою, ні за організацією навчального процесу він нічим особливо не відрізнявся від університетів, які тоді існували. В лицей діяли філософський, правничий і теологічний факультети й хірургічна школа. Лише строк навчання у ньому було дещо скорочено. На філософському факультеті та в хірургічній школі він тривав два, а на правничому і теологічному факультетах — три роки.

У 1817 р. Львівський лицей знову дістав статус університету, і йому було присвоєно ім'я імператора Франца I. Цим підкреслювалася його повна залежність від монаршої влади.

Викладання у вузі велося німецькою мовою. Професорсько-викладацький склад був в основному з німців. Лише невелику кількість його становили українці. Політика онімечування доповнювалася протегованою урядом та передусім місцевими властями колонізацією українського населення.

Однак, незважаючи на реакційну політику уряду, університет як осередок культури чутливо реагував на потреби економічного, суспільного й духовного розвитку краю.

Бурхливий революційний 1848 рік вивів Галичину на широку політичну арену. В краї створювалися культурні та освітні організації. Українці вимагали, щоб їхні діти навчалися рідною мовою не тільки в початковій і середній, а й у вищій школі. Міністерство освіти Австрії в січні 1849 р. у своєму розпорядженні пообіцяло, що коли будуть підготовлені відповідні кадри, навчання в гімназіях та університеті проводитиметься українською мовою². Проте для підготовки таких кадрів не було зроблено нічого.

Все ж таки у грудні того ж 1849 р. на філософському і теологічному факультетах Львівського університету було створено дві кафедри

української мови й літератури, а в 1862 р. — дві відповідні кафедри на правничому факультеті. Однак з цим не хотіли змиритися галицькі поляки. Вони намагалися перетворити Галичину у польську автономну провінцію Австрійської монархії і недопустити, щоб українці творили власну культуру. На їх вимогу в 1867 р. у вузі було створено три польські кафедри на правничому факультеті.

Крім імператорського намісника Галичини графа Голуховського, за полонізацію Львівського університету виступив і галицький сейм, який у 1868 р. прийняв ухвалу про викладання на всіх відділах вузу польською мовою. Однак Міністерство освіти Австрії визнало ухвалу неправомірною, відзначивши, що вирішення цих справ не є компетенцією сейму, і вказало на непотрібність існування в Галичині ще одного польського університету (крім Краківського)³. Однак на практиці Міністерство сприяло поступовій полонізації вузу, надаючи окремим професорам право переходити на викладання польською мовою.

Наприкінці 1871 р. з'явилося імператорське розпорядження, в якому недвозначно зазначалося, що у майбутньому до Львівського університету запрошуватимуться особи, які зможуть викладати польською та українською мовами⁴. Таким чином забезпечувався утравквістичний (польсько-український) статус вузу. Однак під час прийому на роботу Міністерство освіти Австрії віддавало перевагу польським ученим. Щоправда, час від часу кафедри в ньому одержували й українські вчені, наприклад, у 1882 р. — О. Огоновський, 1894 р. — М. Грушевський, 1990 р. — К. Студинський та ін. Проте це були поодинокі випадки.

На початку ХХ ст. все робилося для того, щоб університет став виключно польським. Така тенденція, зрозуміло, викликала протидію з боку української громадськості, яка почала вимагати заснування у Львові самостійного українського університету. У боротьбі за його створення брали участь усі верстви українців Східної Галичини. Так, у квітні 1907 р. у відповідь на відхилення вимог студентів-українців правничого факультету читати лекції рідною для них мовою відбулися великі демонстрації. Це викликало масові арешти студентів органами польської адміністрації. У Львівській тюрмі студенти розпочали голодування. Щоб не надати цьому факту широкого розголосу, власті змушені були звільнити їх⁵.

Найбільшої гостроти боротьба за український університет досягла в 1910 р., коли 10 липня у його стінах сталася трагічна подія, яка назавжди ввійшла в історію боротьби українців-галичан за свої права. Близько 300 студентів-українців зібралися в своєму вузі на віче, щоб обговорити вимоги у сфері національних прав. Студенти-поляки, щоб не випустити їх з університету і здати польській поліції, почали споруджувати барикади. Пострілами з револьверів було тяжко поранено студентів-українців А. Коцка та Леонтовича. Того ж дня А. Коцко помер у лікарні. Почалися арешти. Польська поліція затримала 127 студентів-українців. З них понад 100 було віддано до суду, що став епілогом цих подій. Їм інкримінувалося вбивство свого товариша. Найбільш активних з них засудили до 6 місяців ув'язнення, решту оштрафували⁶.

Після липневих подій 1910 р. боротьба за Львівський університет перенеслася в австрійський парламент у Відні. До депутатів-українців, які висунули вимогу, щоб у Львові заснувати український вуз, було вжито нечуваної обструкції. Противником їх у парламенті стали фактично депутати-поляки, які за всяку ціну намагалися недопустити відкриття університету. Вони звинувачували українців у нелояльності до уряду, а також у тому, що вони нібито домагалися відокремлення Східної Галичини від Австрії та приєднання її до Росії. Парламент виробив такий проект імператорського рескрипту, якого хотіли поляки, а саме: заснування українського університету в Львові відсувалося аж на 10 років, тобто до 1921 р. Місце, де він мав знаходитися, не визначалося. Його пізніше мав уточнити парламент⁷.

Лише напередодні першої світової війни австрійський уряд запевнив депутатів-українців, що український університет у Львові буде засновано протягом чотирьох років⁸. Однак цьому перешкодила перша світова війна. З її початком життя в університеті на деякий час завмерло. Його приміщення перейшло у відання військових властей. Більшість викладачів залишила місто. Заняття припинилися й були відновлені лише в жовтні 1915 року, причому кількість викладачів і студентів порівняно з довоєнною скоротилася у кілька разів.

Після першої світової війни Східна Галичина відійшла до Польщі. Встановлений тут колоніальний режим посилювався політичним безправ'ям та національним гнобленням українців. Це виявлялося в політиці польського уряду, зокрема у галузі освіти. Вона полягала в тому, щоб готувати кадри насамперед для здійснення колонізації українського населення. Особливо великі надії уряд покладав на Львівський університет, який ще задовго до розпаду Австро-Угорщини був майже повністю колонізований.

З перших днів після завершення війни розпочалася реорганізація Львівського університету. Вже у 1919 р. утраквізм було скасовано й ліквідовано українські кафедри. Викладання всіх дисциплін переводилося на польську мову, викладачі-українці усувалися від роботи. Університету було присвоєно ім'я Яна Казимира — польського короля в XVII ст.⁹

14 серпня 1919 р. ректор тепер уже повністю польського університету оголосив, що до нього будуть прийматися лише піддані Польщі, які виконали свій військовий обов'язок перед нею, та піддані союзних держав. Коли українська делегація звернулася до нього із запитом, чи цей порядок стосується також українців Східної Галичини, він дав ствердну відповідь. Делегація висловила в зв'язку з цим протест і заявила, що скасування українських кафедр та колонізація університету є новим насильством над українцями. У відповідь на це 22 вересня 1919 р. було опубліковано рішення ради міністрів, яке повністю підтверджувало розпорядження ректорату¹⁰. Таким чином, українські студенти позбавлялися можливості навчатися у Львівському університеті як вороги Польщі, що воювали проти неї.

Тим часом до Львова прибувало щораз більше української молоді, яка бажала навчатися у вищій школі. Одні поверталися з таборів полонених й інтернованих, оскільки закінчилася українсько-польська війна, інші приїжджали з дому. Всіх їх турбували дальша доля університету і можливість навчання в ньому. Оскільки вуз був для них недоступний, вони прагнули зарадити собі самоосвітою.

Поступово почали відновлюватися всі передвоєнні товариства студентів: академічна та медична громади, студентський союз тощо. Представники академічної громади, зокрема, вели переговори з ректором університету про навчання в ньому українських студентів. Ректорат погоджувався прийняти їх, якщо вони, заповнюючи формуляр, у графі «державна приналежність» напишуть «Польща», тобто визнають польську державність, а себе — громадянами цієї країни. Такі умови, звичайно, були неприйнятними.

Українці Східної Галичини не могли залишити свою молодь без університетської освіти. Тому українські наукові інституції взяли на себе організацію систематичних курсів, які б замінили університет.

Першим стало на шлях реалізації цієї справи Українське наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові. Воно організувалося на зразок західноєвропейських академій наук і відіграло величезну роль не тільки в розвитку української, а й європейської та світової культур.

20 вересня 1919 р. у пресі було оголошено про початок занять на систематичних наукових курсах. Програма їх охоплювала три факультети університету: філософський, правничий і теологічний. 27 вересня

Товариство повідомило польську адміністрацію Львова про початок занять, яка того ж дня безпідставно їх заборонила¹¹.

Тоді НТШ передало свої повноваження «Товариству українських наукових закладів ім. П. Могили» в Львові. Згідно із своїм статутом останнє мало право створювати наукові курси. 19 жовтня 1919 р. воно повідомило представника польської влади про початок роботи. Однак і цього разу заняття було заборонено¹².

В березні 1920 р. ініціативу організації систематичних університетських курсів у Львові взяло на себе Ставропігійське братство при греко-католицькій церкві Успенія пресвятої Богородиці. З XVI ст. воно користувалося особливими привілеями на духовній ниві, маючи міцні традиції в збереженні й зміцненні української культури й освіти*. Вже у XVI—XVII ст. на свої кошти братство утримувало спеціальну школу — так звану колегію, з якої вийшли організатори Київської академії.

Ставропігійське братство ухвалило відновити свою школу у вигляді систематичних українських університетських курсів і оголосило, що заняття розпочнуться 7 березня 1920 р. в його власному будинку. Про це також було повідомлено польській владі. Однак у призначений день усі приміщення братства оточили війська й поліція. На заняття нікого не пустили, а курси заборонили. Братство надіслало протест до уряду, однак відповіді на нього не одержало¹³.

Таким чином, усі ці заходи наштовхувалися на заборони польської влади, яка не хотіла допускати розвитку української науки і культури. З таким станом справ ніяк не могли примиритися українці Східної Галичини. В них залишалася єдина можливість — власними силами, таємно від властей організувати систематичні університетські курси.

Навесні 1920 р. з ініціативи лікаря М. Панчишина для українців було організовано медичні курси. Заняття розпочалися із 7-ма студентами¹⁴. Велику допомогу у створенні курсів та залученні до них викладачів подали лікарі М. Музика, О. Барвінський і члени Українського лікарського товариства у Львові.

Восени того ж року при академічній громаді почали діяти філософські й правничі курси. Кількість слухачів на них дедалі збільшувалася. Приміщення товариства вже не могли вмістити всіх бажаючих. Підшукувалися нові аудиторії, до читання лекцій запрошувалися відомі науковці, розширювалися навчальні програми. Заняття стали систематичними. Для керівництва курсами було обрано трьох директорів відділів (філософського, правничого та медичного), які колегіально вирішували всі питання.

На початку 1921 р. на всіх відділах курсів було 25 кафедр (на філософському — 14, правничому — 6, на медичному — 5), які відвідував 101 слухач. З них філософський відділ — 27, правничий — 61, медичний — 13 чол.¹⁵

Коли заняття на курсах налагодилися (в середині квітня 1921 р.), тодішній ректор Львівського університету доктор Махек повідомив, що хотів би перед початком нового семестру зустрітися з представниками української студентської молоді. Під час зустрічі ректор запитав, за яких умов вони могли б навчатися в університеті. Представники делегації висунули такі вимоги: повернення університету тих прав, які він мав до 1918 р., тобто відновлення всіх українських кафедр і зарахування до вузу всіх українців незалежно від їхніх політичних переконань.

Ці вимоги було відхилено. Тоді українська молодь оголосила Львівському університету бойкот, який вступив у силу з 1 травня 1921 р.

Для нормальної роботи курсів потрібна була легалізація їх польською владою. Однак дозволу на це вони не одержали.

З ініціативи дійсних членів НТШ В. Щурата, І. Свенціцького, І. Крип'якевича, В. Герасимчука та інших на початку липня 1921 р. курси було реорганізовано в Український таємний університет на зразок західноєвропейських. Відділи залишилися ті самі, що й на курсах —

філософський, правничий і медичний. Обрано також перший сенат університету. До його складу увійшли 11 чол. Це були відомі українські вчені: В. Щурат, М. Панчишин, М. Кордуба, І. Раковський, І. Крип'якевич, В. Вергановський, М. Левицький, Р. Ковшевич, Г. Куровець, М. Музика, М. Вахнянин.

Першим ректором університету було обрано відомого літературознавця та письменника, голову НТШ, професора, доктора В. Щурата, проректором — доктора М. Панчишина, деканами: філософського відділу — доктора М. Кордубу, правничого — доктора В. Вергановського, медичного — доктора Г. Куровця¹⁶.

Сенат Українського таємного університету звернувся до академії наук, вузів й інших наукових установ світу з проханням про його визнання.

В липні 1921 р. у Львові відбувся крайовий студентський з'їзд, на якому розглядалося питання і про український університет. З'їзд висловив сподівання, що всі українці зрозуміють потребу в цьому вузі та підтримають його своїми внесками¹⁷.

Запис студентів до Українського університету розпочався 15 вересня 1921 р. У львівській україномовній пресі було вміщено звернення університетської комісії до громадян міста з проханням надавати помешкання для студентів, які незабаром з'їдуться на навчання.

Заснування Українського таємного університету викликало тривогу польських властей. Студенти-поляки під керівництвом нового ректора Львівського університету Яна Каспровича активно почали нагадувати поліції про її обов'язок вживати заходів проти існування українського вузу.

Почалися жорстокі переслідування. Поліція зривала заняття, нападаючи на приміщення, де вони проводилися. З труднощами знаходили нові аудиторії, й навчання відновлювалося ще з більшою інтенсивністю. Часто у кімнатах, де могли розміститися 20 чол., лекції слухав 100 студентів. Багатьом з них не було де сісти, й доводилося писати конспект стоячи, спершись на плечі товаришів. Крім того, треба було прислухатися, чи не чути кроків жандармів. Польські агенти ловили українських студентів на вулицях. Проводилися обшуки в професорів та студентів, а також у приватних помешканнях людей, які нічого спільного з університетськими справами не мали. Тим часом документи переховувалися в пивницях або й під підлогою у польських інституціях, що, безумовно, вимагало відповідних коштів. Було арештовано ректора університету В. Щурата, який просидів у тюрмі 3 місяці.

10 грудня 1921 р., о 6-й годині вечора, поліція одночасно увірвалася в шість приміщень, де проходили заняття, зокрема, по вул. Мохнацького (тепер — вулиця М. Драгоманова) і Супинського (тепер — вулиця М. Коцюбинського). Протягом години студенти змушені були тримати руки догори, а жандарми у той час проводили обшук. Вони забрали підручники, конспекти із записами лекцій, особисті речі. Професорів, які проводили заняття, було допитано, а в їхніх квартирах проведено обшуки¹⁸.

Дедалі важче було знайти приміщення для занять. Більші зали в установах були зайняті, а приватні господарі відмовляли українським студентам, остерігаючись конфлікту з властями. Так, студенти-медики змушені були свою хімічну лабораторію розмістити у пивниці, а анатомічний музей — на горищі. Необхідне обладнання та препарати закуповувалися за гроші, які збиралися по всьому краю. Професори й студенти Українського таємного університету не допускалися до наукових бібліотек.

У таких умовах завершився перший 1921/1922 академічний рік навчання в Українському таємному університеті. Це був період тяжких випробувань та утисків з боку польської влади. Протягом нав-

чального року арештували понад 100 студентів-українців, частина з яких опинилася за ґратами, а тих, хто перебував на державній службі, було притягнуто до дисциплінарного суду.

Однак, незважаючи ні на що, Український університет діяв і був для молоді джерелом поповнення знань. У катакомбах горів смолоскип української науки, розливаючи своє спасенне світло з 54 кафедр для 1258 студентів. Такою була їх кількість на кінець першого року навчання. На філософському відділі, зокрема, налічувалося 235 студентів, правничому — 68, медичному — 185, на технічному — 150**. Решту становили слухачі, які не мали відповідної для університетського навчання освіти.

На конгресі українського студентства західних земель України й еміграції, який проходив у Празі в другій половині червня 1922 р., широко обговорювалося питання про університет у Львові та його переслідування польською владою. Делегати конгресу звернулися до представників Всеукраїнського студентства, розкиданого по всіх країнах світу, з проханням допомогти таємному вузові хоча б морально, щоб найшвидше добитися його визнання більшістю закордонних вищих учбових закладів¹⁹.

Переслідування Українського університету з боку польських властей продовжувалося і в наступному 1922/1923 академічному році. Так, тільки з 15 жовтня по 25 грудня поліція перешкодила провести заняття у різних аудиторіях 20 разів. Для нормальної роботи потрібні були легальні умови існування. Звертатися з цим питанням до влади було справою даремною. Тому 15 листопада 1922 р. сенат Українського університету надіслав меморіал до Ради Паризької світової конференції, куди входили країни Антанти, з проханням захистити перед польською владою «...найвищу інституцію українського народу в Східній Галичині, тобто Український університет, і спричинитися до створення для нього відповідних умов явного існування та праці»²⁰.

Матеріальне забезпечення університету здійснювали самі студенти. Вони їздили по краю й збирали пожертвування у селян, робітників, інтелігенції та різних наукових товариств і громадських організацій. У селах створювалися «Комітети рідної школи», які збирали гроші, зерно й картоплю, що йшли до фонду університету²¹. Однак кошти були вкрай обмежені. Це позначалося на якості навчання. Так, студенти-медики мали можливість опанувати свій фах тільки протягом двох років. Для третього року навчання не вистачало коштів, клінік та приміщень. Далі вони могли вчитися в закордонних університетах, які визнавали таємний університет у Львові. А визнавали його обидва пражські університети (чеський і німецький), всі університети Німеччини, Віденський, Лондонський, Стокгольмський та Римський²².

Виїзд студентів за кордон для продовження навчання нічим не обмежувався для тих, хто мав для цього кошти. Допомога для виїзду й матеріальне забезпечення на період навчання подавалися Українською крайовою студентською радою тільки тим, хто не міг одержати необхідної освіти в краї через відсутність відповідних вищих шкіл (студентам ветеринарії, вищих курсів медицини і техніки, гірничої справи та вищих торговельних шкіл). Умовою для виїзду на навчання тих студентів, які одержували допомогу, було знання хоча б однієї з іноземних мов (крім російської, німецької, чеської й польської — їх знала більшість) або есперанто. До іноземної мови прирівнювалося володіння стенографією при досконалому знанні німецької²³. Українському університету подавали також допомогу іноземні студенти. Так, американці з Нью-Йорка надіслали на будівництво чи закупівлю будинку для нього 500 доларів²⁴.

Для розв'язання питання щодо матеріального забезпечення університету 12 лютого 1923 р. у Львові було скликано збори, на які

запросили членів сенатів університету і політехніки, представників наукових, культурних й освітніх товариств, делегації всіх українських політичних партій, представників студентів-українців та визначних громадських діячів краю. На зборах відзначалося, що даліше матеріальне забезпечення вищих шкіл недоцільно покладати на студентство, оскільки воно не в змозі це зробити. Було обрано Кураторію українських приватних вищих шкіл (з 30-ти членів), до якої ввійшли відомі громадські діячі без огляду на їхні політичні переконання. Кураторія мала зайнятися насамперед економічним забезпеченням вищих шкіл, добиватися їх легалізації й удержавлення.

Широкі кола громадськості (у тому числі селянства, від якого до складу Кураторії ввійшов один представник) визнали справу вищих шкіл однією з найважливіших для українського народу. Вияв спільної волі при цьому був найкращим показником розуміння значення і потреб освіти для всієї нації. Це викликало відповідну реакцію з боку польських властей. Посол сейму з Львова М. Прушинський від себе та своїх однодумців вніс до уряду заяву, в якій відзначалося, що українська молодь бойкотує польський університет у Львові, а натомість вчиться в Українському таємному університеті й виїжджає до Праги, Відня, Данціга і Берліна, де їй зараховується це навчання і тим самим полегшується бойкот польського університету. Він вимагав закриття Українського таємного університету у Львові й притягнення до відповідальності його викладачів, а Міністерству внутрішніх справ пропонував обмежити видачу паспортів студентам для навчання за кордоном, оскільки їх, на його думку, в Східній Галичині видавалося забагато²⁵.

Однак українці не втратили надії на легалізацію свого університету. 12 червня 1923 р. делегати від української інтелігенції Львова Хруцький і Маківка були з цього приводу на аудієнції у польського міністра освіти Гломбінського. Останній заявив, що уряд нізащо не допустить існування Українського університету в Львові, щоб не давати приводу до польсько-української боротьби, ніколи не погодиться на його легалізацію та не визнає його юридично²⁶.

30 червня 1923 р. Кураторія внесла до сейму петицію про легалізацію вищих українських шкіл у Львові. Копії її з відповідними листами було направлено міністрам освіти й внутрішніх справ, але петицію відхилили.

В 1922/1923 навчальному році Український таємний університет досяг найвищого розвитку за весь період свого існування. У ньому налічувалося 65 кафедр (того ж року було відкрито ще кафедру російської літератури), на яких навчалося 1014 студентів. Зокрема, на філософському відділі функціонувала 31 кафедра (324 студенти), правничому — 24 кафедри (520 студентів), медичному — 10 кафедр (170 студентів).

Переслідування Українського університету продовжувалося і в 1924 р. За тюремними ґратами у Львові, Станіславі, Перемишлі, Золочеві та інших містах перебували десятки молодих людей. Вони опинилися там не за зраду державі, не за саботаж чи інші провини, а тільки за бажання вчитися, за працю на ниві розвитку рідної культури, за обстоювання й оборону вищих українських шкіл.

Однак університет діяв. У ньому проводилося не тільки навчання студентів, а відповідна наукова робота. Так, 13 липня 1924 р., на четвертому році існування вузу, було вручено перший диплом доктора права колишньому старшині Української Галицької армії Я. Олексину. Після акту вручення диплома і присяги на вірність українській нації виступили представники від інтелігенції²⁷.

Польські власті продовжували робити все, щоб ліквідувати Український таємний університет у Львові. Пожертвування на вуз конфісковувалися. Посилювалися репресії, зростала кількість арештів про-

фесорів та студентів, лунали голоси про скасування бойкоту Львівського польського університету й дозвіл українцям на навчання в польських вищих школах. Кількість студентів зменшувалася. На 1925/1926 навчальний рік записалося лише 100 чол. Усе це унеможливило даліше існування Українського таємного університету. У червні 1925 р. на засіданні сенату було оголошено про його розпуск.

Відаючи данину мужності відомих учених, ініціаторів, організаторів і викладачів Українського таємного університету, слід відзначити, що його існування у 1921—1925 рр. є славною сторінкою в історії боротьби українців Східної Галичини за розвиток національної науки та культури.

¹ Finkel L., Starzynski S. Historia uniwersytetu Lwowskiego.—Lwow.—1894.—S. 51—54.

² Центр. держ. іст. арх. України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 98, арк. 17 (далі — ЦДІА України у Львові).

³ Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України.—Львів. 1923.—С. 35.

⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 310, оп. 10, спр. 98, арк. 17—18.

⁵ Там же, арк. 18.

⁶ Там же, арк. 17—18.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же, арк. 1; Львів. обл. держ. арх., ф. 11, оп. 29, спр. 3486, арк. 5 (далі — ЛОДА).

¹⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 98, арк. 1.

¹¹ Там же, арк. 2—3.

¹² Там же.

* Ставропігійське братство засноване 1439 р. У 1686 р. дістало право ставропігії (незалежності). Воно не підпорядковувалося місцевій адміністрації та духовній владі. Йому підлягали всі братства в Галичині. Ставропігійське братство створювало школи, культурно-освітні організації, друкувало книги і розповсюджувало їх не тільки в краї, а й за його межами.

¹³ ЦДІА України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 93, арк. 2—3.

¹⁴ Конгрес українського студентства західних земель України та еміграції: Протоколи пленумів конгресу.—Прага, 1922.—С. 52—53.

¹⁵ Мудрий В. Назв. праця.—С. 85—86.

¹⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 9, арк. 2—3.

¹⁷ ЛОДА, ф. 11, оп. 29, спр. 3118, арк. 1—3.

¹⁸ Мудрий В. Назв. праця.—С. 99—109.

** Товариство українських студентів-політехників «Основа» організувало технічні курси і вирішило увійти до системи університету як його четвертий відділ. Однак з різних причин уже наприкінці першого семестру цей відділ фактично перетворився в окрему вищу школу й у другому семестрі відділився від університету. Так виникла Українська вища технічна школа, в якій було три відділи — загальний, машинний та лісовий.

¹⁹ Конгрес українського студентства західних земель України та еміграції.—С. 52—53.

²⁰ Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Фонд В. Шурага, ф. 206, папка 20, спр. 847.

²¹ ЦДІА України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 159, арк. 1—7.

²² Там же, спр. 4, арк. 1—6.

²³ Там же, спр. 12, арк. 4.

²⁴ Там же, арк. 5.

²⁵ Укр. вісник.—1923.—17 лют.

²⁶ Діло.—1924.—1 січ., 2 лют.

²⁷ ЛОДА, ф. 110, оп. 4, спр. 850, арк. 13.

* * *

Б. А. Кругляк (Житомир)

Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.)

Останнім часом значно зріс інтерес до соціально-економічної історії. Адже молоді суверенні держави, що виникли на ґрунті республік колишнього СРСР, прямують до ринкових відносин. Досвід ринкового господарства, яке склалось у дожовтневій Російській імперії, може бути використаний у сучасних умовах. Творцями тієї історії були різні класи і соціальні верстви, які не тільки виробляли, а й збували різноманітну промислову та сільськогосподарську продукцію, що безпосередньо надходила на всеросійський і місцевий ринки.

В радянській українській історіографії перевага віддавалася дослідженню ролі робітників і селян, оскільки в них вбачалася головна рушійна сила суспільного прогресу. Інші ж класи та соціальні верстви у цій історичній схемі розглядалися як гальмо, що його усунула соціалістична революція, і тому їх багатий позитивний досвід ігнорувалася. При цьому слід зазначити, якщо у дослідженнях соціально-економічного розвитку Росії й України доби капіталізму головне місце все-таки відводилося дворянству, поміщикам і промисловцям, то торговельна буржуазія як соціальна група майже не вивчалася. Більше того, у дожовтневій й особливо радянській художній історичній літературі нерідко торговці зображувалися в темних фарбах. Безумовно, для цього були певні підстави. Ігнорувалися і замовчувалися інші позитивні риси представників торговельної верстви. Малодослідженою залишається проблема національного складу тих, хто брав участь у торгівлі в Україні. А це в сучасних умовах має не тільки наукове, а й політичне значення. Йдеться насамперед про ту роль, яку відігравала торговельна буржуазія на місцевому і всеросійському ринках, про взаємозв'язок і врахування економічних інтересів торговців різних національностей у їх діяльності в Україні.

Таким чином, зважаючи на те, що названі вище проблеми фактично не досліджені, автор робить спробу проаналізувати деякі соціальні й національні аспекти формування та діяльності в Україні у 60-х роках XIX ст.— 1914 р. такої значної і впливової верстви одного з панівних класів дожовтневої Російської імперії, як торговельна буржуазія.

Торгівля — це складний комплекс не тільки економічних, а й соціальних відносин, які фактично охоплюють усе суспільство. Зрозуміло, що ключові позиції в цих відносинах займали торговці, які становили досить численну групу у складі одного з найбільших суспільних класів — буржуазії.

Торговельна буржуазія з'явилася ще задовго до реформи 1861 р. Одні її представники (Яхненки, Симиренки, Терещенки, Гінзбурги), наживши на торгових операціях по продажу цукру на ярмарках та біржах мільйонні капітали, перетворилися на великих підприємців і банкірів, інші — стали монополістами по продажу хліба, мануфактурних виробів тощо. Але існування феодального ладу й натурального кріпосного господарства стримувало зростання торговельної буржуазії, гальмувало її розвиток.

У пореформений період почалося швидке зростання цієї суспільної верстви. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торгівлею у Російській імперії займалися понад 1 млн. чол., включаючи й прикажчиків, а наприкінці XIX ст. — вже 1,6 млн. осіб. Крім того, для 175 тис. чол. торгівля була допоміжним заняттям. В Україні чисельність цієї верстви збільшилася в 1,9 раза — з 175, 9 до 334,1 тис. осіб¹. Зрозуміло, що наведені дані досить приблизні, оскільки статистика неспро-

можна була зафіксувати дійсну кількість усіх, хто займався торгівлею, особливо — епізодично. І, безумовно, це число було значно більшим за наведене вище.

Як соціальна верства торговельна буржуазія в цілому сформувалася наприкінці XIX ст. У ній постійно відбувалися певні зрушення, її ряди поповнювалися і збагатілими селянами, і часто, що особливо відзначалося офіційною статистикою, дворянами. В архівах України збереглося чимало документів, у яких відбиваються ці процеси². При цьому станові привілеї дворянства дедалі більше поступалися всесильному капіталістичному прибутку. В свою чергу, представники торговельної буржуазії, наживши великі капітали, перетворювалися на заможних підприємців, активно прилучалися до банкірської діяльності, ставали землевласниками.

Торговельна буржуазія була соціально неоднорідною, що можна уявити на прикладі своєрідної ієрархічної піраміди. На її вершині знаходилися великі капіталісти, власники й акціонери торгових фірм та домів, а біля її підніжжя — дрібні торговці. Кількісно заможних представників цієї верстви було не досить багато. У 1897 р. вони становили близько 20 % усіх торговців в українських губерніях. У перші неповні півтора десятиріччя XX ст. простежується тенденція їх кількісного скорочення при одночасному зростанні питомої ваги великих торгових капіталів. Велика торговельна буржуазія зосереджувалася переважно у губернських, торгово-промислових і повітових містах. Та в міру поглиблення капіталістичних відносин наприкінці XIX ст. великі купецькі капітали формуються також і на селі.

З наведених у цій таблиці даних видно, що у губернських та повітових центрах й торгово-промислових містах була зосереджена переважна більшість усієї великої торговельної буржуазії. Лише у Подільській губернії великі торговці переважали у сільських місцевостях, оскільки економічне життя там концентрувалося навколо двох місцевих оптових ярмарків — Ярмолинського (Петропавлівського) і Балтського (Свято-Троїцького).

Якщо проаналізувати географію розміщення великих торгових капіталів по містах, то вони зосереджувалися переважно у Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі, повітових центрах Полтавської губернії. В Таврійській губернії високий процент таких капіталів у повітових та інших містах пояснюється тим, що в основному вони знаходилися в курортній зоні Південного Криму, куди на відпочинок приїжджала заможна публіка. Звертає на себе увагу і той факт, що майже тре-

Т а б л и ц я 1. Розподіл гільдійських купців по українських губерніях у 1897 р. (*) (в %)

Губернії	Губернські центри	Повітові центри і торгово-промислові міста	В сільській місцевості
Волинська	23	46	31
Катеринославська	30	32	38
Київська	42	31	27
Подільська	11,5	37,5	51
Полтавська	11,5	63,5	25
Таврійська	13,7	54,3	32
Харківська	67	21,6	11,4
Херсонська	7,8	81	11,2
Чернігівська	6,2	50,8	43

* Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— СПб., 1904.— Т. VIII. Волинская губерния.— С. 50—51; Т. XII. Екатеринославская губерния.— С. 44; СПб., 1903.— Т. XVI. Киевская губерния.— С. 50—51; СПб., 1904.— Т. XXII. Подольская губерния.— С. 56—57; Т. XVIII. Полтавская губерния.— С. 58—59; Т. XLI. Таврическая губерния.— С. 56; Т. XLVI. Харьковская губерния.— С. 60; СПб., 1904.— Т. XLVII. Херсонская губерния.— С. 52—53; СПб., 1905.— Т. XLVII. Черниговская губерния.— С. 64.

тина великої торговельної буржуазії мешкала у сільській місцевості. Це дає змогу стверджувати, що там також активно йшов процес утвердження капіталістичних відносин, чому сприяв розвиток торгівлі.

На початку ХХ ст. процес концентрації великих торгових капіталів на селі дедалі зростав, що пояснювалося оптимальними умовами для одержання там високих прибутків не тільки за рахунок експлуатації місцевого населення й нижчої платні прикажчикам, а й менших витрат на організацію торгівлі. Тому спостерігався систематичний вплив туди великих капіталів з губернських центрів. Наприклад, у Житомирі в 1912 р. мешкало лише 5 % великих торговців губернії проти 23 % у 1897 р., у селах Волині — 49 % проти 31 %, у Харкові, відповідно, — 48 % проти 76 %, тоді як у селах — 28,4 % проти 11,4 %³.

Таблиця 2. Зростання прибутків великих торговельних закладів у Російській імперії (*)

Роки	Розміри прибутків (в млн. крб.)	% у порівнянні з попередніми роками
1891—1895	209,0	100
1896—1900	280,6	134
1901—1905	304,5	108,5
1906—1910	336,0	110,2
1911—1913	422,7	125,9

* Підраховано за: Струмилин С. Г. Статистико-економіческие очерки.— М., 1958.— С. 680.

Характерно, що в цілому прибутки великої торговельної буржуазії, незважаючи на припливи і відпливи капіталістичної економіки, мали цілком помітну тенденцію до зростання.

Дані цієї таблиці якраз підтверджують вищесказане. Хоча, зрозуміло, ці прибутки не могли не залежати від стану економіки. Так, у роки промислового піднесення вони були вищими (у 90-х роках ХІХ ст. і в 1911—1913 рр., відповідно, — 34 % та 25 %), а в роки кризи і депресії — нижчими (в 1901—1905 рр. і 1906—1910 рр. — 8,5 і 10,2 %). Та в цілому велика торговельна буржуазія постійно нарощувала свою економічну міць і за чверть століття збільшила свій капітал у 2 рази, що набагато перевищувало темпи зростання прибутків промисловців.

Зростання капіталу торговців забезпечувалося насамперед ефективною діяльністю різного роду закладів, що їм належали. В Україні функціонували великі торгові дома, фірми, акціонерні товариства: «Пташников і спадкоємці», Ближенського, Фельдмана, Котляревського в Одесі, «Товариство торгівлі мануфактурними товарами Хлебникова», «Соколов і Жмудський», «Спадкоємці Л. Є. Кеніга» у Харкові, Циндляр, Коншина, Дунаєва у Києві тощо. Вони монополізували не тільки місцевий ринок, а й нерідко виходили далеко за його межі. Так, акціонерне товариство «Соколов і Жмудський», крім Харкова, мало свої торгові контори у Катеринославі та Ростові-на-Дону, фірма Котляревського відкрила розгалужену мережу оптових складів і мануфактурних крамниць у всіх містах півдня Російської імперії, починаючи з Харкова і Кишинєва і закінчуючи повітовими центрами, а компанія одеського купця Дубиніна збувала гастрономічні товари не тільки по всій Російській імперії, а й у містах багатьох європейських країн і навіть в Америці.

Такий широкомасштабній сфері діяльності відповідали й обіги їх капіталів. Це викликалося, зокрема, тим, що у великих торгових закладах впроваджувалася більш раціональна організація обслуговування покупців, кращими були виучка й старанність прикажчиків та допо-

міжних робітників, їх вміння враховувати потреби та бажання клієнтів тощо. Так, фірма «Пташников і спадкоємці» щорічно збувала мануфактурних товарів на 8,136 млн. крб.⁴, а обіг торгівлі текстильними виробами товариства «Соколов і Жмудський» за 1902—1910 рр. зріс з 6,5 до 9,1 млн. крб.⁵. Один з найбільших у Росії торговий дім «Вогану і К^о» займався збутом багатьох товарів. Його фірма «Караван» спеціалізувалася на торгівлі чаєм і мала чимало оптових складів у багатьох великих містах, зокрема в Одесі та Харкові. Фактично торговий дім монополізував чайну торгівлю в Російській імперії. Від реалізації лише цього продукту його щорічний обіг капіталу становив близько 30 млн. крб.⁶

Звичайно, торговельна буржуазія певну частку своїх прибутків одержувала за рахунок експлуатації робітників, кількість яких за 1895—1913 рр. зросла в Російській імперії з 213 до 260 тис. чол. (у 1,2 раза)⁷. За підрахунками автора, в цілому на 100 торгових закладів їх припадало: у 1901 р.— 23 чол., в 1905 р.— 26, в 1910 р. і 1913 р.— по 21 чол. Скорочення кількості робітників компенсувалося посиленням інтенсифікації їх праці. Якщо ж врахувати, що заробітна плата зростала дуже повільно, то експлуатація цієї категорії працюючих посилювалася.

В торгових закладах широко застосовувалася й праця дітей (хлопчиків). У 1913 р. вони в Україні становили майже третину обслуговуючого персоналу⁸. Діти отримували невисоку заробітну плату. І це при тому, що вони, крім своїх прямих обов'язків, нерідко виконували й іншу роботу, і тому їх праця була дуже вигідною для підприємців.

Торгівля в основному трималася на праці прикажчиків. Їх кількість за 1895—1913 рр. зросла по Російській імперії з 251 до 314 тис. чол., або у 1,25 раза⁹. При цьому слід зазначити, що певну частину їх можна зарахувати до службовців. Останні представляли управлінський апарат, організовували працю прикажчиків, забезпечували безперебійний торговий процес. Зрозуміло, що праця цієї категорії службовців високо оплачувалася. Так, директор фірми Котляревського П. І. Кухта одержував щорічно лише заробітної плати 15 тис., а два його заступники — О. Фісак і П. Кукушкін — по 12 тис. крб. У Харкові, Одесі, Кишиневі та інших великих містах середня заробітна плата завідуючих торговими складами становила 600—900 крб.¹⁰. Основна ж маса прикажчиків одержувала заробітну плату залежно від класу. І, зрозуміло, чим він був вищим, тим вищою була й оплата. Так, прикажчики 1-го класу, які продавали готовий одяг, щомісяця одержували 43,3 крб., 2-го — 31,4 крб., а просто прикажчики — 14,3 крб. Тому кожний з цих працівників прагнув піднятися, хоча б на шаблину вище і намагався догодити хазяїну. Якщо хтось з них дослужувався до адміністративної посади, то його плата, наприклад, у торгівлі готовим одягом, одразу ж підвищувалася до 84,9 крб. на місяць. Грошові виплати цій категорії працівників залежали також і від галузі торгівлі. Найвищу заробітну плату вони одержували у мануфактурній справі (відповідно — 60,4, 45,1 і 28,9 крб.), найнижчу — у м'ясній торгівлі (36,1, 19,3 і 8,3 крб.)¹¹, що залежало й від їх кваліфікації, значущості товарів для населення та прибутковості даної галузі.

Говорячи про взаємини великої буржуазії і прикажчиків, слід зазначити, що в міру вдосконалення торговельної справи і нагромадження капіталу, між хазяями та їх службовцями встановлювалися дедалі тісніші відносини, які базувалися на засадах взаємного розуміння спільності їх виробничих та матеріальних інтересів. Тоді запроваджувалася й нова система оплати праці, що стимулювало прикажчиків у дальшому розвитку підприємств і закладів.

Однією з найбільших акціонерних компаній у Російській імперії була молочна фірма «О. В. Чичкін». Вона розкинула широку мережу

спеціалізованих магазинів у багатьох місцевостях, значна частина їх функціонувала в Україні. В Одесі торгувало 7 таких крамниць, у Харкові — 3. Молочарні під вівіскою «О. В. Чичкін» були відкриті в Києві, Алушті, Алупці, Сімферополі, Катеринославі та в інших містах українських губерній. Фірмі належали два високопродуктивні молочні заводи. Один з них працював для споживачів Москви, другий обслуговував Одесу і Київ, Херсонську та Катеринославську губернії. Крім того, у Херсонській і Бессарабській губерніях працювали два сироробні підприємства, що постачали цю продукцію фактично для всієї України. У штаті фірми «О. В. Чичкін» налічувалося понад 3 тис. службовців і прикажчиків, більше третини їх працювало в Україні. З метою стимулювання їх добросовісної праці і виховання любові до торговельної справи і поваги до покупців, тут були запроваджені й ефективні методи матеріального та морального заохочення. Всі службовці й прикажчики були поділені на п'ять категорій і кожна з них повинна була послідовно пройти усі службові етапи.

На першому з них (хлопчики 8—13 років, а згодом юнаки до 20 років) навчалися торговельній справі на кошти власника фірми та її філій.

На 2—4-му етапах (20—60 років) працівники фірми мусили проходити певний іспит на ініціативу та особисту запопадливість, після чого вони займали місця відповідно до своїх здібностей і умінь.

Після 60-ти років працівники фірми продовжували виконувати свої функції. Вони були оточені повагою й передавали свій багатий досвід молодим колегам. Така система давала можливість мудро вирішувати кадрові питання: люди вступали на роботу практично на все життя і звільнялися лише тоді, коли стан здоров'я не давав їм змоги далі активно працювати. Такий порядок існував з 1888 р. аж до жовтневого перевороту і повністю виправдав себе.

Крім підвищення заробітної плати, під час переходу на вищі щаблі службової драбини, прикажчики й працівники адміністрації та управління одержували премію за вислугу років та оплачувану відпустку. Після 5-ти років роботи вона становила 50 крб., після 10-ти — 100 крб. винагородних і плюс додаткова приплата за вислугу років¹².

Аналогічна система запроваджувалася й у інших торгових фірмах та закладах. Найбільш далекозорі підприємці розуміли необхідність якомога швидкого переходу до цивілізованих форм торгівлі і робили все, щоб це реалізувати.

Турбота про торговельні кадри була притаманною багатьом заможним купецьким родинам. Вони субсидували мережу комерційної освіти, яка народилася й постійно розвивалася наприкінці XIX — на початку XX ст. Одеське комерційне училище готувало висококваліфікованих працівників для банків і торговельних підприємств. Його програма практично відповідала курсу гімназії, а також включала навчання з хімії, товарознавства, бухгалтерської справи, правознавства, політичної економії, французької, німецької та англійської мов¹³. У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, в 1896 р., там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговій справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб.¹⁴. Велика буржуазія дедалі більшу частку своїх коштів витрачала на придбання творів мистецтва, створювала й відкривала художні картинні галереї, які згодом або передавала рідним містам, або робила доступними для широкого огляду.

Торгово-промислова буржуазія дедалі більше проймається усвідомленням своєї ролі у своїй батьківщині і розуміла необхідність згуртування своїх рядів з метою вироблення певної економічної політики. Для цього вона створювала комітети торгівлі та промисловості, які з 1913 р.

розгорнули активну громадську діяльність. В Україні значною була роль Київського та Одеського комітетів¹⁵. Для праці в цих організаціях також були потрібні високоосвічені люди, й на їх навчання щедро відпускалися кошти.

Найбільш передбачливі представники торговельного капіталу розуміли необхідність використання досягнень науки і робили багато для того, щоб мати користь і собі, створити кращі умови споживачам. Так, професор О. О. Попов — проєктант і будівник Московського та Одеського молочних заводів, продуктивність яких на той час у 5 разів перевищувала найкращі європейські підприємства, був премійований О. В. Чичкіним в сумі 50 тис. крб. Подібне, очевидно, було притаманним й іншим промисловцям і торговцям, хоча цей аспект їх діяльності потребує спеціального дослідження.

Відкриваючи свої заклади, торговельна буржуазія, як правило, прагнула розташувати їх у просторих і світлих приміщеннях, а також і художньо оформити їх. І сьогодні радують око магазини купців Єлисеєвих у Санкт-Петербурзі та Москві, пасаж в Одесі тощо. Такі вишукані інтер'єри були не простою примхою розбагатілих купців, а мали формувати у відвідувачів естетичні смаки, стимулювати їх прагнення працювати так, щоб стати постійними клієнтами таких чудових магазинів. Адже не таємниця, що похмурі, неохайні лавки й крамниці, які обслуговували трудящих, бідний товарний асортимент, розрахований на їх невисоку купівельну спроможність, були однією із серйозних причин, які гальмували підвищення продуктивності праці і навіть технічний прогрес.

Розмірковуючи над тим, чому Росія в цьому плані відставала від США та ряду європейських країн, Б. Струве у 1916 р. писав: «Незважаючи на підвищення заробітної плати, чи, вірніше, завдяки їй, загалом виробнича енергія праці знизилася. Історично це цілком зрозуміло: тут відбулася та психологія «низької заробітної плати», що трималася в Англії, наприклад, до кінця XVIII ст., яка укорінюється у низькому рівні потреб. Якщо існує ця психологія, то при зростанні заробітної плати немає стимулу не тільки до підвищення, а й навіть до підтримання на попередньому рівні продуктивності праці»¹⁶.

Це почала усвідомлювати торговельна буржуазія, яка прагнула різноманітнити товарний асортимент своїх магазинів і лавок. У роки промислового піднесення й високих врожаїв (зокрема, в 1910—1913 рр.) значно зросло споживання цукру і кондитерських виробів, вершкового масла й молочних продуктів, м'яса та риби, пшеничного хліба і макаронних виробів, чаю. Причому, це стосується не тільки заможних верств населення, а й дедалі зростаючої частки робітників та селян, що зазначалося тогочасними дослідниками їх бюджетів. В асортименті торгових закладів не тільки в містах, а й у селах звичайними товарами стали різноманітні тканини, взуття і готовий одяг фабричного виробництва, меблі, прикраси тощо.

Найбільш численну групу торговців становила середня і дрібна буржуазія. Вона відіграла значну роль як на внутрішньому ринку Росії, так і на місцевих ринках, зокрема України. Їй належали різноманітні торгові заклади: лавки і ларки, рундуки і палатки. До цієї групи належала переважна більшість торговців, які доставляли товар у найвіддаленіші місця. Хоча вони й не мали великих капіталів, та за своїм життєвим рівнем переважали основну масу трудящих. Це пояснюється тим, що для невеличких торгових закладів характерним був швидкий фінансовий обіг, використання власної праці та своєї родини. А це давало змогу одержувати прибутки, хоча вони й не були значними.

Буржуазія в Україні формувалася на багатонаціональній основі. До неї належали підприємці і торговці російської, української, єврейської, польської та інших національностей. Цьому сприяв насамперед невпинний розвиток капіталізму, який нещадно руйнував національні

перегородки, створюючи справжню інтернаціональну єдність капіталу, що базувалася на спільності його інтересів.

Дані першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. свідчать, що в українських губерніях торговельною діяльністю, якщо врахувати і членів родин, займалися 1 181 600 осіб. Серед них українців налічувалося 114 300 чол. (10,03 %). Проте ці дані не зовсім об'єктивні, бо складачі перепису основною ознакою національної належності вважали рідну мову. В зв'язку з тим, що володіння російською мовою і визнання її рідною давало пільги, то далеко не всі представники торговельної буржуазії України, і насамперед великої, назвали своєю рідною мовою — українську. До того ж у перепису не врахований такий значний прошарок осіб, які торгували на міських, містечкових і сільських базарах й мали тут постійні місця, а також скупники і перекупники, які продавали і скуповували продовольчі товари та кустарні вироби на роздрібних ярмарках. Серед них було багато українців, і, безумовно, число таких торговців набагато перевищувало дані перепису 1897 р.

Розміщення торговельної буржуазії корінної національності в Україні було нерівномірним. У ряді місцевостей (Полтавська губернія) вона становила чверть усіх торговців, а в Харківській губернії — 52,2 % тобто стала переважаючою.

На початку ХХ ст. кількість осіб української національності, основним заняттям яких була торгівля, зросла. Так, за підрахунками автора, у 1913 р. серед власників торгових домів у губернських і великих промислово-торговельних містах українці становили 10—20 % від їх загальної кількості¹⁷.

В українській дожовтневій історіографії нерідко висловлювалася думка, що українці не мали хисту до підприємництва та гендлярства, і тому нібито вся промисловість й торгівля були зосереджені в руках осіб інших національностей. Факти ж свідчать про те, що українці серед великої торговельної буржуазії займали помітне місце. Серед них було чимало купців першої гільдії, власників кредитних установ і торгових закладів. У Харкові директором купецького банку був українець Акименко, серед власників великих магазинів — Велитченко, Карпушенко, Лисогоренко, Скрипники, брати Пашенки¹⁸. Вся велика торгівля у Полтавській губернії, констатував у 1895 р. довідник «Вся Россия», була зосереджена в руках українців¹⁹. В Одесі до заможної верхівки міста належало 368 великих купців-українців. Один з них — колишній кухар Яшук — став власником ресторану Лондонського готелю, кафе на Приморському бульварі та Гранд-Готелю²⁰.

Чимало українців належало до середньої торговельної буржуазії. Вони відкривали магазини і лавки не тільки в містах, а й у великих селах і зосереджували в своїх руках торгівлю хлібом, лісом та іншими товарами. Так, у с. Захарівка Херсонської губернії купцеві Веприку належали склади лісної і металевих виробів, кілька лавок²¹. Усю стаціонарну торгівлю у с. Нова Водолага Харківської губернії тримав у своїх руках купець Демченко, який невдовзі став власником майже усіх лавок в навколишніх селах²². Аналогічних прикладів можна навести багато і всі вони підтверджують висновок про широку участь осіб української національності в торгівлі та підприємстві, у формуванні і досить значному розвитку в Україні ринкового господарства.

Майже 11 % торговельної буржуазії в Україні становили росіяни. Вони мешкали головним чином у Харківській, Херсонській, Таврійській та Чернігівській губерніях (66,3 %), куди протягом ХІХ ст. був спрямований потік переселенців з Центральної Росії, а також у Київській губернії (10 %), в основному в її адміністративному центрі.

Переважну більшість російської торговельної буржуазії в Україні становили дрібні торговці. Та поряд з ними були й власники великих капіталів. Це — Соколов, Рижов, Павлов — у Харкові, Пташников, Ду-

бинін — в Одесі, Журавльов — у Житомирі та інші, які перетворилися на монополістів мануфактурної, гастрономічної, рибної та інших галузей торгівлі як на місцевому ринку, так і далеко за його межами.

Найбільше в Україні було торговців єврейської національності. Вони становили майже 64 %. 4/5 їх мешкало на Правобережній Україні та в Херсонській губернії, що входили до «смуги осілости», 9,5 % — у містах і містечках Полтавської й Чернігівської губерній. В основному це були дрібні крамарі та скупники і перекупники сільськогосподарської продукції, кустарних виробів. Причому прибуток цих торговців був мізерним. Це відзначали й офіційні власті. Так, у звіті Волинського губернатора Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору за 1885 р. повідомлялося, що було б помилкою вважати, ніби вся маса євреїв заможна і благоденствує. Навпаки, серед них має місце бідність незвичайна, оскільки вони перебувають у постійній боротьбі за існування²³.

Дрібні торговці часто за невеликий процент доходу торгували в лавках своїх хазяїв — заможних крамарів, орендували шинки чи трактири. Нині певні політичні сили, зокрема організація «Пам'ять», інші російські великодержавні і шовіністичні угруповання, намагаючись повернути все до старих порядків і шукаючи при цьому ворога, розпалюють антисемітизм. Вони прагнуть нав'язати громадськості думку, що шинкарі єврейської національності були головними винуватцями у сполюванні народу. Так, Ф. Г. Углов з цією метою наводить дані про переважання єврейського капіталу у шинковій торгівлі в Мінській губернії²⁴. Дійсно, у «смугі осілости» і на Правобережній Україні серед шинкарів було багато торговців-євреїв. І це викликалося лише тим, що царський уряд дозволяв мешканцям «смуги осілости» займатися аборемеслом або торгівлею. Тому шинкарство, як рід заняття і спосіб існування, було наслідком і національної політики царату. В тих місцевостях, де не дозволялося жити єврейському населенню, зокрема в Катеринославській та Харківській губерніях, частка власне єврейського шинкарського капіталу не перевищувала 2 %.

Частина торговців-євреїв належала до великої буржуазії. Вони мешкали як в «смугі осілости», так і поза нею, у містах — Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі — були власниками чи співвласниками (часто з представниками російської, української, польської буржуазії) торгових домів, фірм та магазинів з обігами в сотні тисяч чи кілька мільйонів карбованців.

Серед дрібної торговельної буржуазії йшла постійна конкурентна боротьба за кожного покупця, за більш стійке місце на ринку. В архівних матеріалах зберігається чимало скарг до поліцейських установ, де дрібні крамарі намагалися запламувати своїх конкурентів і тим самим взяти верх над ними.

Колонізаторська політика царизму була спрямована на розпалювання національної ворожнечі. Тому не випадково він провокував єврейські погроми, підтримував національну дискримінацію. Такі дії царату і місцевої адміністрації викликали обурення й серед значної частини торговельної буржуазії в Україні, практичні дії якої були спрямовані на відшкодування моральних та матеріальних збитків тим, хто їх зазнав в результаті нападу погромників. Коли у 1905 р. в Одесі у зв'язку з погромом постраждала частина великих торговців-євреїв, при біржовому комітеті виник тимчасовий кредитний комітет, який організував збір коштів, що дало змогу потерпілим відкрити торгові заклади²⁵.

Одеський біржовий комітет не підтримав і наміру Міністерства торгівлі та промисловості ввести у 1911 р. для купців і прикажчиків-євреїв спеціальні контрольні книжки, що обмежували їх пересування поза «смугою осілости». «Урядові відомо, — говорилося в телеграмі комітету, відправленій на ім'я міністра, — яку величезну роль відігравали комі-

вояжери-евреї у справі широкого розповсюдження фабрикатів російської промисловості по всій неосяжній широчині нашої Батьківщини»²⁶.

Політичні зрушення в країні після першої російської революції та нагальна економічна необхідність порушили питання про скасування процентної норми для євреїв при вступі до гімназій і вищих учбових закладів. Більше того, деякі консервативні політичні діячі прийшли до розуміння необхідності «ліквідації обмежень у правах євреїв». Один з таких діячів В. В. Шульгін, який довгий час стояв на позиції відвертого антисемітизму, виступаючи в Державній думі 8 (21) березня 1916 р., говорив: «Панове, скажу вам відверто. Може статися, а й не доживу, але буду щасливий за тих людей, які доживуть до тієї щасливої хвилини, коли ми зможемо сказати, що всі обмеження з євреїв зняті, тому що це важкий тягар для нас»²⁷.

Дані першого загального перепису населення 1897 р. свідчать, що в українських губерніях 13,5 % чол. від загальної кількості торговельної буржуазії належали до інших національностей. Це були поляки, німці, австрійці, греки, французи, англійці тощо. Частина з них була місцевими крамарями, наприклад, греки і болгари в Херсонській губернії, поляки — на Правобережжі України, інші — представляли іноземний торговельний капітал.

Останній наприкінці XIX ст. осідав переважно у тих місцевостях України, де була високорозвинута промисловість (Катеринославська губернія) чи значний процент становило заможне населення (Таврійська губернія). Та в міру зростання національної буржуазії, зміцнення її економічних позицій відбувалося поступове витіснення іноземних капіталів з внутрішньої торгівлі, насамперед тих галузей, що давали особливо великі прибутки. Досить сказати, що напередодні першої світової війни у Катеринославській губернії з 164 торгових домів лише 4 належали іноземцям, у Таврійській губернії, відповідно, з 185 — один. В Одесі серед власників торгових домів іноземці в 1911 р. становили 6,5 %²⁸. І хоч суми іноземних капіталів, які були вкладені у торговельну справу, постійно зростали (з 13,3 млн. крб. в 1890 р. і 76,9 млн. крб. у 1915 р. до 80,7 млн. крб. у 1917 р.)²⁹, вони становили близько 3,5 % від усіх іноземних капіталовкладень у російську економіку. Вітчизняна буржуазія прагнула обмежити сферу їх дій, щоб, по можливості, не ділитися ні з ким високими і гарантованими прибутками. Показовим щодо цього був той факт, що напередодні жовтневого перевороту в Росії взагалі і в Україні зокрема в акціонерних торговельних компаніях повністю був відсутній французький капітал, хоча в промисловості його частка залишалася досить високою³⁰.

Отже, в добу капіталізму буржуазія взагалі і торговельна зокрема формувалася в Україні як багатонаціональна верства, що мала спільні економічні інтереси. Помітну роль відігравала при цьому й українська буржуазія. Торговельний капітал був кровно зацікавлений у розширенні та поглибленні як місцевого ринку, так і зміцненні міжрайонних господарських зв'язків, оскільки матеріальний добробут його власників багато в чому залежав від того, чи вдасться збути пропоновані товари, і тому вишукував усе нові й нові можливості для зацікавлення постійних покупців саме у своїх товарах.

Поступово змінювалися й відносини в середині торговельної верстви. Тут дедалі ширше втілювалися ідеї соціального партнерства, коли не тільки власники, а й службовці та прикажчики торгових закладів були зацікавлені в їх зміцненні та зростанні і спільно працювали для цього. Це стало причиною того, що в Україні активізувалися демократичні процеси, а розвиток і поглиблення ринкових відносин, зростання національної самосвідомості та сумісна виробнича діяльність її населення закономірно порушували питання про створення власної незалежної держави, яка б захищала економічні інтереси усіх верств трудівників і багатонаціональної торговельної буржуазії в тому числі.

- ¹ Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі у розвитку капіталізму на Україні (60—90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1983.— Вип. 17.— С. 55.
- ² Держ. арх. Житомир. обл., ф. 118, оп. 2, спр. 942, арк. 1—55; Держ. арх. Харк. обл., ф. 304, оп. 1, спр. 397, арк. 219.
- ³ Памятная книжка Волынской губернии на 1913 г.— Житомир, 1912.— С. 60—65; Обзор Харьковской губернии за 1913 г.— Харьков, 1914.— Таблицы.
- ⁴ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1906 г.— Херсон, 1909.— С. 90.
- ⁵ Отчет Т-ва «Соколов и Жмудский» за 3-й и 8-й операционные годы.— Харьков, 1911.— С. 8—13.
- ⁶ Документы по истории монополистического капитала.— М., 1960.— Т. VI.— С. 715.
- ⁷ Підраховано за: Струмилин С. Г. Указ. соч.— С. 678; Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России: Историко-экономические очерки.— М., 1958.— С. 153.
- ⁸ Підраховано за: Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— К., 1962.— Ч. II. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції.— С. 424.
- ⁹ Струмилин С. Г. Указ. соч.— С. 678; Рашин А. Г. Указ. соч.— С. 153.
- ¹⁰ Гудван А. М. Очерки из истории движения служащих в России.— М., 1925.— Ч. I.— С. 163.
- ¹¹ Там же.— С. 169.
- ¹² Кишкин А. Нераспаханное поле // Горизонт.— 1991.— № 5.— С. 29—30.
- ¹³ Белая Г. Трагедия Исаака Бабеля // Исаак Бабель.— Соч. В 2-х т.— М., 1990.— Т. I.— С. 6.
- ¹⁴ ЦДІА України, ф. 442, оп. 626, спр. 500, арк. 17.
- ¹⁵ Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России.— СПб., 1913.— С. 56.
- ¹⁶ Конгро А. Ошибка великого мыслителя или горечь сладких истин // Звезда.— 1990.— № 6.— С. 141.
- ¹⁷ Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере).— Пг., 1915.— С. 50—750.
- ¹⁸ Багалец Д. П., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1685 по 1905 годы).— Харьков, 1912.— Т. I.— С. 171—172.
- ¹⁹ Вся Россия: Русская книга промышленности, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный календарь Российской империи.— СПб., 1895.— С. 1030—1031.
- ²⁰ Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одешины. (Период промышленного капитализма. 1861—1895).— Одесса, 1968.— С. 35—53.
- ²¹ Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область.— К., 1969.— С. 823—824.
- ²² Там же: Харківська область.— К., 1967.— С. 771.
- ²³ Держ. арх. Житомир. обл., ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 307, арк. 7.
- ²⁴ Углов Ф. Г. В плену иллюзий.— М., 1985.— С. 31.
- ²⁵ ЦДІА Росії, ф. 23, оп. 7, спр. 87, арк. 1—8.
- ²⁶ Вестник биржевой торговли и сельского хозяйства.— 1912.— № 1.— С. 19.
- ²⁷ Шульгин В. В. Дни. 1920.— М., 1989.— С. 31.
- ²⁸ Боханов А. Н. Торговые дома в России в конце XIX — начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 96.
- ²⁹ Вавилин И. Иностранные капиталы в России.— Л., 1925.— С. 35; Рыбкин Б. Финансы и кредит в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1939.— С. 3; Оль Н. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России.— М., 1923.— С. 14.
- ³⁰ Бовыкин В. И. Французский капитал в акционерных предприятиях России накануне Октября // История СССР.— 1991.— № 4.— С. 155—181.

Трибуна Молодого Автора

Г. Д. Гулянович (Київ)

З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917 р.)

«Золотим сном народів» пізніше назве З'їзд Народів Росії, який поставив собі за мету розв'язати цивілізованим шляхом корінні національні проблеми, голова Центральної Ради М. Грушевський. Це був перший в історії Росії форум, на якому представники різних національностей недавньої «тюрми народів» спробували визначити свою подальшу долю, виробити стратегічні принципи співжиття на історичну перспективу.

Ідея скликання таких зборів належала Центральній Раді. Те, що саме до Києва з'їхалися представники народів Росії, було не випадковим. В результаті певної політичної лібералізації в період царювання Олександра I спочатку в Харків, а потім в Київ, як основні осередки культурного і наукового життя України, почали проникати західноєвропейські теорії, зокрема німецької національної ідеології Шеллінга, Гегеля, Фіхте, французького соціолога Робера де Лямене, польського вченого Іоахіма Лелевеля, пізніше ідеї французького соціаліста Прудона, ліберальної європейської історіософії Гізо, Макалея, теорія національного самовизначення Брюнчлі, які впливали прямо чи опосередковано на вироблення теоретичних концепцій українських мислителів, що прагнули віднайти власне бачення стосовно долі українського народу, принципи побудови української державності, місце України у слов'янській сім'ї народів¹. Під впливом зазначених факторів домінуючого серед інших політико-правових концепцій з національного питання стала федералістична концепція.

Основна причина живучості цієї концепції вбачається в тому, що довготривале перебування України в складі Російської держави привело до того, що український елемент значною мірою зрісся з імперією, в розбудову якої українці зробили величезний внесок. І сила федералістичної концепції полягала в тому, що вона розглядала українську національну справу не в ізоляції, а органічно пов'язувала визволення власної нації з вселюдським прогресом, вбачала її у братерській сім'ї, побудованій на основах справедливості і свободи. Федералізм для більшості українських патріотів означав не відмову від національної незалежності, а найдодільнішу на той час форму її здійснення, не як кінцеву мету, а як важливий етап на шляху «до федерації Європи і в майбутньому до федерації всього світу»².

Тут ще слід, мабуть, зазначити, що зміст понять «автономія» і «федерація» в XIX і на початку XX ст. значно відрізняється від сьогоденного їх тлумачення. Чітке визначення цих понять М. Грушевським у роботі «Якої автономії і федерації хоче Україна», написаній в 1917 р., свідчить про їх досить широке розуміння, яке значно відрізняється від того, як його трактували історики в радянський період.

Автономія — «значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю», «широка політична автономія, що більше менше наближається до державної самостійності»³ і далі читаємо: «Федерація, інакше союзна держава (федеративний — союзний по латині) саме означає об'єднання в одній державі кількох держав. Організація йде або знизу, — коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту суверенності зіставляють

собі та своїм місцевим органам, не перестаючи і далі бути державами, неповносуверенними тільки. Або йде згори, коли одностайна (унітарна) держава ділиться своїм суверенітетом зі своїми провінціями й перетворюється в федерацію»⁴.

Один з членів партії соціалістів-федералістів, яка твердо і послідовно стояла на позиціях федералізму, О. Саліковський пізніше в 1919 р. напише: «Тяжіння від Росії, яке психологічно наповнювало українство без різниці партії і напрямів, по суті підготовлялось з перших днів революції, з моменту проголошення першої декларації Тимчасового уряду, який повністю забув при складанні своєї програми про самовизначення окремих народів Росії. Подальша політика Тимчасового уряду, не виключаючи соціалістичних його елементів, була, можна сказати, суцільною боротьбою з природним, неминучим і уже навіть в цьому законним процесом революційної творчості автономної державності, що з особливою силою виявилася на Україні»⁵.

Але це було пізніше. А навесні 1917 р. в Києві на Всеукраїнському Національному Конгресі були прийняті такі рішення:

1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на Україні.

2. Автономний устрій України, а також інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративно-демократичну республіку, а одним з головних принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні»⁶.

Конгрес доручив Центральній Раді, як Крайовій Раді, в найближчому часі проявити ініціативу в справі утворення міцного союзу тих народів Росії, котрі, як і українці, домагаються національно-територіальної автономії в демократичній республіці. Ще конкретніше про скликання такого зібрання говорилося в Декларації Генерального Секретаріату, схваленій пленумом Центральної Ради 27 червня 1917 р.⁷

Після Всеукраїнського Конгресу Центральна Рада декілька разів ставила на обговорення на своїх засіданнях різні питання щодо підготовки З'їзду Народів Росії. На одному з них було прийнято рішення асигнувати на з'їзд 3 000 крб.⁸

В той час, коли Центральна Рада складала далекосяжні плани, Тимчасовий уряд обмежувався мовчанням, а то й відкрито демонстрував несприйняття волевиявлення народів. І автономія, і федерація були привабливою ідеєю для російської демократії до того часу, поки трактувались в академічних колах і не стали на порядок денний. «Революційний процес розкрив справжню суть, виявив те, що історично відкладалося на психіці російського суспільства протягом вікового «збирання російської держави». Російські «всечеловеки» насправді виявилися позбавленими національного почуття... вони виявилися до крайності перейнятими почуттями великодержавності, державною жадністю... Як тільки квочка побачила, що її качата самочинно полізли у воду, як піднялася неймовірна метушня»⁹.

Проте невідкладність у вирішенні національного питання була очевидною, оскільки народи Росії вже самі почали влаштовувати своє національно-демократичне життя.

Однією з перших спроб втілення в життя національно-персональної автономії було проголошення мусульманським з'їздом в Казані в червні 1917 р. культурно-національної автономії мусульман внутрішньої Росії і Сибіру. Вищим законодавчим органом мусульманської автономії оголошувалась Національна Рада (меджліс). 10 червня та 3 липня були видані відповідно I та II Універсали Української Центральної Ради, за якими на Україні проголошувався автономний лад. Рішення про

культурно-національну автономію мусульман в своєму регіоні прийняв I з'їзд мусульман Сибіру. Необхідно було узгодити свої федералістичні устремління.

Спершу З'їзд Народів Росії планувалося скликати в Києві 15 серпня¹⁰, проте корніловщина змусила відкласти його скликання, і врешті-решт він зібрався 8 вересня 1917 р. На час відкриття з'їзду кількість прибулих делегатів була незначною, виникли навіть сумніви щодо доцільності його проведення, та в ході роботи прибували нові посланці, і зрештою представництво мало такий вигляд: делегатів з правом вирішального голосу — 84, в тому числі 8 українців, 7 білорусів, 2 грузини, 4 естонці, 11 євреїв, 9 козаків (від Терського, Донського, Амурського, Українського, Забайкальського, Оренбурзького військ), 10 латишів, 9 литовців, 6 молдаван, 3 росіянина, 10 татар, 5 тюрків (закавказьких та закаспійських мусульман). Крім того, з правом дорадчого голосу на з'їзді були присутні і 6 поляків¹¹.

З'їзд проходив в атмосфері високого підйому творчої політичної думки, твердої солідарності та братнього єднання представників. Ті, хто не міг прибути на з'їзд, прислали свої привітання, зокрема Петроградська організація демократичної партії Латвії, Ташкентська партія тюркських федералістів, Мусульманський та Туркестанський крайовий з'їзд, Кутаїський губернiальний комітет революційної партії соціалістів-федералістів, Воронежська українська громада, Вірменська революційна партія «Дашнакцютун», конференція сибірських громадських і національних організацій з Томська, Харківський мусульманський військовий комітет та інші, тим самим засвідчивши наперед про своє єднання до рішень з'їзду. До Києва прибув і представник Тимчасового уряду — голова комісії для розробки обласної реформи М. Славинський.

Відкрив з'їзд голова Центральної Ради М. Грушевський, обраний почесним головою зборів, який у короткому вступному слові наголосив, що «федеративна Росія надалі залишається кличем хвилини» і що «під тим кличем об'єднуються всі важні народи і народності Росії»¹².

З великою увагою присутні вислухали М. Славинського, який виклав позицію Тимчасового уряду щодо питань, які хвилюють усі народи Росії і що стало причиною їхніх зборів в Києві. Від імені уряду він погоджувався з тим, що не повинно бути централізму і поділу на державні і недержавні народи, що всі народи повинні бути державними, але далі йшли застереження, що в першу пору автономія країв і народів Росії буде виявлятися у різних формах — від крайового земського самоуправління до широкої національно-територіальної автономії¹³.

А поки що Тимчасовий уряд не вважає себе уповноваженим проголосити перед Установчими Зборами федеративний устрій. Це була гра слів. Тимчасовий уряд в особі Славинського, очевидно, демонстрував свою неготовність і небажання йти на рішучі кроки в справі національно-державного будівництва, а отже, і недалекоглядну політику, яка врешті-решт і приведе до краху Російської держави.

Протягом перших кількох днів з трибуни з'їзду лунали привітання. Як уже зазначалося вище, на з'їзд прибули делегати від польського народу, які висловили його волю. Представник польських демократів Кноль та представник польської соціалістичної партії Лукашевич повідомили присутніх про позицію польської сторони, яка зводилась до утворення незалежної держави¹⁴. Це було цілком законімірне і законіправне прагнення до свободи польського народу, який більше ніж століття зазнавав національного гніту з боку царського самодержавства, не один раз повставав проти тиранії, і, дочекавшись революційних змін, твердо і рішуче заявив про свою волю. Аналогічну позицію про прагнення до створення самостійної держави зайняла делегація литовців, від імені якої виступили Й. Тулас та А. Вольдемар.

Решта учасників з'їзду були одностайні, виголошуючи необхідність перетворення колишньої «тюрми народів» на федеративну демократичну республіку, вбачаючи свої народи федеративними одиницями. І, Мачаваріані, представник грузинської націонал-демократичної партії, наголосив, що «треба думати не про те, щоб розірвати старі договори, а про те, щоб ці договори поновити». Меєрович (латиські стрільки) з боєм у голосі говорив про те, що латиські полки першими наклали головами після останнього прориву німців біля Риги, що вони позбулися свого краю, своїх осель, своїх рідних. Він наполягав на скликанні Установчих Зборів народів Росії ще до загальних Всеросійських Установчих Зборів¹⁵.

На з'їзді від імені організації сіоністів була зачитана Гіндесом досить довга декларація, в якій висловлювався погляд партії на способи забезпечення прав національних меншин і побажання, щоб нарешті були здійснені ідеали справедливості і волі. Проте саме в питанні про способи забезпечення прав національних меншин серед єврейських представників єдності не було. Шац Акін від імені Об'єднаної єврейської соціалістичної партії вбачав шлях розв'язання цієї проблеми в наданні євреям національно-персональної автономії. Він доводив, що російський уряд повинен декретом визнати право кожної нації на утворення «екстериторіальної національної спілки, після чого нація може скликати свої національні Установчі Збори для виявлення свого колективного бажання щодо устрою держави». Цю думку підтримував і інший представник єврейства Сиркін. З ними у дебати вступили Шехтман і Борохов (партія Паолей-Ціон), які обстоювали національно-персональну автономію в Палестині¹⁶. А програма Бунду мала виключно культурно-національний характер. Так до закінчення з'їзду представники єврейського народу і не зуміли знайти спільної мови між собою, і зрештою З'їзд Народів Росії не прийняв жодної постанови з цього питання, засвідчивши тим самим його надзвичайну складність і суперечливість.

Однією з найяскравіших на з'їзді була промова М. Грушевського як представника української народності. Він висловив думку, що недовіру до федеративного руху з боку російської демократії можна пояснити лише спадковістю старого царського централізму, що «федералізм є принципом, об'єднуючим і зберігаючим єдність Росії». Грушевський досить чітко визначив позицію української сторони, зазначивши: «Україна не йде через федералізм до самостійності, бо державна незалежність лежить не перед нами, а за нами. Ми уже раніше об'єдналися з Росією як незалежна держава і своїх прав ніколи не зрікалися... Ми не будемо казати, що ми дуже любимо російську республіку, бо до сеї пори ми від неї нічого доброго для себе не бачили... Наші симпатії може придбати той «палац народів», який ми хочемо зробити з Росії»¹⁷.

У приміщенні Педагогічного музею лунали нові й нові натхненні виступи. Свої привітання виголошували представники: від молдаван — Іонку, забайкальських бурятів — Ямпілов, Білоруської Центральної Ради — Михайловський, мусульман — Векілов, Юсуф Мусуфал, Бен Ізіров, латишів — Бахман і Сержант. Завжди бути з народом, боротись за його волю, боронити свої козаці вільності і права проголошували представник донських козаків Карасьов, представник козаків Південно-західного фронту Долгов та представник «Совета всех казачьих Войск» Іванов. Останній обгрунтував участь козацтва на з'їзді тим, що козаки свого часу становили до певної міри окрему державу на Дону, входили через послів в відносини з іншими державами. Тільки за Петра I було накладено на них кайдани. Іванов висловив надію, що народи Росії приймуть козаків у свою сім'ю, і зачитав декларацію «Совета всех казачьих Войск», яка й була покладена в основу постанови з цього питання.

Доповіді делегатів з'їзду на пленарних засіданнях були присвячені різним аспектам і проблемам федеративного устрою: С. Гаєвський — «Федерація в зв'язку з теорією державного права», А. Вольдемар — «Про майбутній федеративний устрій Росії», Б. Борохов — «Про економічне обґрунтування необхідності федерації» та «Про державну й національну мову», І. Маєвський — «Про кооперацію центральних і крайових властей в майбутній російській республіці», М. Шац Акін — «Про забезпечення прав національних меншостей», М. Сиркін — «Про національно-територіальну автономію», М. Кушнір — «Про принципи і проекти поділу Росії на штати», Ф. Лещенко — «Про відношення окремих штатів до центральних органів федерації». Як бачимо, спектр питань, що піднімалися учасниками з'їзду, був досить широкий. Крім пленарних засідань два дні відбувалися наради і дискусії по секціях (делегати кожного окремого народу організували окрему секцію) і комісіях. Безумовно, і це закономірно, що серед учасників були різні думки, підходи, адже з'їзд такого масштабу проходив вперше в історії Російської держави. Проте всі делегати продемонстрували готовність шукати порозуміння, одностайність з принципових питань, і врешті-решт на підсумковому засіданні були одногolosно ухвалені резолюції, які відбили дух З'їзду Народів Росії.

У постанові «Про федеративний устрій Російської держави» зокрема зазначалось, що головною хвилюючою проблемою державного устрою Росії як при старому ладі, так і після революції є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади¹⁸, що це гальмує розвиток держави, затримує зростання господарської самостійності окраїн, веде до їх визискування. Необхідно було виробити гнучкий національно-адміністративний апарат, який враховував би місцеві особливості. Учасники з'їзду продемонстрували розуміння того, що безладдя, яке спостерігалось на всіх ділянках державного життя, своїм джерелом мало саме централістичний лад. Дана постанова відбила готовність всіх народів Росії будувати державу на нових підвалинах, на широкому демократичному ґрунті, державу рівну серед рівних.

Окремою постановою з'їзд обґрунтував принцип національно-персональної автономії, зокрема відзначивши, що національно-територіальна автономія не розв'язує остаточно питання національних меншин та малих націй, а отже:

«1. Кожна з національностей, що живе в Росії, має право на національно-персональну автономію, на оформлення нації в легально-правовий союз, який охоплює її членів зі всіх просторів держави.

2. Обсяг компетенції, а рівночасно і форми внутрішньої організації національно-автономних установ, буде усталено національним загальним збором даного народу, скликаним на основі загального, рівного, тайного, пропорційного і без різниці статі, виборчого права.

3. Державний закон гарантує для національних меншин, які мешкають в даній місцевості, усталений законом мінімум, право вживати свою мову як у місцевих державних чи крайових установах, так і в органах місцевої самоуправи»¹⁹.

Це була надзвичайно важлива постанова, яка, імовірно, була оптимальним варіантом національно-державного будівництва на той час. Гнучкий механізм національно-персональної автономії давав можливість задовольнити інтереси особи, нації, держави одночасно, не порушуючи територіальної цілісності держави і не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Нація ставала суб'єктом національних прав, наділялась статусом колективної юридичної особи.

З'їзд ухвалив і рішення стосовно деяких окремих народів. Як уже згадувалось, серед делегатів були представники Центральної Ради Білорусії, які і виступили із заявою про те, що значній частині Білорусії, захопленій ворогом, загрожує небезпека бути відірваною від решти території, тим самим може бути порушено законне право білорусь-

кого народу на самовизначення. З огляду на цю заяву З'їзд Народів Росії прийняв постанову, в якій звернувся до Тимчасового уряду з вимогою видати негайно декрет про «автономію Білорусії в межах російської демократичної республіки з остаточним прилученням до автономної Білорусії також всіх захоплених ворогом міст і місцевостей в етнографічних межах розселення білоруського народу»²⁰. Аналогічна постанова була прийнята і стосовно Латвії, оскільки Німеччина уже виявила намір прилучити до себе захоплені нею території Прибалтійського краю.

Твердо стоячи на ґрунті поважання права кожного народу самому вирішувати свою долю, враховуючи, що Всеросійський Литовський Сейм в Петрограді в червні 1917 р. висловився за утворення суверенної литовської держави в етнографічних межах, форму внутрішньої організації якої повинні визначити Литовські Установчі Збори, З'їзд Народів Росії звернув увагу на необхідність видати особливий декрет, за яким повинно бути визнано право литовського народу на утворення суверенної литовської держави з частин російської та пруської Литви, а також литовської частини Сувалкської губернії, яку все ж таки було приєднано до Польщі всупереч волевиявленню литовців, при додержанні засад самовизначення²¹. Прийняття даної постанови свідчило про глибокий демократизм З'їзду Народів Росії.

Із розумінням з'їзд поставився до справи козаків. Заслухавши декларацію «Совета всех казачьих Войск», в якій козаки виклали своє бачення принципів, на яких повинна будуватись майбутня Російська Федеративна Республіка, а саме, за прикладом Сполучених Штатів Америки, заявивши, що вони прагнуть влитись в сім'ю вільних народів, делегати з'їзду погодилися з принципом окремоті козацтва зі всіма правами на його самостійне існування через особливі обставини історичного буття²².

Цілком зрозуміло, що нові засади національно-державного будівництва вимагали і нового ставлення до національних культур, розвитку яких русифікаторська політика завдала непоправимої шкоди. У цьому зв'язку на з'їзді особливого статусу надавалося національним мовам. У постанові «Про загальнодержавну та крайові мови» наголошувалось, що «в майбутній Російській федеративній республіці має бути забезпечено цілковиту волю всім мовам в приватних та приватно-правових зносинах», в окремих державах — частинах федерації повинні визнаватись одна або кілька крайових мов, а російська мова — стати «загальнодержавною мовою для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою». Щодо школи, церкви і суду загальнодержавна мова не повинна була мати жодної переваги над іншими крайовими мовами²³.

З метою завершення війни і укладення справедливого миру було визнано за доцільне реорганізувати «спеціальні наради по обласній реформі» в спеціальну Раду національностей при Тимчасовому уряді для захисту інтересів недержавних народів і вирішено, що в представництво Росії на мирній конференції мають увійти їх представники, оскільки при визначенні майбутніх кордонів і встановленні міжнародних гарантій будуть вирішуватись життєві питання всіх народів²⁴.

З'їзд висловився за скликання поряд з Всеросійськими Установчими Зборами крайових установчих зборів, які мали визначити компетенцію і форми організації національно-автономних інститутів²⁵.

Для розробки і втілення в життя завдань автономно-федералістичного будівництва було ухвалено створити Раду Народів, до складу якої увійшли по 4 представники від кожного народу, що брали участь у з'їзді. Раді надавалось право приймати до свого складу представників тих народів, що не були присутніми на з'їзді, право створювати ті установи, які будуть необхідні в процесі роботи, для об'єднання праці національних військових організацій може бути утворено Осередковий

Військовий Комітет». Передбачалось, що Рада Народів буде не тільки виробляти принципи майбутнього ладу російської держави для Установчих Зборів, а й буде ланкою для постійних зв'язків федеративних одиниць для вироблення спільної тактики народної Росії.

Постійним місцем перебування визначався Київ, а друкованим органом, який би висвітлював всі сторони діяльності Ради Народів, суб'єктів федерації, ставав журнал «Свободный Союз».

Відразу після закінчення з'їзду відбулося перше засідання Ради Народів, яка мала установчий характер. На ньому було призначено членів тимчасово обраних до складу Ради. Очолив її Грушевський.

Але спроби Ради Народів розгорнути намічену діяльність не дістали підтримки з боку Тимчасового уряду, російської демократії. Обрана з'їздом спеціальна делегація терміново виїхала до Петрограда на Демократичну нараду. Проте виступ її представника практичних наслідків не мав.

З 24 по 27 жовтня 1917 р. в Києві відбулося засідання I сесії Ради Народів, у постанові якої зазначалось:

«Рада Народів візьме участь у Всеросійських установчих зборах. ...Вважаючи потрібним об'єднання організації народів Росії, Рада Народів постановила утворити початковий гурт з українського військового комітету та місцевих військових національних організацій для скликання конференції представників національних військових частин. ...Після скликання місцевих установчих Рад повинен бути скликаний Конгрес Народів для погодження праці місцевих установчих Рад та згоди в спільних справах, що порушуватимуться на Всеросійських Установчих Зборах»²⁶.

Однак несприятливі зовнішні чинники, великодержавницька політика Тимчасового уряду унеможливили практичну реалізацію рішень З'їзду Народів Росії у Києві. Проте ця подія стала помітним кроком народу України до національного самовизначення.

¹ Потульницький В. А. Теорія української політології.— К., 1993.— С. 57—72, 170

² Зі з'їзду національностей у Києві // Українське слово.—1917.—3 лист.

³ Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна.— Відень, 1917.— С. 3—4.

⁴ Там же.— С. 14—15.

⁵ Саликовський А. Ф. Кризис федеративной идеи на Украине.— К., 1919.— С. 2.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. Т. 1.— Відень, 1921.— С. 39.

⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 1.— Ужгород, 1932.— С. 107.

⁸ Центр. держ. арх. вищих органів державної влади і державного управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 5104.

⁹ Саликовський А. Ф. Указ. соч.— С. 2—3.

¹⁰ Громадянин.— 1917.— № 15, 16, 10 (23) вер.

¹¹ Нова Рада.—1917.—15 вер.

¹² Там же.—10 вер.

¹³ Там же.—12 вер.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

¹⁵ Нова Рада.—1917.—10, 12 вер.

¹⁶ Там же; Шляхи.— 1917.— № 9, 10.— С. 581—585.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

¹⁸ Київська Земська газета.— 1917.— 30 вер.; Нова Рада.— 1917.— 15 вер.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²⁶ Вісник Генерального Секретаріату.— 1917.— 23 листопада.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

М. Є. Горелов (Київ)

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета *

Вступаючи в третє десятиріччя ХХ століття, Україна опинилася в дуже складній ситуації. Галичина була у складі Польщі, в якій режим Пілсудського проводив жорстоку репресивну політику щодо української етнічної меншості. Значні українські території відійшли до Румунії та Чехо-Словаччини. Українська державність в усім відомому вигляді збереглася лише у формі УРСР.

Нелегку кризу переживала й державницька ідея. Її демократична модель була скомпрометована непослідовною, значною мірою руйнівною політикою Центральної Ради, а монархічна — такими ж діями гетьманського уряду. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до суверенності. Ці імпульси мали поширення набували ідеї тоталітаризму, які уособлювалися насамперед у російському більшовизмі, італійському фашизмі та німецькому націонал-соціалізмі. Успіхи цих рухів у своїх країнах давали підставу сподіватися, що включення їх основних постулатів у стратегічну концепцію будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки. Ставку на це зробив і Д. Донцов.

Як зазначає вже згадуваний М. Сосновський, головним у публіцистичній діяльності Донцова цього періоду було поширювання фашистської ідеології, перенаголошення значення вольового елемента в суспільному, політичному й державному житті; негування (нехтування) розуму і пропагування ірраціоналізму, аморальності, апофеоз насильства, нелюдності; заперечування ролі народу («антидемократизм») і пропагування ідеї «ініціативної меншості» та перенаголошення ролі одиниць-героїв у житті народу¹.

Професор Колумбійського університету (США) О. Мотиль зауважив, що «наприкінці 1922 і на початку 1923 років Донцов відкрито висловлював своє захоплення фашистами і більшовиками. Перше свідчення маємо в листопадовому числі «Вісника», де Донцов уживає цитату з «Катехісису фашистів» у вступі до статті про «зміновиховщину». В січні 1923 року з'явилася велика стаття, в якій фашизм порівнювався з більшовизмом і аналізувалися причини їх успіху. В цих рухах Донцов знайшов чотири спільні риси. Вони обидва були «протидемократичні», «народні», «безкомпромісові» і здійснювались під проводом «ініціативних меншостей»². Саме на цих засадах він і розробляв ідеологічну систему, яка мала стати світоглядом українського народу в його боротьбі за здобуття незалежності. З огляду на місцеперебування Донцова та розташування штаб-квартири УВО вплив нової теорії був найбільшим у молодіжному середовищі Галичини.

У 1923 р. під егідою УВО у Львові створюються молодіжні формування «Група української націоналістичної молоді» та «Організація вищих клас українських гімназій», до керівництва яких належали майбутні провідні діячі ОУН Р. Шухевич, С. Бандера, Б. Підгайний, С. Ленкавський та ін. 1926 р. вони об'єдналися в «Союз української націоналістичної молоді». Під впливом донцовських ідей перебувала й створена 1925 р. в Празі Легія українських націоналістів. Одним з головних

засобів ідеологічного виховання в цих організаціях було, за свідченням С. Ленкавського, «читання «ЛНВ» та писань Донцова».

Квінтесенцією цих писань стала відома праця «Націоналізм» (уперше побачила світ 1926 р.), в якій було сформульовано шість підстав «чинного націоналізму». Ми цитуватимемо цей твір за англо-канадським виданням 1966 р., яке, до речі, Донцов виправив з урахуванням того, що фашистські ідеї вже не користувалися популярністю. Однак, на нашу думку, й у виправленому варіанті позиція автора окреслена досить виразно.

«В цій книзі, — писав Донцов у передмові, — хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію... Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом (цим терміном Донцов визначав напрями української політичної думки, що не відповідали його постулатам.— М. Г.), то ми б знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуженнях: світ, де панує воля, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин — і контемпліяція, інтуїція — і логіка, агресія — і пасивність, догматизм — і релятивізм, віра — і знання»³. Невдачі своїх опонентів у будівництві Української держави він вбачав у тому, що для них «людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був конечною передумовою всякої акції... , для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лише те хотіла, що вважала за добре»⁴.

Автор «Націоналізму» закликав раз і назавжди відмовитися від осмисленого світосприйняття. Натомість панівне місце в ньому мала посісти зоологічна воля до життя⁵.

Виявлення волі, писав він далі, «це ніщо інше як насолода розросту, виступлення поза власні границі»⁶, бо «експансія — не тільки самоутвердження власної волі до життя, а й заперечення її в інших»⁷.

Звідси виводилися дві перші підстави донцовського націоналізму: «зміцнення волі до життя, до влади, до експансії» та «стремління до боротьби за свідомість її конечності».

Розуміючи, мабуть, що нормальну людину важко змусити відчувати до іншої «собачу ненависть до кота», Донцов накреслює наступну вимогу вольового націоналізму — романтизм та догматизм у сприйнятті пропонуваної ідеології. Перший має «живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є, і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове». Другий — «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху»⁸. Об'єднуючи ці поняття, Донцов зазначає далі: «Ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «змісловому» — іраціональне, надзмісловне, конкретному — невидиме і незнане, і це «теологічне» в нім він протиставляє доказам — голу афірмацію (запевнення), і це «догматичне» в нім. І первень (першооснова.— М. Г.) чуттєвий «ілюзіонізму» (він не дискутує), і його первень інтелектуальний (що хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній) — умотивовують його войовничість, антипацифізм»⁹.

Серед головних вимог, що їх висуває «чинний націоналізм» до своїх послідовників, Донцов називає також фанатизм і аморальність. На його думку, національна ідея мусила бути «аморальною», тобто такою, що не керується принципами загальнолюдських цінностей. Здійснювати ж аморальну політику має фанатик, котрий «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів».

Тверда віра в гасла, що він голосить як безусловну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, — ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з конечності і з натури боронених ним думок... Чуттєві ідеї «фанатиків» не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями **»¹⁰.

П'ята — «синтетична» — вимога проголошеної доктрини полягає у піднесенні імперіалізму до рівня державної політики, оскільки історія, за Донцовим, є «гоном амбітних людей до панування і оволодіння землею та її нижчими расами»¹¹. «Імперіалізм, — заявляє він, — це не тільки здиство, але й одночасно виконання громадських справ, в громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того. Є вищі і менш варті народи, що вмюють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вмюють... Право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації»¹².

Вищезгадане право Донцов пропонує здійснювати шляхом «творчого насильства ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Це — шоста вимога, на якій побудував свою теорію автор «Націоналізму». Він наголошує, що «цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є припадкова, вона іманентна кожній «теологічній», релігійній або національній ідеї»¹³. Недвозначно відповідає Донцов і на питання, хто має впроваджувати цю ідею в життя: «Провансальці***, демократи і прочі народолюбці відповідали — завше народ! Ми відповідаємо — ніколи народ!.. Ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільнотворчою силою, чи то будуть «варяги», чи конкістадори, чи певна кляса, що репрезентує націю, чи нація, що репрезентує їх «союз», чи купка «подстрекателів» — скрізь меншість... Творче насильство — як «що», ініціативна меншість — як «хто», ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея»¹⁴.

Підсумовуючи сказане ним у своєму основному творі, Донцов наголошує: «Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумовості», дух «національної нетерпимості», — все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство»¹⁵. І, слід визнати, ці гасла, подані під флером боротьби за справді святу мету — визволення батьківщини, притягали до себе галицьку молодь, яка за умов тоталітарного польського панування перебувала у дискримінаційному становищі й змушена була боротися за свої національні та загальнолюдські права насильницькими методами. До того ж, як ми вже зауважували, в цей час пануючими в світі були тоталітарні ідеології: з одного боку, соціалістична, у сталінському розумінні цього поняття, а з другого, — фашистська та націонал-соціалістична, апологетом якої і виступив Донцов.

Тоталітаризм правив політичний бал у Європі. І Донцов фактично спробував у своїй книзі підпорядкувати його догматам український національний рух. Як зазначав один з провідних діячів ОУН Лев Ребет, у цей період на окупованих Польщею українських землях «молодь шукала безпосередніх аргументів для свого поступування. Звідти (з писань Донцова. — М. Г.) черпала вона потрібне в політичній роботі знання, і в цьому підході вона була подібна до середньовічних алхіміків, які, замість систематично засвоювати закони природи, силувалися знайти відразу таємницю творення золота»¹⁶. І багато з них щиросердно вважали, що цю «таємницю» їм відкрив саме Донцов.

Звичайно, не було нічого більш віддаленого від істини, ніж таке переконання. Той же М. Сосновський справедливо наголошує, що Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українська ідея». Цей недолік підкреслюють навіть ті, хто оцінює «Націоналізм» в основному позитивно»¹⁷. «Мегальоманським пустомельством» назвав цей твір В. Липинський, принагідно — у традиційному для своїх неприянів з Донцовим взаємин — відзначивши, що його автор вносить елемент анархічного егоцентризму у все, до чого доторкнеться його рука. Інший відомий теоретик Ю. Липа стверджував, що

націоналізм Донцова «дуже подібний у своїй концепції до марксизму (головний двигун — ненависть і руїна внутрі раси)»¹⁸.

Слушно, як нам здається, пояснив феномен успіху «Націоналізму» в молодіжному середовищі С. Ленкавський. Завдання Донцова та його патронів, котрі намагалися очолити рух опору іноземному пануванню на Галичині, полягало, за його висловом, в опануванні течій, «що нуртують у душах покоління, яке шукає нових шляхів. Донцов намагався ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негація існуючої дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їх основі перетворити душу нового українця. Грунт, на якому зроста ця ідеологія, наскрізь психологічний»¹⁹. На хвилі такої «негації» і була створена ОУН.

Відразу зазначимо, що в даній публікації ми не вдаватимемося в аналіз діяльності Організації українських націоналістів. Було в ній усякого, і Лев Ребет мав рацію, коли назвав свою (цитовану вище) працю «Світла і тіні ОУН». Але це — тема окремої розмови. А тут, гадаю, варто спинитися лише на окремих моментах ідеологічної програми цієї організації, до якої мав безпосереднє відношення герой нашого нарису.

ОУН була створена на I конгресі українських націоналістів, який проходив у Відні з 28 січня по 3 лютого 1929 р. Її фундаторами стали УВО, Легія українських націоналістів (Чехо-Словачина) та Союз української націоналістичної молоді (Львів). Керівником ОУН був обраний голова УВО Євген Коновалець. До проводу ОУН увійшли М. Сціборський, В. Мартинець, Л. Андрієвський, М. Капустянський та ін. Формально не належачи до організації, провідним оунівським ідеологом став Донцов.

При цьому слід мати на увазі, що хоч теоретично донцовський «інтегральний націоналізм» базувався на класичних доктринах фашизму, його матеріальне втілення — Організація українських націоналістів — швидше нагадувала аналогічні формування, що існували в деяких країнах Східної Європи. Відомий український політолог І. Лисяк-Рудницький зазначав з цього приводу: «Найближчих родичів українського (інтегрального) націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних та урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Oboz narodowo-gadukalny. — М. Г.) ... тощо»²⁰. Найбільш близькими до оунівців і за світоглядними та цільовими установами, і за методами боротьби, і за зовнішньополітичною орієнтацією були хорватські та словацькі інтегральні націоналісти, котрі так само діяли в умовах відсутності національних держав і пов'язували свої сподівання з великими успіхами гітлерівської Німеччини. Навіть найголовніші терористичні акції ОУН і усташів майже збігалися в часі: перша 15 червня 1934 р. здійснила вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, другі — 9 жовтня того ж року вчинили замах на югославського короля Олександра і міністра закордонних справ Франції Л. Барту.

Та це буде згодом, а на рубежі 20—30-х років ОУН шойно починала свою діяльність. Інтегральний націоналізм Донцова став для неї і політичним дороговказом, і керівництвом для повсякденної роботи.

«Без сумніву, — писала про той період оунівська активістка Дарія Ребет, — найзнаменніші риси часу позначаються, так скажу, «школою Донцова», який так і ввійшов у свідомість сучасників як «духовний батько українського націоналізму». В умовному розумінні це і відповідає дійсності... Усі елементи донцовського волюнтаристичного ідеалізму та волюнтаристичного націоналізму, як-от: вольова життєва динаміка, воля влади, романтизм, ірраціоналізм, догматизм, ілюзіонізм, фанатизм і аморальність, творче насильство й порядкуюча сила ініціативної меншості — все це ввійшло більш або менш глибоко у природу націо-

налістичного руху чи навіть точніше — у систему ОУН і її організаційного доросту, коли говорити про галицьку дійсність 30-х років»²¹.

В цей час на сторінках «ЛНВ», а з 1933 року — «Вістника», в брошурах «Книгозбірні Вістника» Донцов апологетизує фашистських лідерів Європи — Гітлера (у донцовському перекладі на українську мову вийшла частина його «Майн Кампф»), Муссоліні (переклав і видав 1937 р. у Львові його «Доктрину фашизму»), Франко, Салазара, Ля Рока. Про Гітлера він, зокрема, пише, що це — «людина з душею, співмірною з його трагічною добою, з душею ж такою великою, як були великі завдання, що стояли перед Німеччиною»²².

Продовжує Донцов розробляти й теорію організаційної побудови ОУН. Саме цій проблемі присвячено дві його передвоєнні брошури, які пізніше ввійшли до збірника «Хрестом і мечем», що вийшов у Торонто 1967 р. За цим виданням ми їх і цитуватимемо.

У першій з них — «Об'єднання чи роз'єднання» — автор закликає силоміць нав'язати волю ОУН усім іншим течіям українського політичного життя. Для цього, на його думку, слід «сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! **** Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання, ніякої збірності. Що туподумна демократія цього не второпає — нічого дивного»²³.

Окреслює Донцов і те, як потім «зв'язати» підкорену спільноту: «Передусім встановивши ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлюваних всім іншим, безкомпромісових, встановивши свою правду, єдину і непомильну... Вбити ту віру і ту правду в збаламучені хитливою добою і чужими вправами мозки того загалу, без жалю поборюючи недовірків... В ролі того магнету (об'єднуючого.— М. Г.) все з'являється меншість, гурт. Він витискає свою печать на думці і волі маси. Він зорганізований не в партію, не в об'єднання, а в карний Орден — веде ту масу»²⁴.

Міркування щодо того, яким би мав бути цей «гурт», Донцов виклав у другій із згаданих брошур — «Партія чи орден». У ній він пропагує діяльність формувань орденського типу (нагадаємо, що й Сталін вважав ВКП(б) орденом.— М. Г.), протиставляючи їх «захланному парламентаризму» політичних партій. За взірць йому правили як правлячий «орден» сталінського режиму, так і фашистські ордени Німеччини та Італії. Обстоюючи ефективність такої політичної організації, її спроможність накидати свою тоталітарну волю суспільству, Донцов писав: «Де панує така виключність думки, де противник називається «апостолом диявола», де протиставляється своя ідея чужій, як Бог Люциферові, або як релігія «трудящого народу» жменьці «визискувачів», там нема мови про компроміс, там є лише «демонізм», «вогонь, божевілья і шал»... А до всього того прилучається ще почуття власної непомильності»²⁵. Він наполягав на встановленні в ордені атмосфери сліпого послуху та карності.

Таке кредо Д. Донцова дорого коштувало Організації українських націоналістів, яка, принаймні до 1943 р., беззастережно сприймала його ідеологію. Лев Ребет відзначає, що перед війною «Донцов виступив цілком виразно, як пропагатор тоталітарного націоналізму, випустивши брошурками життєписи представників цього напрямку (Муссоліні, Гітлера та інших)... На додаток до цього незадовго до війни появилася у «Вістнику», що його редагував Д. Донцов, дивна стаття з інтерпретацією відомого місця з «Майн Кампф» Гітлера про Україну як німецький колоніальний простір. В цій статті за криптонімом чи ініціалами схований автор доводив, що в ХХ столітті колонії взагалі не виплачуються (зникають.— М. Г.), а далі — що Україна має для німців хіба що вартість торговельного партнера, і тільки так треба розуміти зворот Гітлера про колонії Німеччини на Сході... Такий курс Донцова мав у дальшому негативний присиплюючий вплив на стиль політики ОУН, це певне»²⁶. А відомий український політолог Андрій Білинський підкрес-

лював, що у згаданий період догмати Донцова склали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славилася Д. Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» проголосила ОУН своєю політичною релігією»²⁷.

Нагадаємо, що стрижнем політичної програми ОУН була монопартиїність, тоталітаризація усіх державних структур. На її Другому Великому зборі, який відбувся 1939 р. в Римі, між іншим зазначалося, що в новій Україні, побудованій на засадах донцовізму, «існування політичних партій буде заборонено. Єдиною формою організації населення Держави буде ОУН — як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя»²⁸.

І тільки в серпні 1943 р., коли послідовники Донцова на власному досвіді переконалися, що, по-перше, зазнала краху їхня орієнтація на гітлерівський фашизм, а, по-друге, український народ у своїй абсолютній більшості не схильний йти шляхом, визначеним автором «Націоналізму», вони поміняли акценти. Саме тоді III надзвичайний збір бандерівського відгалуження ОУН прийняв нову програму, докорінно відмінну від донцовських постулатів. Один з провідних діячів ОУН(б) Лев Шанковський так пояснює цей крок: «Виявилось, що багато з цих ідей (донцовських.— М. Г.) не сприймаються українськими народними масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях]. Українські народні маси відкидали, наприклад, рішуче провідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем. Вони відкидали всякі монопартиїні системи, заявляючи рішуче за демократичний устрій і за парламентарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядно-філософські засади західноукраїнського націоналізму були тим масам просто осоружні, головне все те, що стосувалося до теорії т. зв. волюнтаристичного націоналізму з його аморальністю, макіавелізмом, виключністю й жадобою влади ініціативної меншості. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу громадсько-політичну мораль, за толерантність і гуманність. Коли мова була за самостійну Україну, українські народні маси на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях] не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати, яка буде «самостійна Україна», який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв'язуватимуться соціальні проблеми, який в ній буде лад... У зустрічі з широкими українськими масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях], в щоденній важкій підпільній діяльності західноукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне у новій реальності... Таким чином, у новому соборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно-політичний зміст українського націоналізму. Остаточно цей зміст стверджено в постановках III Надзвичайного Великого збору українських націоналістів, що відбувся в серпні 1943 року. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емель], що мали значний, часто вирішальний голос у його рішеннях»²⁹. Цікаво, що зауваження Донцова до нової програми ОУН(б) на зборі не були взяті до уваги.

У цьому документі, зокрема, відзначалося, що «організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панування над народом...

Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше ідучої толеранції, не стримити на асиміляцію одиниць, натомість приєднати цілість для української національної справи... Творити якнайкращі форми щоденного співжиття української суспільності з національними меншостями... Солідарно боротися з усіма проявами економічної експлуатації і проти потоптання гідності людини. Боротьбі цій надавати українського політично-державного характеру і включати в її програму життєві потреби всіх жителів

України без огляду на їх національно-культурну приналежність...

ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні. ОУН бореться за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі...

ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках»³⁰.

Отже, український рух за незалежність перейшов на нові, не передбачені Донцовим, рейки. Спочатку це була тільки декларація про наміри — адже виховані на «Націоналізмі» люди не могли відразу поміняти свої погляди. Але основна ідея національно-визвольної боротьби українського народу рішуче змінилася. Замість тоталітарних засад «інтегрального націоналізму» її головним змістом ставали принципи загальнолюдських прав і свобод, серед них і національних. Як свідчать матеріали Конгресу українських націоналістів, що відбувся влітку 1993 року в Києві, і сучасні програмові настанови цієї організації не лежать у площині донцовських настанов.

Більшість біографів Д. Донцова, зокрема, й Михайло Сосновський, вважають, що «духовна еволюція Донцова протягом десятиліть поступала від скрайне лівих позицій ортодоксального марксистського соціалізму й матеріалізму до скрайне правих і до заакцентування волюнтаристичного ідеалізму, ірраціоналізму і, врешті, навіть містицизму у політичній філософії»³¹. Погоджуючись з таким висновком, перейдемо, отже, до останнього етапу життя і творчості Донцова.

2 вересня 1939 р. польська поліція заарештувала Д. Донцова, і до розгрому Польщі гітлерівцями він перебував у концентраційному таборі в Березі Картузькій. Вийшовши на волю, Донцов потрапляє в Данціг (нині — Гданськ), а згодом — у Берлін, де проживав до літа 1940 р., коли перебрався до Бухареста. Там Донцов протягом року видавав журнал «Батава». З нападом Німеччини на СРСР повертається до Берліна, а звідти переїздить до Праги.

На празький період життя Д. Донцова (до визволення Чехо-Словаччини радянськими військами у 1945 році.— М. Г.) припадає його робота над книгою, яка знаменувала собою останню з багатьох трансформацій донцовського світогляду, — апологію містичних джерел політики. Йдеться про книгу «Дух нашої давнини», що вийшла з друку 1944 р. в Празі. В ній він намагався обґрунтувати «образ українського ідеалу», вирішити питання взаємодії між «провідною верствою» і «масою».

Донцов обстоював тезу, відповідно до якої суспільство чітко поділялося на народ (а це, за його переконанням, — «юрба», «плебс», «обузданий скот» чи «люди з касти жаб, черепах або свиней») і «окрему верству «луччих людей», з яких повинна складатися правляча каста»³². «Слово «каста» вживаю свідомо, — писав він, — щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації»³³.

«Каста» ця, — доводив Донцов, — повинна очолювати державу. Всякий інший державний устрій — «це плебейська фантазія, в житті неіснуюча, за яку природа жорстоко мстить і над самими фантастами і над нацією, яка зродила, собі на згубу, своїх апостолів черні»³⁴. Він наголошував на неприпустимості «перемішування каст», бо це, мовляв, «веде лише до хаосу. Вивчитися прикметам панівної касти, за своїти її дух — касті смердів не вдасться ніколи»³⁵.

Як бачимо, знову доводиться зустрічатися з донцовською теорією «провідної верстви», але в ще більш загостреному, майже гротескному

варіанті. Українському народу, твердить він, конче потрібна «нова каста власних панів, а якщо такої немає — чужих»³⁶.

Як зазначає М. Сосновський, «на думку Донцова, суспільства Київської Русі та козацько-гетьманської держави найбільше наближалися за своїм характером до накресленого ним ідеального типу суспільства і становили майже абсолютний зразок такої «кастовості» й «ієрархізму» — підстави сили кожної нації. Сучасне українське суспільство повинно, як пропонує Донцов, повернутися до цього зразка і знову відродити ідеал «кастового ладу» й панівну в тих часах систему цінностей. В розумінні Донцова, це й мало бути відродженням на Україні «духа нашої давнини»³⁷.

З'ясувавши, нарешті, всі ці проблеми, Донцов переходить до думок щодо повоєнного устрою в Європі. Крах фашистських режимів, на які він робив основну ставку, штовхнув його до відвертого містицизму (до речі, дуже популярного і в наші дні). Не покладаючись уже на «сильну людину», «пана хаосу», Донцов звертається до потойбічних сил: «Упорядкування хаосу, — пише співець «вольового чину», — мусить початися наново з розділення, як про це є і в старих легендах чужих народів, і в книгах мудрості нашої нації»³⁸.

У цьому творі Донцов так і не дав відповіді на те, яким шляхом має йти український народ до своєї державної незалежності. Гадаю, скільки-небудь життєздатної концепції цього процесу ані він, ані його послідовники просто не мали.

Весною 1945 р. Донцов дістається американської окупаційної зони у Німеччині. 1946 р. перебирається в Париж, а згодом — у Лондон. Незабаром одержує дозвіл на виїзд до США, а з 1947 р. і до кінця життя мешкав у Канаді. У 1949—1952 рр. працював викладачем української літератури Монреальського університету, продовжував публіцистичну діяльність. Жив здебільшого під Монреалем, де й помер 30 березня 1973 р.

Як оцінити життя і творчість Донцова? Думається, однозначної відповіді на це запитання немає. Він був людиною свого часу з усіма його суперечностями, катаклізмами й трагедіями і таким увійшов у нашу історію. Характерна риса Донцова як публіциста та філософа — чорно-біле світосприйняття: він підходив до проблем, ідей, фактів, людей, тільки протиставляючи, поляризуючи їх, розділяючи на протилежні табори, залишаючи між визначеними полюсами абсолютну порожнечу, змушуючи своїх героїв і антигероїв обов'язково стояти по різні боки барикади.

Ідеологія «чинного націоналізму» мала значний вплив на формування політико-світоглядних засад українського націоналістичного руху 20—30-х років, що, як ми вже відзначали, дістало своє відображення у програмних документах ОУН та в її практичній діяльності. Однак, притаманні цій ідеології виразна руйнівна тенденція і брак творчих ідей, спрямованих на будівництво суверенної України, зробили її вплив досить обмеженим. «Інтегральний націоналізм» не став ідеологією українського визвольного руху на скільки-небудь тривалий час. «Зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху, — справедливо відзначає М. Сосновський, — та ідеологією «чинного націоналізму» можна б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитися. На протязі 40-х років цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм власним шляхом, а розвиток ідеології «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового й справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі безкритичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно

розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні до ідеології «чинного націоналізму»³⁹.

Український народ не пішов шляхами, на які його кликав Донцов. Втілення в життя його ідей означало б встановлення зворотної форми тієї тоталітарної та монопартійної системи, яка донедавна панувала в Україні. Правляча каста, що її пропонував українському народові Донцов, виявилася б у кінцевому підсумку олігархічною політичною групою, яка, захопивши владу в державі, накинула б цілій нації свою диктатуру. І невідомо, чи не була б ця диктатура гіршою за більшовицьку.

* Закінчення

1. Див.: Сосновський М. Дм. Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 185—191.

2. Мотиль Олександр. Дмитро Донцов // Політичні читання.— К., 1992.— № 1.— С. 267—268.

3. Донцов Дмитро. Націоналізм.— Лондон; Торонто, 1966.— С. 13, 17.

4. Там же.— С. 19.

5. Там же.— С. 230—231.

6. Там же.— С. 233.

7. Там же.— С. 235.

8. Там же.— С. 257, 263.

9. Там же.— С. 258.

** Ордалія — середньовічний спосіб встановлення винуватості людини т. зв. судом божим (випробуванням вогнем, водою, розжареним залізом і т. ін.)

10. Там же.— С. 263—264.

11. Там же.— С. 278.

12. Там же.— С. 280, 283.

13. Там же.— С. 284.

*** Термін «провансальці» тут, очевидно, вжито як синонім «хуторянства».

14. Там же.— С. 284—290.

15. Там же.— С. 311.

16. Ребет Лев. Світла і тіні ОУН.— Мюнхен, 1964.— С. 45.

17. Сосновський М. Назв. праця.— С. 244.

18. Липа Юрій. Призначення України.— Нью-Йорк, 1953.— С. 259.

19. Розбудова нації (Прага),—1928.— Ч. 7—8.— С. 273.

20. Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 239—240.

21. Визвольний шлях.— 1983.— № 8.— С. 910.

22. Вістник.—1936.— Квітень.— С. 296—297.

**** Тут Донцов перефразовує відомий вислів Івана Франка, надаючи його твердженню зовсім протилежного значення. І. Франко, як відомо, писав: «Не пора, не пора, не пора в рідну хату вносити роздор».

23. Донцов Д. Хрестом і мечем.— Торонто, 1967.— С. 123.

24. Там же.— С. 129—130.

25. Там же.— С. 179.

26. Ребет Лев. Назв. праця.— С. 88.

27. Білинський Андрій. Світ і ми.— Мюнхен, 1963.— С. 148.

28. Програма і устрій Організації українських націоналістів.— Б. м.— Б. в.— 1940.— С. 34.

29. Шанковський Л. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.— С. 21—22.

30. Цит. за: Сучасність.—1983.— № 7.— С. 113—114, 127—128.

31. Сосновський М. Назв. праця.— С. 299.

32. Донцов Д. Дух нашої давнини.— Прага, 1943.— С. 154, 96, 6.

33. Там же.— С. 7.

34. Там же.— С. 121.

35. Там же.— С. 96.

36. Там же.

37. Сосновський М. Назв. праця.— С. 315.

38. Донцов Дм. Дух нашої давнини.— С. 250, 252.

39. Сосновський М. Назв. праця.— С. 23—24.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ОУН і УПА у другій світовій війні *

Док. № 27

Протокол допиту слідчим «Смершу»
члена оунівської організації І. М. Васюка

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1944 года, января 9 дня

Действующая армия

Я, старший следователь ОКР «Смерш» 143 Конотопско-Коростенской стрелковой дивизии старший лейтенант Цветков, сего числа допросил задержанного Васюка Ивана Николаевича, 1925 года рождения, уроженца дер. Маринино Людвипольского района Ровенской области, по соцпроисхождению из крестьян — бедняков, украинца, неграмотного, беспартийного, холостого, со слов не судимого, из родственников имеет: отца Николая Ефимовича, мать Марию Евдокимовну, 40 лет, сестру Ксению, 12 лет, проживают в дер. Маринино.

В о п р о с: Расскажите, где Вы проживали и чем занимались до момента задержания Вас.

О т в е т: До 1942 года я жил вместе со своим отцом и работал в сельском хозяйстве. В 1942 году в июне месяце я вместе с другими односельчанами был направлен на работу в Германию. В Германии работал у хозяина в деревне, точно место, где я находился в Германии, я не знаю. В Германии работал до 1943 года июня месяца, т. е. один год, откуда бежал к себе на Украину.

Идя домой, в районе Костополя я встретился с группой людей, примерно 20 человек, вооруженных винтовками, которые меня спросили, откуда я иду; я ответил, что иду из Германии; тогда один из этой группы по кличке «Ерема», как мне стало известно позднее, фамилию, имя и отчество я не знаю, это держится в строгом секрете, предложил мне остаться с ними и вести борьбу за самостоятельную Украину, здесь же он мне пояснил, что это есть украинская националистическая организация, которой руководит Бандера Степан, что я должен буду выполнять их приказания и находиться все время с ними, на что я дал свое согласие честно служить Бандере и вести борьбу за самостоятельную Украину. Здесь же я получил кличку «Голубь». Все члены бандеровской организации имеют клички, никого по фамилии не называют.

В о п р о с: Расскажите следствию об организации построения бандеровских организаций.

О т в е т: Все бандеровские организации построены по принципу сотен. На каждую сотню имеется свой командир, называется сотный. После этого идет объединение двух сотен, трех и больше в зависимости от наличия членов организации. Объединение в один отряд двух сотен и больше называется курень, дальнейшее построение мне неизвестно. Все отдельные сотни и курени подчиняются Бандере.

Вопрос: Расскажите следствию, где Вас задержали и что Вы там делали.

Ответ: Меня задержали разведчики Красной Армии 7.I.1944 года в дер. Тынны. Я ехал за дровами на подводе со своим товарищем по кличке «Анархист», зовут его Савелий, фамилию не знаю, уроженец деревни Ясная Горка. «Анархист» убежал, а я был пойман.

Вопрос: Что у Вас было отобрано, когда Вас задержала разведка Красной Армии?

Ответ: У меня во время задержания отобрали французскую винтовку и пару лошадей, больше ничего не отбирали, документов у меня никаких не было.

Вопрос: Где Вы взяли отобранную у Вас при задержании французскую винтовку?

Ответ: Эта винтовка мною была получена от командира нашей сотни «Ворона», где взял эту винтовку мой командир — я не знаю.

Вопрос: Расскажите, чем Вы занимались, находясь в бандеровской организации в течение всего времени.

Ответ: За период моего пребывания в бандеровской организации с июля месяца 1943 года до момента моего задержания, т. е. по 7.I.44 года, наш отряд под командованием «Ворона» занимался нападением на польские деревни, убивал польское население, забирал все, что есть у них пригодное из имущества, скот, хлеб и другие продукты. Лично я принимал участие в нападении на польские деревни около 10 раз, я сам лично убил не меньше 19 человек поляков, в том числе 8 взрослых мужчин, 6 женщин и 5 детей.

Вопрос: Назовите села и деревни, на которые Вы и ваш отряд делали нападения.

Ответ: Наш отряд, в том числе и я, нападал на следующие деревни: Старики, Вязовку, Углы. Нападение на эти деревни происходило в ноябре месяце 1943 года. В этих же деревнях мною были убиты, как я показал выше, 19 человек. После того как жители этих деревень были убиты, имущество, хлеб, скот нами взят. В этих деревнях, кроме деревни Углы, все хаты сожжены, трупы убитых мужчин и женщин, стариков и детей оставляли на местах — в домах и потом поджигали. Если в одном селе живут поляки и украинцы и если эти украинцы не являются членами бандеровских организаций, то с ними поступаем так же, как и с поляками. Всего нашим отрядом, т. е. сотней, убито в трех деревнях примерно около полутора тысяч человек всех возрастов, часть из них была убита на месте — в домах, а большинство нами уводилось в лес. Убийство происходило часто топорами, часть была зарезана ножами. Я лично убил 19 человек из винтовки. Крупного рогатого скота в трех деревнях, на которые мы делали нападения, нами было отобрано около полторы тысячи, и все это было уведено в деревню Тынны: все мужское население деревни Тынны является членами бандеровской организации. Днем они находятся дома, ночью делают нападения на польские села.

Вопрос: Назовите села, которые являются бандеровскими.

Ответ: Бандеровскими селами являются следующие: Тынны Сарновского района, Взысоичи, Ковши, Тыжечи, Викторичи, Княсово, Холопы, Пытрычи, Яневка, Белка, Дорохово, Ядвылили. Все население вышеперечисленных сел — мужское — является членами бандеровской организации. Оружие днем находится в хатах, никуда не прячется. В каждом селе, как я уже выше показал, на сотню членов имеется свой командир, которому и подчиняются все остальные. Наша сотня под командованием «Ворона» имела на вооружении: винтовки русские, немецкие и французские: кроме этого, наша сотня имела 10 ручных пулеметов, боеприпасов на одну винтовку от 20 до 30 штук, на пулемет по одному заряженному диску.

Допрос прерывается.

При допросе присутствовал красноармеец Сыроватский.

Допросил
старший следователь ОКР «Смерш»
143 ККСД старший лейтенант

(Цветков)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 237, арк. 1—3.

Док. № 28

**Информация секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущева
генеральному секретареві ЦК ВКП(б) И. В. Сталину
про становище у Ровенській і Волинській областях УРСР
ЦК ВКП(б)
товарищу Сталину И. В.**

О положении в Ровенской и Волинской областях УССР

В освобожденных районах Ровенской и Волинской областей, а также в городах Ровно и Луцке благодаря стремительному наступлению частей Красной Армии и активному действию партизанских соединений промышленности, а также городское хозяйство почти полностью уцелело. Так, в городе Луцке сохранились: электростанция, водопровод, хлебопекарни, мельницы, пивзавод и другие предприятия. Эти предприятия через 4—5 дней возобновили свою работу.

По городу Ровно и освобожденным районам Ровенской области сохранились: пивоваренный завод с обеспечением сырьем на 140 дней, макаронная фабрика, кожевенный завод, фабрика валенок, мыловаренный завод, колбасная фабрика и другие.

В Здолбуново сохранился цементный завод производительностью 400 тонн в сутки. В Сарнах и Березно — кожевенные заводы. В Александрии, Сарнах, Клевани — мельницы и лесопильные заводы. В Оржеве — фанерный завод. В Моквино — бумажная фабрика с полугодовым запасом сырья. По сахарной промышленности сохранились заводы: в Корце, Бабине и Шпанове. Корецкий завод работает.

Полиграфическая промышленность в Ровно и Луцке сохранилась полностью, за исключением большой немецкой типографии «Дойче-Украине пейтунг», которая вывезена немцами.

Сельское хозяйство освобожденных районов Ровенской и Волинской областей велось индивидуально. Были госимения, организованные нем-

цами на базе совхозов и некоторых колхозов, а также [на] землях бывших польских осадников. Колхозы с приходом немцев были ликвидированы. Проверкой отдельных районов — Здолбуновского, Корецкого, Гошанского Ровенской области, Поддубецкого, Олыкского Волынской области установлено, что 40—50 % урожая 1943 года немцами вывезено.

По предварительным данным отдельных районов, установлено, что немецкие захватчики в период оккупации и особенно перед отступлением увезли или уничтожили по Ровенской области 60—70 % лошадей, 50—60 % продуктивного рогатого скота, около 80—90 % свиней.

МТС при немцах существовали. Они обслуживали главным образом госимения, лишь в отдельных случаях — крестьянские хозяйства на молотбе. Большинство тракторов при отступлении выведены из строя. По 9 обследованным МТС (Ровенская область) из 87 тракторов, которые были до войны, после немецкой оккупации осталось только 38, в том числе исправных — 4.

Население и в частности мужское, как правило, осталось в селах и городах. В Германию вывезено незначительное количество людей.

В беседах с крестьянами многие задают вопрос о колхозах. Немцы и националисты напугали крестьян коллективизацией.

Части Красной Армии в селах и городах Ровенской и Волынской областей встречались большинством населения положительно. В разговорах многие заявляют, что пришли свои люди, с ними можно поговорить, объяснить, высказать свои нужды и т. п. Рабочие в большинстве своем охотно взялись за труд на предприятиях, крестьяне выходят на работу по расчистке железнодорожных путей и дорог, помогают продуктами питания. Интеллигенция охотно и радо взялась за восстановление школ, больниц, театров.

Но в связи с тем, что националистические банды путем необузданного террора влияют на население и в связи с близостью фронта, в общем население ведет себя настороженно и сдержанно.

Настроение призванных в Красную Армию из Ровенской области, находящихся в запасной бригаде, в целом здоровое. Но есть случаи и отрицательных явлений среди мобилизованных, которые проявляются в нежелании быть в действующей армии, говорят: «Лучше бы нас не брали в армию, мы больше бы принесли пользы в тылу». Есть факты уклонения от мобилизации и вооруженного сопротивления органам власти. Так, в селах Володимирецкого района при появлении призывной комиссии все мужчины — военнообязанные — ушли в лес, саботируя мобилизацию. В селах Домбровицкого района был случай вооруженного столкновения при проведении мобилизации. Армейский заградотряд 184 задержал 120 человек, подлежащих мобилизации. Многие из них были с оружием и оказали сопротивление. В результате столкновения были раненые и убитые из числа напавших на бойцов заградотряда.

Среди мужчин призывного возраста имеются националисты-бандеровцы и др., которые саботируют мобилизацию или же пытаются проникнуть в ряды Красной Армии с диверсионными целями. Из числа призванных в первые дни вступления в Ровенскую область Красной Армии партийно-политическим аппаратом 161-го армейского запасного стрелкового полка выявлено 200 националистов, 150 сектантов, 25 бывших старост и полицейских, скрывших свою деятельность при немцах.

Как установлено органами НКГБ и НКВД, на территории Ровенской, Волынской и Тернопольской областей существуют и активно действуют вооруженные банды украинских националистов-бандеровцев, объединенные в так называемую Украинскую Повстанческую Армию (УПА). Численность этих банд колеблется в пределах 30—500 и более человек, вооруженных автоматами, пулеметами, минометами и в некоторых случаях пушками. Так, в Тучинском районе Ровенской области оперирует сотня под командованием Трофимчука (псевдоним — Недо-

ля). В Александрійському районі Рівенської області оперує банда в кількості около 600 чоловік, в Ілліпівському районі Рівенської області діє банда в кількості около 150 чоловік під командою дьякона Гаврищука, в Олыкському районі Волинської області зафіксовано діяльність банди Кирилюка Василя в кількості 30 чоловік.

Таких банд на території Рівенської і Волинської областей на 1 марта удалось пока виявити 34. В числі яких банди: Крука, Загравы, Шаулы, Мазепы, Кору, Ярکو, Фолсуты, Пугача, Вороны, Годуна, Гребенки, Сирко, Яремы, Верещака, Дубровы, Орла, Дерища, Горына, Лысого, Сыча, Макаренко, Искры, Суева и другие.

Общее руководство бандами осуществляет заместитель Степана Бандеры — Максим Рубан **, а военное (командир УПА) — Клим Савур (действительная фамилия — Шухевич, сын львовского адвоката). *** Во главе Украинской Повстанческой Армии стоит главное командование УПА и его штаб. В составе штаба УПА имеются отделы: оперативный, политический, боевой подготовки, связи, санитарный и хозяйственный. Кроме того, при главном командовании УПА имеется отдел так называемый «службы безпеки» — СБ. УПА состоит из четырех групп: северной, южной, восточной и западной, а также соответственно делится на четыре округа: Ровенский, Ковельский, Кременецкий, Житомирский. Однако активных проявлений банд в Житомирской области не наблюдается. Пробрывшаяся через линию фронта из западных областей в Житомирскую область банда Дороша численностью 40 чел. ликвидирована частями Красной Армии. УПА также делится на подразделения: полк, куринь, сотня, чота, рой.

Комплектованием УПА — как командным, так и рядовым составом — занимаются референтуры по военным делам краевых, областных, окружных, районных и подрайонных «проводов» ОУН. Командный состав — от командиров сотен и выше — назначается краевым «проводом» ОУН из активных оуновцев, преимущественно галичан, из сельской интеллигенции.

Для пополнения рядов УПА в сентябре 1943 года, еще до прихода Красной Армии, главным командованием УПА в районах Волыни и Полесья были проведены мобилизация мужского населения и увод его в леса. Оуновцы путем агитации и применением террористических мер к семьям и родственникам уклоняющихся от мобилизации насильно втянули в УПА значительное число украинского населения из социально близкой нам прослойки.

Кроме украинцев из западных областей УССР, в УПА имеются в качестве ее участников украинцы из восточных областей, а также лица других национальностей. Так, 28 февраля после вооруженного столкновения батальона внутренних войск НКВД с бандой численностью около 70 чел. в районе Суховецких хуторов Ровенской области было убито 11 бандитов и захвачено живыми 30. На другой день в РО НКВД добровольно явились 11 участников этой банды и сдали 1 ручной пулемет и 10 винтовок. Все эти лица по национальности грузины, бежавшие из немецкого плена.

Банды УПА расправлялись и расправляются с населением, выражающим симпатию к советскому строю. Они нападают на военнослужащих, убивают советски настроенных людей и наших работников, грабят население. Те, которые сопротивляются, истребляются не только сами, но и их семьи.

Так, в ночь с 10 на 11 февраля в с. Шекино Межеричского района Ровенской области бандиты уничтожили семью Зинчука Г. Я. в составе его самого, жены, двух дочерей и сына. В том же районе, в селе Яновка, вырезали семью Чичиря Митрофана Васильевича в составе его самого, жены и сына. Возле трупов оставлена записка следующего содержания: «Внимание! Такая смерть встретит каждого выслуживающегося сексота и агента НКВД, что своей подлой работой вредят украин-

ской национальной революции. Ревтрибунал отдела УПА, командир Урбаненко».

Зарегистрировано 134 случая нападения банд на военнослужащих, обозы с боеприпасами и продовольствием.

13.II.44 г. в селе В. Любаш Костопольского района Ровенской области банда численностью до 800 чел. напала на группу красноармейцев и, убив 5 бойцов, увела 25 лошадей и 15 повозок.

5.II.44 г. в селе Мизочь того же района бандиты убили двух красноармейцев и отрезали им носы и уши.

В феврале месяце бандами совершено 6 нападений на 5 райцентров Ровенской и один райцентр Волинской областей.

Так, 24.II 44 г. банда численностью 400 человек напала на райцентр Владимирец Ровенской области. В результате перестрелки с нашей стороны убито шесть человек. Отмечено шесть случаев нападения банд на сельсоветы.

15.II 44 г. в селе Сепише Клесовского района бандиты убили председателя Клесовского исполкома тов. Данько, пред. сельсовета Ганцюка, сотрудника РО НКВД Валиева. Убито два бандита.

Основные базы дислокации УПА — возле Ковеля (т. н. полесская группа Дубового), возле Тернополя (т. н. северная группа Енея).

Кроме УПА (бандеровцев), существует еще военно-национальное формирование «бульбовцы», именующее себя УНРА (Украинская Народная-Революционная Армия). Это формирование организовал с помощью немцев «Тарас Бульба» (М. Боровец **** — житель с. Быстрычи Людвипольского района Ровенской области, владелец каменоломни).

Перед вступлением Красной Армии в Западную Украину 5 октября Бульба издал приказ о роспуске своих отрядов, указывая, чтобы они с оружием разошлись по домам, а потом, когда Красная Армия пройдет, в тылу снова объединиться и вести борьбу с советской властью.

По данным НКГБ УССР, существует еще одна оуновская военная организация — так называемая Украинская Народная Самооборона — УНС, которая действует на территории Львовской, Тернопольской, Дрогобычской и Станиславской областей, но с УНС нашим органам непосредственно сталкиваться не приходилось.

Когда Красная Армия, выгоняя немецких оккупантов с нашей земли, вступила в районы западных областей Украины, националисты активизировались.

Так, 19 января ночью в г. Острог появилась банда численностью 80 человек, которая уничтожила 25 человек польского населения, сожгла здания: райкома КП(б)У, РО НКВД, клуб, аптеку, школу и ряд других. Всего сожжено 12 зданий.

14 февраля ночью в райцентре Тучино банда в количестве 100 чел., вооруженная тремя пулеметами, винтовками и гранатами, произвела нападение на РО НКВД, РО НКГБ и РК КП(б)У. Районный актив в течение 4 часов отстреливался, в результате чего бандиты потеряли убитыми и ранеными 5 человек. На рассвете в результате принятых мер убит еще один бандит и три задержаны.

27 февраля на участке Ракитное—Клесово банда численностью 150 чел. разобрала 40 метров узкоколейного жел. дор. пути. Подоспевшая группа бойцов войск НКВД огнем рассеяла бандитов, убив 5 человек. 23 февраля при изъятии активных участников УПА в селе Ромашково Олыкского района Волинской области у задержанного активного оуновца изъято: один 50-мм миномет, ящик с 10 минами к нему, ящик патронов и винтовка.

19 февраля с. г. с задачей розыска и задержания оуновцев, проводивших мобилизацию в УПА в селах Рубче, Марков и Волочки Александрійского района Ровенской области, были посланы 40 бойцов из батальона внутренних войск НКВД, вооруженных автоматами, и группа бойцов в составе 13 человек от Александрійского РО НКВД. У де-

ревни Рубче на отряд наших бойцов напала банда в количестве до 700 человек, вышедших из леса. Со стороны противника применялись 82-мм минометы, станковые пулеметы и винтовки. Бой длился 7 часов, в результате которого убито 133 бандита, остальные рассеяны. Наши потери: 9 убито и один ранен.

Оуновцы имеют свои продовольственные склады зерна и картофеля, собранных в порядке обложения населения для нужд УПА. Так, 12 февраля в с. Черняково обнаружено: один склад с зерном (500 пудов), два склада с картофелем. 29 февраля в районе Суховецких хуторов обнаружено 4 склада с пшеницей в количестве 3000 пудов, 9 шинелей, 5 пар обуви, два автомата и две винтовки.

По показаниям арестованных и другим источникам, в большинстве населенных пунктов западных областей Украины существуют подпольные националистические организации и группы, из числа которых частично ликвидированы: Волынский краевой провод (8 человек), Тучинская и Березновская районные организации (17 человек), сельская организация в селе Зарецкое Ровенского района (14 человек), а также арестованы отдельные видные организаторы ОУН: Гуменюк — благочинный УПА, Дубровский — референт Волынского краевого провода, Павлов — пропагандист Олькской районной организации, Юфимчук — шеф связи краевого провода ОУН и др.

УПА вступает в контакт с немцами в борьбе против Красной Армии и партизан. Так, например, украинские националисты 25 февраля 1943 г. принимали активное участие [вместе] с немцами в боях против Красной Армии за населенные пункты Домбровицы, Колки, Бережки, Берестье, Желтки Ровенской области.

Перед отступлением мадьярских и немецких войск из м. Домбровицы Ровенской области местный комендант украинской полиции Логвинович вместе с мадьярским и немецким офицерами ездили в район расположения отрядов УПА (с. Симосово) на переговоры с командованием УПА. В результате этих переговоров в отряды УПА было влито 100 мадьяр и немцев с вооружением: 4 орудия калибра 45 мм, 6 тяжелых пулеметов и др.

В январе 1944 года в г. Камень-Каширский состоялись переговоры представителей отрядов УПА, действовавших в Камень-Каширском районе, с начальником немецкого гарнизона. В переговорах участвовали: со стороны немцев — начальник гарнизона, начальник гестапо и гебитс-комиссар; со стороны УПА — оуновцы Демьяненко и Романюк из г. Любашево Волынской области и 12 других представителей от гарнизона УПА сел Езерки, Плевно, Палеша. В результате этих переговоров немцы передали УПА город Камень-Каширский и оружие, боеприпасы, запасы продовольствия и фуража, имевшиеся в городе. После чего банда УПА под командой «Ворона» в составе 285 чел. заняла город. Этот город и сейчас находится за линией фронта, т. е. у немцев.

Главное командование УПА, которое объявило себя «наивысшей и едино суверенной властью на освобожденных землях Украины», проводит не только боевые операции, но и определяет административное «устройство» Украины [...].

ОУН и УПА на страницах своих нелегальных изданий, а равно и в листовках и воззваниях широко распространяют «программные положения и установки УПА».

Националистические банды УПА в лице своего командира Клим Савура 15 августа 1943 года издали распоряжение по земельному вопросу, согласно которому «ликвидируется» колхозная система и вводится частная собственность на землю.

После издания этого распоряжения УПА начала «наделять» земель крестьян, выдавая им специальные именные «Акти наділу землі» [...].

Наряду с этими положениями УПА в августе 1943 года ОУН на своем III чрезвычайном сборе разработала пункты такой демагогиче-

ской «программы». Так, например, передать крестьянам западных областей Украины все помещичьи, монастырские и церковные земли, рабочим установить восьмичасовой рабочий день, женщинам — равноправие и облегчение труда, родителям — охрану материнства и натуральную помощь на содержание детей, молодежи — обязательное среднее образование и свободный доступ в высшие учебные заведения с обеспечением студентов стипендиями, больным — бесплатную медицинскую помощь, всем, вместе взятым, — свободу слова, мысли, убеждений и т. д. [...]».

Нами проводятся следующие мероприятия:

1. Сейчас же после занятия первых районов Ровенской и Волынской областей Красной Армией организовано областное руководство (обком, облисполком и другие областные организации), а также по мере освобождения районов создаются районные органы власти, для чего послано в Ровенскую область 700 чел. работников, в Волынскую — 500 человек. Сельские органы власти комплектуются главным образом из местного населения.

2. В Ровенскую и Волынскую области направлены две бригады войск НКВД и оперативные группы НКВД и НКГБ.

3. Органы НКГБ и НКВД организуют агентурную сеть из наших людей, а также из участников УПА и УНРА и засылают их в банды для разложенческой работы.

4. Широко распространили обращение украинского правительства «До учасників так званих «УПА» і «УНРА», о котором я Вам докладывал и Вы посоветовали выпускать.

Факты, которыми мы располагаем, говорят за то, что это обращение вызвало положительное реагирование как среди самих членов УПА и УНРА, так и среди населения.

20 февраля с. г. в УНКВД явился житель с. Суховцы Клеванского района Гайдучек Иван Петрович, 1904 года рождения. Он заявил, что является командиром сотни УПА в селе Суховцы и что дальше он не желает быть на стороне врагов советской власти. Он назвал всех участников его сотни и других участников УПА и членов ОУН. Указал также место хранения оружия и продовольственных складов. После проверки данные сведения подтвердились и было изъято 22 участника банды, 2 автомата, 2 винтовки и 50 тонн зерна.

Рядовые члены этих организаций, выпущенные из-под ареста в Ровно, после прочтения ими этого обращения были весьма тронуты освобождением их и выражали свою благодарность советской власти. Они просили, чтобы дали им это обращение на руки для того, чтобы довести его до сведения своих близких и знакомых. Желание их было выполнено. Освобожденный Дейнеко Семен Куприянович рассказал, что за уклонение от выполнения извещения явиться в УПА были убиты его жена и ребенок. Ему тоже грозила смерть. Чтобы избежать ее, он вынужден был вступить в УПА. Факты насильной мобилизации в отряды УПА и УНРА неодинокими.

При обсуждении обращения на собраниях рабочих, крестьян и интеллигенции были такие высказывания.

Крестьянин Романович Карп Федорович из с. Хотынь Людвипольского района заявил: «В настоящее время среди бандеровцев идут шатания. Многие считают, что нужно идти в Красную Армию и этим самым спастись от ареста и искупить свою вину перед советской властью. Другие заявляют, что если их арестуют, они все расскажут, кто их заставлял идти к бандеровцам и толкал на путь преступления».

Крестьянин Поярчук Василий Петрович, украинец, из гор. Ровно заявил: «Среди бандеровцев проводится активная агитация об уклонении от службы в Красной Армии. Они заявляют, что те, кто пойдет служить в Красную Армию, семьи их будут уничтожаться. Выбери любое: пойдешь в Красную Армию — уничтожат семью, уклонишь».

ся от службы — будут считать дезертиром. Лучше было бы, если бы советское правительство приняло решительные меры по ликвидации этих банд. Спокойно нам бы жилось, и государству было бы больше пользы».

20 февраля 1944 года в соборе в гор. Ровно выступил с проповедью священник. Он призывал верующих, чтобы они повлияли на сынов, братьев и мужей, находящихся в УПА и УНРА, бросать оружие и возвращаться из лесов домой, идти на защиту своей православной земли. Тут же он зачитал обращение правительства УССР. Выступивший после этого настоятель собора протоиерей Мрачковский заявил: «Православному человеку не подобает вести борьбу с родственным нам русским народом, принесшим нам свободу и независимость».

Наряду с этими положительными явлениями имеют место и такие. Крестьянин села Басковкут Ровенского района Симончук Антон заявил: «Это старые басни. Мы это знаем. Немцы имели не такую армию, как Советский Союз, и технику лучшую, и оружие, а все равно пропали...»

Руководством УПА и УНРА в связи с выпущенным обращением правительства проводятся специальные инструктивные совещания о продолжении борьбы против советской власти.

18 февраля с. г. в с. Козино Александрійского района было совещание 20 старших бандеровцев, которым руководил атаман отряда УПА Дьячук Игнат Авдеевич. Он заявил: «... Всех колеблющихся лиц, которые сами лично перейдут и потянут за собой других на сторону Красной Армии, а также тех, которые поддадутся агитации советов, — расстрелять на месте».

Однако ликвидация банд УПА, УНРА и оуновского подполья затрудняется вследствие недостаточного количества войск НКВД, слабой их оснащённости и маневренности, недостатка партийно-политических и чекистских кадров, владеющих украинским языком.

В целях ускорения ликвидации указанных банд, наведения порядка и ограждения населения от террора националистических банд в освобожденных районах западных областей Украины считаю необходимым провести следующие мероприятия:

1. Чтобы лишить возможности националистов вербовать то ли добровольно, то ли насильно участников своих банд, нужно провести мобилизацию всего мужского населения призывных возрастов. Всех мобилизованных немедленно отвести в тыловые округа и после фильтрации лучшую часть направить в боевые части, а остальных использовать в сыловых частях (строительные, дорожные и др. части) и на восстановительных работах. По предварительным подсчетам, всего подлежит мобилизации в освобожденных районах 71 500 человек.

На 2.III 1944 г. уже мобилизовано и отправлено 18 919 чел. Мобилизовано и подготовлено к отправке до 10.III 1944 г. 19 500 человек.

Командующему Киевским военным округом даны указания о первоочередной мобилизации призывных возрастов до 30 лет как наиболее активной части мужского населения. Ввиду того что с этой задачей одному Киевскому военному округу справиться трудно, я договорился с тов. Жуковым и в этой работе примут участие отделы укомплектования армий и фронта.

2. Из лучших партизан, которые вышли из вражеского тыла, создать в западных областях (в каждом районе) отряды НКВД количеством 50—60 человек каждый, которые бы несли гарнизонную службу и вели борьбу с бандами. Каждый отряд обеспечить рацией типа «Белка-5» и взять их на все виды довольствия НКВД.

На 3.III 1944 г. для этой цели уже отобрано 1 581 чел. и создано из них 19 отрядов.

3. Дополнительно к имеющимся войскам НКВД выделить для западных областей Украины 5 бригад внутренних войск НКВД, оснастив каждую бригаду 20 легкими танками как наиболее проходимыми маши-

нами в данной местности, 10 бронемашинами, а для придания маневренности бригадам выделить каждой бригаде по 50 автомашин. Снабжение бригад горючим приравнять к действующим частям Красной Армии.

4. Для связи отрядов и бригад с областными центрами выделить для НКВД УССР 5 радиостанций «РАФ».

5. Вооружить областной и районный актив, который направлен и направляется нами в районы западных областей Украины, пистолетами и автоматами, для чего выделить НКВД УССР 3000 револьверов и 3000 автоматов.

6. Выселять семьи активных участников ОУН, УПА и УНРА в отдаленные местности СССР. НКВД СССР определить места поселения, а определение лиц и категорий, подлежащих выселению, возложить на областные органы НКВД.

7. Отобрать в восточных областях СССР из числа ранее работавших в органах НКГБ и НКВД УССР, а также и из числа не работавших на Украине, но знающих украинский язык чекистских работников: для НКГБ УССР — оперативных работников — 2000, из них начальников районных отделений — 200 чел.;

для НКВД УССР — оперативных работников — 790, из них начальников районных отделений — 120 человек и направить их НКГБ и НКВД УССР для работы в западных областях Украины.

Проект постановления ГОКО по этому вопросу прилагается.

Секретарь ЦК КП(б)У

Н. Хрущев

6 марта 1944 года

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 1—19.

Док. № 29

Інформаційне повідомлення командуючому поліцією безпеки і СД Біркампу про намір центрального проводу ОУН встановити тісні зв'язки з окупаційними властями

13 марта 1944 г.

Сов. секретно
государственной важности

Командующему полицией безопасности и СД в генерал-губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу (лично)

Краков

I

С некоторого времени мне сообщают через посредников о желании группы ОУН под руководством Бандеры обсудить на встрече возможности совместных действий против большевизма. Вначале я отказывался от всяких переговоров и давал понять, что переговоры на политической основе заведомо бессмысленны. Но через некоторое время я все же дал согласие выслушать желания бандеровской группы ОУН.

5.03.1944 года состоялась встреча моего референта N с одним украинцем, назвавшим себя Герасимовским и утверждавшим, что он уполномочен центральным руководством бандеровской группы ОУН вести переговоры от имени политического и военного сектора этой организации, представляющей все территории, на которых проживают украинцы. Тем самым он подчеркнул, что представляет не только организацию в Галиции, но и всю большую Украину, равно как и области, где ук-

раинцы проживают как национальное меньшинство. Его организация приветствует переговоры и поэтому согласна отложить обсуждение всех политических устремлений украинцев. Ведение переговоров на такой основе вполне устраивает организацию, так как, по ее мнению, сейчас не время вести политические переговоры. С отводом германских войск на Восточном фронте большая часть украинского народа снова окажется во власти большевиков. Если германская сторона пойдет на какие-то политические уступки украинской организации, то это будет использовано Сталиным для того, чтобы обвинить всех без исключения украинцев, находящихся под его властью, как немецких пособников и агентов и уничтожить их физически.

Украинский народ, как он заявил, занимающий второе место в Европе по своей численности, имеет право на свою собственную государственность. Но история свидетельствует, что в этом праве украинскому народу постоянно отказывали, при этом отказ исходил с Востока, от москвитов. Поэтому он уполномочен недвусмысленно констатировать, что его организация, последовательно и настойчиво отстаивающая право украинского народа на самостоятельность и собственную государственность, считает своими исключительными и единственными врагами москвитов и большевиков, и вся ее нелегальная деятельность направлена на их уничтожение. Группа ОУН под руководством Бандеры никогда не считала своими противниками немцев и поляков. Нелегальная борьба с поляками велась лишь потому, что они терроризировали украинское меньшинство. Не будь этого террора со стороны поляков, воздалась бы, несомненно, возможность жить с ними в мире. О враждебности по отношению к Германии никогда не было и речи, это неоднократно доказывала сама история. Украинцы, и в особенности бандеровская группа ОУН, ясно себе представляют, что обрести свою самостоятельность они смогут лишь с помощью немцев. Именно поэтому украинцы встали на сторону Германии уже в [первой] мировой войне, и впоследствии они искали поддержки у Германии и находили ее, затем они внесли свой вклад в дело Германии во время польского похода и в начале германо-советской войны. Его организация, продолжал он, по-прежнему проявляет уважение к Германии и чувства дружбы к германскому народу. Ошибаются те, кто считает, что группа Бандеры видит в германском рейхе своего противника. Политическая ситуация на великорусских просторах могла бы сложиться совсем по-иному, если бы германский рейх в 1941 году признал за украинцами право на создание своей собственной государственной администрации. Украинцы без всякого сомнения удовлетворились бы и такой формой государственного правления, как протекторат. Но так как эти надежды не сбылись, то группа Бандеры вынуждена была продолжать свою нелегальную работу, но при этом она строго придерживалась правила не выступать против Германии и направить все свои силы на подготовку к решительной борьбе с москвитами.

Лишь в феврале 1943 года бандеровская группа ОУН приступила к формированию военных отрядов, то есть в то время, когда события на Восточном фронте показали, что германский рейх не в состоянии разгромить большевизм в назначенное время. Нынешний ход операций на Восточном фронте полностью подтверждает правильность планов группы ОУН под руководством Бандеры. Он считает ошибкой то, что полиция безопасности относится к этим военным формированиям с возрастающим недоверием, так как эти отряды имеют лишь одну задачу: мобилизовать всю активную молодежь против большевизма. Правда, он вынужден был признать, что эти военные отряды не всегда ограничиваются лишь выполнением этой задачи, иногда они проводят акции, направленные против интересов Германии, но прежде всего предпринимают суровые акты террора против поляков. Однако эти эксцессы не проходили по указанию руководства ОУН группы Бандеры. Эти случаи

следует рассматривать как самовольные действия низовых инстанций, организаций или многих отдельных украинцев, как акты возмездия. Он, таким образом, не оправдывает эти неправильные действия, но лишь объясняет их. Продолжающийся между украинцами и поляками террор он относит исключительно на счет поляков. После оккупации бывших польских территорий между поляками и украинцами в течение какого-то времени царил мир и спокойствие. Но затем по инициативе Варшавы начался безудержный террор против различных украинских поселений. Вначале группа ОУН пыталась призвать поляков к благоразумию различными конструктивными предложениями. Но поляки недооценили силу украинцев и, в особенности, силу группы Бандеры. Усиление террора против украинцев вынудило бандеровскую группу ОУН ответить на польский террор актами возмездия, за что организация берет полную ответственность на себя. Террор против поляков будет немедленно прекращен, как только прекратятся всяческие помехи организации в достижении ее главной цели — борьбе против большевизма, а украинцы будут гарантированы от польского террора со стороны Германии.

Бандеровская организация ОУН особенно заинтересована в [благоприятном] развитии политической ситуации в дистрикте Галиция. Хотя Украинский главный комитет не отвечает желаниям организации, она сознательно воздерживается от выступления против этого мнимого представительства украинского народа. Лишь со временем будет еще раз рассмотрен вопрос о возможности участия организации в этом представительстве в какой-либо форме.

Герасимовский высказал лишь следующее пожелание ОУН (группы Бандеры) полиции безопасности:

1) Полиция безопасности впредь не будет арестовывать украинцев за нелегальную политическую деятельность, если бандеровская группа ОУН будет твердо придерживаться своего обещания вести активную борьбу исключительно против большевизма и прекратит всякий террор, всякий саботаж и всякие попытки покушений.

2) Германская полиция безопасности освобождает всех политических заключенных с тем, чтобы они могли принимать активное участие в решающем бою украинцев против большевизма. Бандеровская группа ОУН хотела бы доказать свою добрую волю и свое честное стремление к сотрудничеству тем, что она не настаивает на освобождении отдельных политических заключенных, если полиция безопасности по какому-то соображению особенно заинтересована в содержании их под арестом. Она достаточно благоразумна, чтобы ни разу не потребовать освобождения Бандеры *****. Тем самым организация хочет подчеркнуть, что она не настаивает на безусловном освобождении всех политических заключенных, но она все же должна потребовать освободить всех женщин, детей и заложников. Содержащимся в тюрьмах и концлагерях украинцам должны быть обеспечены такое отношение, такие условия жизни и труда, чтобы гарантировать сохранение физических кондиций этих заключенных с тем, чтобы в нужный момент они, полные физических и духовных сил, смогли принять участие в решающих боях с большевизмом. Освобождение [заключенных] должно проводиться необязательно в какое-то строго определенное время. Достаточно, если оно будет проводиться постепенно. Бандеровская группа ОУН заинтересована в первую очередь в освобождении детей, арестованных вместе с их родителями, и будет рассматривать этот шаг как добрую волю и честное намерение полиции безопасности.

3) Не позволять украинским официальным инстанциям типа Украинского главного комитета шельмовать ОУН как агентуру, кишашую большевиками, так как эти воззвания, будучи неправдивыми и несправедливыми, задевают честь ОУН и позорят ее. И другие германские, и украинские официальные инстанции не должны выступать с подобными

упреками о зависимости организации от большевиков и обвинениями в пособничестве.

4) Движение ОУН под руководством Бандеры должно сохранить за собой свободу своей организационной деятельности. Эта деятельность включает в себя пропагандистские, организационные мероприятия и военные приготовления лишь с одним подчеркнутым ограничением: они не должны ни в коей мере наносить ущерб германским интересам. Что касается подготовительных военных мероприятий, то они должны распространяться исключительно на организацию предстоящей борьбы с большевизмом или на выполнение боевых задач, которые будут поставлены перед организацией германской стороной.

5) Полиция безопасности должна позаботиться о защите украинцев от польского террора и польских провокаций.

II

При получении гарантий о выполнении этих пожеланий группа ОУН под руководством Бандеры дает следующие обещания:

1) Группа Бандеры соблюдает безусловную и полную лояльность относительно всех германских интересов, в частности, службы подвоза и снабжения, германских сооружений на Востоке и необходимые условия режима в зоне оперативного тыла группы армий.

2) Бандеровская группа ОУН представляет в распоряжение полиции безопасности добытые ею разведанные о большевизме, коммунизме и польской стороне и позволяет полиции оценивать и использовать эти сведения по своему усмотрению.

3) Бандеровская группа ОУН не станет предпринимать никаких мер в ответ на провокации и террористические акты с польской стороны: она ограничится лишь тем, что будет ставить в известность полицию безопасности о всех действиях поляков, наносящих вред немцам и украинцам, и предоставлять полиции право расследовать все террористические акции и наказывать военных.

4) Бандеровская группа ОУН будет использовать свои военные силы против советских банд ***** и других военных акций подобного рода.

Герасимовский заявил, что он доложит о содержании переговоров своей вышестоящей инстанции и о результатах сообщит примерно через неделю. Что касается его самого, то он уже сегодня может заверить, что в руководящих кругах высшей инстанции имеет место глубокое понимание необходимости тесного сотрудничества с немцами.

Я докладываю содержание этой беседы и прошу представить этот доклад начальнику полиции безопасности и СД с целью принятия решения о наших дальнейших действиях. Со своей стороны, я считаю, что некоторые из пожеланий бандеровской группы ОУН вполне выполнимы, и рассчитываю, что в ходе дальнейших переговоров мне удастся добиться поддержки требований полиции безопасности и достичь тем самым определенного умиротворения в этом районе.

Предлагаю дать мне полномочия на следующих переговорах выставить следующие требования как доказательство нашего лояльного отношения к группе ОУН под руководством Бандеры.

III

1) Бандеровская группа ОУН немедленно прекращает всякую деятельность, наносящую ущерб интересам Германии, и всякий террор против польского населения.

2) Бандеровская группа ОУН берет на себя обязательство представлять в распоряжение полиции безопасности все имеющиеся в ее рас-

поряжении разведывательные данные о большевизме, коммунизме и польском движении сопротивления.

В качестве ответной услуги с нашей стороны, по-моему, следует сделать следующие уступки:

1) При условии соблюдения полной лояльности со стороны украинского движения сопротивления прекращаются аресты. Но малейшая враждебная акция дает нам полную свободу использовать любые средства.

2) Освобождение всех украинских политических заключенных никогда не станет предметом переговоров. Но мы все же готовы освободить из-под ареста отдельных украинцев, особенно женщин и детей.

3) Прекращаются всякое преследование и травля украинцев, как только с их стороны будет гарантирована полная лояльность.

4) О дальнейших действиях УПА должны состояться особые переговоры.

Прошу как можно скорее сообщить решение управления безопасности, так как следует считаться с тем, что представитель бандеровской группы ОУН, предположительно будущий министр иностранных дел Украинского государства, вскоре снова придет ко мне.

(подпись)

ЦДАВОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10.

Док. № 30

**Донесення оберштурмфюрера СС і криміналькомісара
про контакти центрального проводу ОУН
з нацистськими спецслужбами**

Львов, 24 марта 1944 года
Совершенно секретно
государственной важности

ДОНЕСЕНИЕ

Начало второй встречи с Герасимовским задержалось в связи с тем, что Г. по неизвестным причинам ездил в Снятин и на обратном пути из Снятина во Львов задержался дольше обычного из-за перегрузки Восточной железной дороги воинскими эшелонами вермахта. Задержка была вызвана еще и тем, что из-за отсутствия посредника Боллуха во Львове и он не имел возможности связаться. Это ему удалось лишь 23.03.1944 г. через украинца Мудрого. Встреча с Герасимовским была назначена на 15.00 23.03.44 г. в квартире Мудрого (ул. Войтовская, 8/1).

В начале беседы Герасимовский констатировал, что по всем вопросам, которые он обсуждал со мной на первой встрече 6.03.1944 г., в его организации существует полная ясность, что все в отдельности обговоренные пункты окончательно признаются и принимаются. ОУН ожидает от этих соглашений с полицией безопасности очень много как для самой организации, так и для дальнейшего развития [ситуации] на территории всей Украины, но прежде всего с точки зрения нынешней обстановки и организации совместной борьбы с заклятым врагом — большевизмом. В руководстве ОУН убеждены, что и полиция безопасности со своей стороны готова и уполномочена признать важность и принять решения по всем пунктам, обсуждавшимся на первой встрече.

Так как на донесение господина командира от 13.03.1944 г. командующему полицией безопасности до сих пор не поступило никакого решения ни от командующего, ни от начальника охранной полиции, то с целью поднятия авторитета полиции, а также учитывая то обстоятельство

ство, что бандеровская группа ОУН со всей очевидностью выразила готовность пойти на соглашение с полицией безопасности и сотрудничать с ней, было бы, на мой взгляд, нецелесообразно заверить Герасимовского и его организацию в нашей готовности к соглашению. Именно поэтому в донесении господина командира командующему полицией безопасности я от его имени изложил приемлемые, по его мнению, требования к ОУН и возможные уступки со стороны полиции безопасности по некоторым обсуждающимся вопросам и, несмотря на очевидное стремление моих партнеров по переговорам к реализации практических мер, настаивал на необходимости еще раз обговорить все уже обсуждавшиеся вопросы с тем, чтобы рассеять сомнения, требующие повторного обсуждения в высших инстанциях с обеих сторон.

В частности, предлагается следующее:

1) ОУН готова немедленно прекратить всякую деятельность, наносящую ущерб германским интересам, и всякий террор против поляков. Что касается террора против поляков, то ОУН заведомо согласилась передать в ведение полиции безопасности решение всех вопросов, связанных с польскими провокациями и террористическими актами в населенных пунктах и городах. ОУН, со своей стороны, будет представлять полиции лишь информацию и доказательства о провокациях и террористических актах и спокойно ждать, пока полиция безопасности примет необходимые контрмеры.

Что касается провокаций на местности, вне населенных пунктов, в лесах и т. п., то изложенный выше порядок урегулирования неприемлем, так как в этом случае ответный удар или акт возмездия по польской банде, совершившей преступление против украинцев, явно опоздает и окажется вообще невозможным, а банда, используя свою подвижность и независимость от определенных населенных пунктов, уйдет безнаказанно, если ОУН станет сначала передавать информацию о появлении, численности и вооружении польской банды в охранную полицию, а затем ждать разрешения на боевые действия против этой польской банды. Пока будет передаваться информационный материал и разведанные, уйдет столько времени, что банда успеет оставить свое первоначальное место и исчезнуть, не рискуя получить ответный удар. Поэтому ОУН (группа Бандеры) считает, что ей должно быть позволено своими силами вести боевые действия против польских банд, действующих вне населенных пунктов, и дает твердые гарантии, что борьба будет вестись исключительно против польских банд и ни в коем случае не будет распространяться на проживающих в данной местности поляков или на прилегающие польские деревни, не имеющие ничего общего с бандой. После каждого боя с польской бандой ОУН готова представлять доказательства, что эта банда совершила преступление против украинцев, и сообщать, как и при каких обстоятельствах с ней были сведены счеты.

2) ОУН (группа Бандеры) обязуется предоставлять в распоряжение полиции безопасности все разведанные о большевизме, коммунизме и о польском движении сопротивления.

Кроме того, ОУН готова сотрудничать с немцами во всех военных областях, которые окажутся необходимыми в борьбе против общего врага (большевизма). ОУН будет вводить в действие свои боевые отряды в тылу советско-русских войск с задачей наносить ущерб советско-русской системе подвоза и снабжения, тыловым базам, центрам снабжения оружием и снаряжением, складам и пр. путем проведения активных диверсионных актов, оказывать пропагандистское воздействие на Красную Армию, направленное на подрыв ее боевой мощи, но прежде всего наносить максимальные физические потери органам НКВД путем постоянного террора. Кроме того, оно будет использовать все возможные пути и средства (радио, курьеров) для передачи в немецкие руки сведений военного и политического характера из районов, расположенных

в тылу советско-русских войск. С целью обеспечения интенсивности ведения боевых действий против общего врага ОУН желает, чтобы немцы поставляли ей конспиративным путем боеприпасы, оружие и взрывчатку. Доставка оружия и диверсионных материалов с немецкой стороны через линию фронта в боевые подразделения УПА должна осуществляться по всем правилам конспирации, чтобы не дать повода большевистскому режиму выставить оставшихся за линией фронта украинцев как германских пособников и агентов и отреагировать соответствующими акциями по истреблению. Так что уже многократно использовавшийся согласно частным договоренностям вермахтом путь доставки оружия и боеприпасов отдельным подразделениям УПА, действующим за линией фронта, с помощью самолетов с национальными украинскими опознавательными знаками должен быть немедленно отвергнут, так как советские русские используют это обстоятельство в своей политике против украинцев.

Поэтому ОУН желает впредь вести переговоры и заключать соглашения лишь централизованно, и чтобы партнером по переговорам с германской стороны была по возможности полиция безопасности, так как она знает правила конспирации и умеет их использовать, в то время как другие инстанции и заведения такими знаниями не владеют. ОУН выражает в этой связи свое удовлетворение тем, что удалось, наконец, добиться локальных договоренностей между УПА и германской стороной. Поэтому отдала приказ своим подразделениям УПА строго придерживаться этих соглашений, несмотря на большие потери и чувствительные удары, наносимые большевиками в ходе их операций по уничтожению. Чтобы доказать, насколько правильным является требование о соблюдении правил конспирации, ОУН указывает на листовку, изданную нынешним советско-русским правительством в Киеве, где указывается, что все украинцы, независимо от того, являются ли они сторонниками Бандеры или Мельника, или остаются вне политики, рассматриваются советско-русским правительством в Киеве как союзники немцев и соответственно должны подвергаться преследованию и уничтожению.

В качестве уступок полиция безопасности должна предложить ОУН (группе Бандеры) следующее:

1) При полной лояльности украинского движения сопротивления прекращаются аресты.

2) Освобождение из-под ареста всех украинских политических заключенных не может быть предметом переговоров. В то же время полиция безопасности готова освободить отдельных украинцев, всех женщин, детей и заложников и взять на себя гарантии содержать всех остающихся под арестом в тюрьмах и лагерях в условиях, обеспечивающих необходимое физическое состояние.

Что касается освобождения заложников, то ОУН (группа Бандеры) должна представить их списки с указаниями имен и других данных, так как командующий охранной полицией во Львове не подтверждает случаев ареста заложников, хотя группа Бандеры утверждает обратное.

3) Прекращается всякая травля украинцев.

4) Использование УПА при условии соблюдения ОУН (группа Бандеры) требований пунктов 1 и 2 регулируется особо (по своему усмотрению против польских банд вне населенных пунктов и использование УПА в тылу советских войск).

Следующая встреча с Герасимовским должна состояться в субботу, 26.03. 1944 г. во Львове или в среду 29.03. 1944 г. в Перемышле. Г. сообщит точное время встречи подписавшему этот документ по телефону. В конце беседы Герасимовский высказал просьбу к полиции безопасности, чтобы она отпустила из-под ареста фрау Лебидь, ее ребенка и ее родственников и тем самым сделать жест примирения в сторону одного из функционеров Бандеры, ставшего теперь видным деятелем организа-

ции. Сейчас он лично, конечно, зол на охранную полицию, а такой жест помог бы сделать его сторонником переговоров между полицией безопасности и ОУН.

Оберштурмфюрер СС и криминалькомиссар

(подпись)

ЦДАВОУ, ф. 4628, оп. 1, спр. 10.

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 2—5.

** Псевдонім М. Лебеда.

*** Так у тексті документа. Насправді, псевдонім Шухевича був Чупринка, а Клим Савур — псевдонім Клячківського.

**** Так у тексті документа.

***** Так у тексті документа.

***** Маються на увазі партизани.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. О. Нестуля (Полтава)

До питання про охорону пам'яток культури за Директорії

Прийшовши до влади на хвилі вибуху загального протесту проти угодовської політики щодо німецько-австрійських окупаційних військ режиму гетьмана П. Скоропадського, Директорія, яка 14 грудня 1918 р. тріумфально вступила до Києва, навряд чи передбачала, що вже на початку лютого 1919 р. буде змушена залишити столицю відновленої Української Народної Республіки. Ненадовго утримався її уряд і в Вінниці, куди він переїхав з Києва,— вже навесні 1919 р. під його контролем залишилася невелика територія навколо Кам'янця-Подільського.

Невдалий наступ на Київ у серпні 1919 р. ще більше ускладнив становище Директорії, і незабаром вона змушена була шукати захисту від наступу більшовицьких військ на території Польщі.

Надзвичайно напружене військове становище, відсутність політичної єдності в уряді УНР, його невміння порозумітися з урядом Західно-Української Народної Республіки, постійні переїзди Директорії— все це розкитувало її і без того слабкий адміністративний апарат управління, обмежувало можливості проведення цілеспрямованої політики як у соціально-економічній, так і в політичній та культурній сферах. В результаті більшість проголошених нею лозунгів і програм залишились нереалізованими.

Тим більше гідними подиву і похвали є спроби Директорії, попри вкрай несприятливі військово-політичні умови, охопити основні напрями творення незалежної України, її увага до розв'язання непростих завдань національно-культурного будівництва, в тому числі проблем збереження пам'яток історії та культури.

Достатньо сказати, що вже 29 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР заслухала доповідь міністра юстиції про заходи щодо охорони Софійського й Володимирського соборів та Андріївської церкви у Києві. Збудовані в різні історичні епохи і в різних архітектурних стилях, вони стали своєрідними символами поступу українського народу, його могутніх творчих можливостей. Тому не випадково уряд погодився з пропозиціями Міністерства юстиції про оголошення Софії Київської, Володимирського собору та церкви Андрія Первозванного державно-національними українськими святинями і доручив міністрові віросповідань виробити відповідний законопроект¹.

Уже в перші дні свого перебування при владі Директорія звернула увагу й на необхідність увічнення пам'яті полеглих у боротьбі за визволення України від іноземних окупантів та в ході повалення режиму гетьмана П. Скоропадського. 7 січня 1919 р. члени Директорії В. Винниченко, А. Макаренко та Ф. Швець, дбаючи про те, «каби і наступні покоління нашого народу, який в останній боротьбі зі своїми ворогами — гетьманом та його урядом — виявив величні лицарство, відвагу і державний розум, показавши всьому світові свою здібність до державного життя, не забули цей величний мент і своїх лицарів — борців за волю і національні права демократії і пам'ятали, що самостійна Народна Українська Республіка збудована на їх кістках, постановили, щоб в кожному селі й місті імена забитих в боротьбі з геть-

манським... урядом були записані на мармурові дошки і вивішені в церквах і школах кожного міста і села і волосних народних і міських управах на вічний спомин»².

Незабаром, 23 січня 1919 р., державний секретар УНР М. Корчинський доповів про цю постанову Директорії на засіданні Ради Народних Міністрів. Члени уряду вирішили доручити її виконання Міністерству народної освіти, яке в разі потреби могло залучати до проведення необхідних робіт працівників міністерств віросповідань та внутрішніх справ³. Згодом, продублювавши постанову Директорії від 7 січня 1919 р., Рада Народних Міністрів поклала відповідальність за здійснення робіт, пов'язаних з увічненням пам'яті полеглих у боротьбі проти гетьманщини, на органи місцевого самоврядування. 8 лютого 1919 р. з цим рішенням погодилися голова Директорії В. Винниченко та її члени⁴.

Того ж дня останні схвалили рішення РНМ УНР про передачу київського Центрального архіву давніх актових книг з відання Університету св. Володимира до Головного управління мистецтв і національної культури та асигнування на відповідні роботи 64 000 крб.⁵ Дещо раніше уряд погодився з пропозиціями Міністерства народної освіти і виділив з державного бюджету на організацію архіву, придбання приватних архівних збірок та окремих документів 300 000 крб.⁶

У січні 1919 р. Рада Народних Міністрів подала фінансову допомогу й деяким пам'яткоохоронним товариствам. Так, 21 січня 1919 р. міністр народної освіти І. Огієнко просив уряд УНР підтримати коштами діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства. Обгрунтовуючи своє клопотання у відповідній записці, він писав: «Подільське історико-археологічне товариство перетворене в 1903 р. з Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і за часи свого 15-річного існування в значній мірі поширило рамки діяльності того Комітету, упорядкувало чудовий музей церковної старовини нашого Поділля, улаштувало при ньому бібліотеку зі значною кількістю надзвичайно рідких книжок і збирано багато матеріалів для освітлення церковно-релігійного і загальногромадського життя Поділля і його давнього минулого. 12 томів «Трудів» можуть служити найкращим свідком того, наскільки була корисна праця Товариства в справі щодо наукового дослідження сучасного і минулого життя Поділля, збору та охорони пам'ятників давності і історії краю»⁷.

Високу оцінку І. Огієнка в його листі до РНМ УНР від того ж таки 21 січня 1919 р. дістала й діяльність Кам'янець-Подільського товариства природодослідників. Засноване в 1912 р. талановитим ботаніком Н. П. Бучинським, воно на початок 1919 р. об'єднувало 250 дослідників краю, мало чудовий природничо-історичний та етнографічний музей, бібліотеку. Товариство організувало для населення популярні лекції, випустило 4 томи своїх «Записок». Щоб створити належні умови для його дальшої плідної діяльності, І. Огієнко просив уряд УНР виділити Товариству природодослідників, так само як і Подільському церковно-історико-археологічному товариству, 5 000 крб.⁸ Незабаром обидва прохання міністра народної освіти були задоволені.

У січні 1919 р., здавалося, наблизилась до завершення й справа із затвердженням статуту Українського національного музею (УНМ). Власне, сам статут був розроблений Головним управлінням мистецтв та національної культури ще восени 1918 р. Однак затвердити його відповідними інстанціями за гетьманщини не вдалось, оскільки органи самоврядування столичного міста не давали згоди на передачу у власність держави Київського художньо-промислового та наукового музею, на базі якого планувалося створити УНМ. На початку 1919 р. відповідна згода була досягнута, і 15 січня того року міністр народної освіти УНР І. Огієнко передав проект статуту Українського національного музею на розгляд Директорії. «Музей,— зазначалося в цьому

документі,— має метою збирати пам'ятки старовини і мистецтва, науково їх обслідувати і давати можливість користуватись ними для потреб науки й мистецтва, для розвитку освіти й смаку серед широких верств громадянства, а також для поширення серед промисловців справжніх зразків нац[іонального] укр[аїнського] мистецтва». Передбачалося, що в УНМ буде влаштовано шість секцій (археологічна, історична, етнографічна, художньо-промислова, нумізматична, пластичних мистецтв) та бібліотека. Планувалося, що їх завідувачі ввійдуть до Ради музею. Членами її, згідно з проектом, мали також стати представники від Міністерства мистецтв, Української Академії мистецтв, Київської губернської управи, Київського міського самоврядування, учений секретар музею та обрані на щорічних зборах особи, «що своєю діяльністю чи іншим способом сприяли розвитку музею і збільшенню його збірок». Раду УНМ повинен був очолювати його директор. Проектом статуту визначалися також шляхи формування та використання колекцій музею, джерела фінансування його діяльності тощо⁹.

Крім того, міністр освіти подав на затвердження Директорії проект штатного розкладу УНМ. Він просив виділити на утримання його працівників та науково-господарські витрати закладу в 1919 р. 1 394 000 крб. Пропонувалося також законодавчо оформити передачу в державну власність території, приміщень, майна та капіталів Київського художньо-промислового і наукового музею¹⁰.

Розглянувши 23 січня 1919 р. подані документи, члени Директорії принципово схвалили їх і передали проект статуту УНМ та інші пропозиції Міністерства народної освіти «на розгляд і вирішення Раді Міністрів»¹¹. На жаль, спішна евакуація установ Директорії з Києва стала на заваді виконанню урядом УНР цього її доручення.

За умов крайнього загострення на початку 1919 р. воєнно-політичної ситуації не міг ефективно виконувати свої функції і відділ охорони пам'яток історії та культури. Досить промовистим щодо цього є сам характер його документів, що дійшли до нас,— маємо справу більше із запитами до місцевих органів влади про стан пам'яток, аніж з конкретними заходами, спрямованими на їх охорону. Так, 17 січня 1919 р. відділ просив повіткомісара м. Летичева на Поділлі повідомити, в якому стані перебуває Меджибізький замок.

Тоді ж подібні прохання щодо стану Пилявського й Сатанівського замків були направлені повіткомісарам міст Літина та Проскурова на Поділлі¹².

Спроби ж пам'яткоохоронців забезпечити збереження хоча б окремих пам'яток чи колекцій дуже часто зазнавали невдачі через протидію різних політичних сил. Так, на початку 1919 р. в Міністерство закордонних справ УНР звернувся власник багатой колекції старовини в м. Антоніні на Волині Й. Потоцький, який у грудні 1918 р. виїхав до Польщі, з проською подбати про охорону зібраних ним пам'яток із замків Сангушка, Корецьких, Острозьких, архівних матеріалів, бібліотеки тощо. Він писав: «Як довголітній мешканець України, якому розвиток і культура дорогого мені краю дуже лежить на серці, гадаю, що пропажа збірок була б великою безповоротною втратою не тільки для мене особисто, але, як частинки національного багатства, і для цілого краю, його історії і культури»¹³.

Лист Й. Потоцького було передано до Головного управління мистецтва та національної культури, яке з допомогою Міністерства внутрішніх справ організувало охорону колекції Й. Потоцького в м. Антоніні. За дорученням місцевих органів влади її здійснювали самі селяни. Однак влітку 1919 р. палац Й. Потоцького захопили й розграбували радянські війська. Як повідомляв Міністерство народної освіти УНР держжінспектор 3-ї дивізії, яка в серпні вибила більшовиків з палацу, після їх «хазяйнування» там уціліли лише окремі старовинні речі¹⁴.

Про небезпеку знищення пам'яток, зібраних у маєтку графа Собанського в м. Бершадь Ольгопільського повіту, в панських палацах міст Куні та Кібличі, сіл Комарівка й Теплик Гайсинського повіту, місцеві ревнителі старовини повідомляли Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток ще в середині лютого 1919 р.¹⁵ Однак вжити необхідних заходів це товариство без підтримки державних пам'яткоохоронних структур не могло. Що ж до останніх, то вони весною 1919 р. практично перестали існувати — частина працівників відділу охорони пам'яток залишилася у радянському на той час Києві, інші пішли боронити УНР в діючу армію. Це спричинилося до того, що вже навесні 1919 р. на території, яку контролювала Директорія, пам'ятки історії та культури опинилися без державного догляду й охорони.

У зв'язку з такою ситуацією завідувачому художньо-промисловим відділом Головного управління мистецтв та національної культури А. Середі було доручено виконання функцій ще й завідувачого відділом охорони пам'яток. Однак це майже не змінило справу на краще, оскільки він залишався, по суті, єдиним співробітником на два відділи¹⁶. Тому, коли у перші дні серпня 1919 р., з початком наступу військ Директорії на Київ, постало питання про необхідність організації охорони пам'яток на визволеній від більшовиків території, Міністерство народної освіти змушене було звертатися з відповідними просьбами до Військового міністерства та Міністерства внутрішніх справ. Воно сподівалося, що до створення місцевих органів самоврядування пам'ятки старовини й мистецтва (як приватні, так і громадські їх збірки) візьмуть під охорону військові частини та підрозділи державної варти УНР¹⁷.

Сподівання ці виявились, однак, безпідставними, оскільки за культурно-освітнім рівнем особливий склад військ Директорії мало відрізнявся від більшовицьких формувань. Масова загибель пам'яток не лише в ході воєнних дій, а й унаслідок розграбування панських маєтків, приватних музеїв чи будинків розквартированими в них солдатами, селянами, а то й просто бандитськими елементами довела необхідність термінового відновлення державних пам'яткоохоронних структур з адміністративними повноваженнями та виконавчим апаратом. На це, зокрема, вказував у листі до Міністерства народної освіти від 1 серпня 1919 р. В. Іщенко — колишній працівник відділу охорони пам'яток за Центральної Ради та гетьманщини, який наприкінці 1918 р. пішов у діючу армію боротися з більшовиками. Пославшись на те, що має досвід пам'яткоохоронної роботи, він запропонував свої послуги в її організації на території УНР. Міністр освіти погодився з його пропозицією. Однак уже 2 серпня 1919 р. В. Іщенко знову виїхав на фронт¹⁸.

Глибоке занепокоєння станом охорони пам'яток в УНР звучить і в листі від 22 серпня 1919 р. групи діячів науки й культури (Ю. Александрович, М. Обідний, Й. Пеленський, Ю. Сіцинський та ін.) до голови Ради Народних Міністрів, голови Трудового Конгресу та міністра народної освіти. В ньому, зокрема, наголошувалося на необхідності створити мережу державних музеїв, архівів, бібліотек і через них та з допомогою місцевих органів самоврядування здійснювати охорону пам'яток. Керівництво цією роботою пропонувалося зосередити в Головному управлінні мистецтв та національної культури. Серед перших своїх заходів воно мало організувати фахові експедиції, учасники яких збирали б до музеїв розграбовані в ході селянських виступів та воєнних дій вцілілі пам'ятки з панських палаців, церков тощо¹⁹.

Поділяючи занепокоєння громадськості станом охорони пам'яток, Міністерство народної освіти УНР 13 серпня 1919 р. через пресу звернулося з обіжником (циркуляром) «До всіх підлеглих установ Міністерства освіти і мистецтв та до міських самоврядувань, народних управ», у якому запропонувало їм вжити термінових заходів до збереження історико-культурної спадщини²⁰.

Одночасно виконуючий обов'язки міністра народної освіти звернувся до професора Кам'янець-Подільського університету П. Клименка з пропозицією очолити відділ охорони пам'яток, а 20 серпня, отримавши згоду, затвердив його на цій посаді²¹. Незабаром до роботи в цьому відділі було залучено ще ряд фахівців²². 30 серпня 1919 р. з метою вироблення науково обгрунтованих рекомендацій та інструкцій, пов'язаних з охороною пам'яток, а також для колективного керівництва заходами на цій ниві при Міністерстві народної освіти було створено спеціальну комісію у складі М. Альтера, Л. Бялковського, М. Гавриленка, О. Назарука, Й. Пеленського, Ю. Сіцінського, ряду інших фахівців та представників Подільської губернської і Кам'янець-Подільської міської народних управ, міністерств: юстиції, внутрішніх та земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового. Очолити її доручалося П. Клименкові²³.

Не виключено, що згодом до розв'язання завдань охорони пам'яток планувалося залучити й існуючі та новостворені губернські вчені архівні комісії. Принаймні, серед документів відділу охорони пам'яток Директорії віднайдено проєкт положення «Про губернські вчені архівні комісії для охорони і дослідження старовини та культури», відповідно до якого ці наукові установи мали працювати під керівництвом Головного управління мистецтв та національної культури, безпосередньо займаючись на місцях виявленням, реєстрацією та охороною пам'яток, створенням архівів, музеїв, бібліотек тощо²⁴.

Однак для організації архівних чи якихось інших комісій та комітетів — органів відділу охорони пам'яток на місцях — потрібен був час, а конкретні рятівні для історико-культурної спадщини заходи не терпіли зволікання. Тому, не чекаючи створення мережі пам'яткоохоронних органів, товариш (заступник) міністра народної освіти П. Холодний та П. Клименко зобов'язали губернських і повітових комісарів освіти «тимчасово взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини й мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупщиків для вивозу за кордон, а також пильнувати, аби музеї, бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і більшовицького панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було». Про виникнення будь-якої небезпеки для пам'яток комісари мали повідомляти представників місцевої адміністрації та військової влади і Міністерство народної освіти²⁵.

Незабаром останнє надіслало на місця обіжника. У ньому губернським та повітовим комісарам освіти давалися пояснення й інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, яких вони мали терміново вжити. Зокрема, пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Тим самим переслідувалася мета утримати людей від знищення пам'яток чи продажу їх перекупникам. Що ж до нерозграбованих культурно-мистецьких зібрань, то вчителів просили подбати, аби вони були «перевезені з власницьких помешкань, залишених без догляду, до громадських установ». Про всі виявлені ними пам'ятки старовини та мистецтва і заходи, вжиті до їх охорони, вчителі мали повідомляти Міністерство народної освіти²⁶.

Розуміючи, що на місцях нерідко не було належно підготовлених кадрів, які могли б визначити історико-мистецьку вартість тієї чи іншої речі, відділ охорони пам'яток вбачав вихід з цієї ситуації у періодичному відвіданні віддалених районів своїми спеціалістами. Їх обов'язки регламентувалися досить детально («Інструкцією фахівцям для роз'їздів Головного управління мистецтв та національної культури», затвердженою П. Клименком 19 вересня 1919 р. Зокрема, особи, які працювали на цих посадах, мали дбати про залучення до пам'яткоохоронної роботи на місцях як відповідних організацій, так і окремих

громадян. При цьому фахівцям надавалося право реєстрації новостворюваних товариств. До їх складу, зазначалося в інструкції, «фахівець повинен притягати й представників місцевих самоврядувань та домагатись визначення грошової допомоги від цих самоврядувань для громадських установ охорони пам'яток старовини й мистецтва (товариств)». Обов'язок фахівців полягав також у тому, щоб «реєструвати всі пам'ятки української старовини й мистецтва, замальовувати їх, фотографувати, коли на те є змога, й забезпечувати їх від знищення»²⁷.

Значні сподівання на поліпшення пам'яткоохоронної справи в УНР відділ пов'язував з прийняттям Радою Народних Міністрів закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», проект якого був розроблений юрисконсульту Міністерства народної освіти М. О. Альтером. Цим документом передбачалося, що всі пам'ятки старовини й мистецтва (архітектури, археології, архівні, бібліотечні, музейні та інші) переходять під догляд та охорону держави. Відповідно, Головне управління мистецтв та національної культури мало одержати право контролю над усіма зібраннями культурно-історичних пам'яток в Україні — як приватних, так і громадських та державних. Принципове значення мало положення проєкту, яким заборонялося без санкції пам'яткоохоронних органів не лише псувати, а й віддавати в заставу та вивозити за кордон окремі речі й збірки культурно-історичного значення. Винних у порушенні цього положення передбачалося штрафувати на суму від 2 до 200 тис. гривень або ж піддавати тюремному ув'язненню на строк від 4 місяців до 2 років з конфіскацією речей на користь держави. У її ж власність мали перейти й пам'ятки, вивезені пам'яткоохоронними органами із залишених панських маєтків та інших помешкань, якщо протягом року їх власники не заявили про свої права на них. Усвідомлюючи, що законопроект передбачає лише найбільш загальні й першочергові правові норми охорони пам'яток, його укладачі пропонували урядові УНР законодавчо дозволити Головному управлінню мистецтв та національної культури самому визначати конкретні шляхи втілення в життя пам'яткоохоронного закону²⁸.

15 вересня 1919 р. заступник міністра народної освіти П. Холодний передав проект закону на розгляд Ради Народних Міністрів. У пояснювальній записці «До законопроекту про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва», підписаній міністром народної освіти та П. Клименком, глибоко аргументувалася необхідність його термінового прийняття. «Пам'ятки старовини й мистецтва, — зазначалося в ній, — мають велике національне значення. Народ може бути нацією лише тоді, коли знає свою старовину й кохається в своєму мистецтві. Тільки нація може творити власне державне життя і тільки державне власне життя забезпечить культурний розвиток народу. Сучасна держава може існувати, лише виховуючи в народі розуміння мистецтва й старовини. Випадкове замилування в мистецькій старовині поодиноких осіб повинно змінитися на обов'язковість для кожного громадянина знання свого мистецтва й старовини. Про це мусить дбати уряд всякої культурної держави»²⁹.

На жаль, у вересні 1919 р. розглянути запропонований пам'яткоохоронцями законопроект уряд УНР не зміг. А через те залишилося нерозв'язаним і питання про виділення коштів, необхідних для розгортання роботи відділу охорони пам'яток. Справа в тому, що спеціальна комісія при Народному міністерстві фінансів, розглянувши 4 вересня 1919 р. клопотання Міністерства народної освіти, яке просило асигнувати на пам'яткоохоронні заходи 2 000 000 гривень, поставила вирішення цього питання у взаємозв'язок із затвердженням вищезгаданого законопроекту³⁰.

Таким чином, пам'яткоохоронці залишились наодинці зі своїми завданнями та проблемами. Щоправда, у вересні 1919 р. відділ охорони пам'яток одержав 10 000 гривень на оплату роботи членів ство-

реної ще в серпні комісії для обміру Кам'янець-Подільської фортеці. Під головуванням інженера М. Лорченка у її складі на той час працювали архітектори, історики, мистецтвознавці — Ф. Колодій, Й. Пеленський, П. Павловський, А. Середа, Ю. Сіцінський, Л. Бялковський, О. Абрамов, П. Ільчинський, Ю. Александрович³¹. Ще 5000 гривень було виділено у середині вересня 1919 р. в розпорядження комісії Й. Пеленський, М. Пущинський, Ю. Александрович), яка мала вирішити питання про передачу під музей Подільського пам'яткоохоронного товариства та реставрацію приміщень так званих Мурів у Вінниці³².

У вересні ж 1919 р. було вжито заходів і щодо охорони архівних матеріалів. Вони викладалися у відповідному наказі Міністерства народної освіти, яким, зокрема, заборонялася передача в утилізацію старовинних документів без дозволу комісії охорони пам'яток³³. Однак цей наказ, як і багато інших пам'яткоохоронних ініціатив за доби Директорії, по суті, залишився невиконаним, про що в 1920 р. на одному із засідань секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві повідомив безпосередній свідок стану пам'яткоохоронної роботи в УНР колишній директор Військово-історичного музею О. Д. Благодір. «Засідання комісії (охорони пам'яток.— О. Н.),— говорив він,— раз на тиждень не давали реальних наслідків. Постанови з різних причин не виконувалися. Коли комісія дізналася, що уряд дозволив переробляти архівний матеріал на папір, вона звернулася з відповідним протестом, але це не допомогло»³⁴.

Серед причин, що зумовили восени 1919 р. такий стан охорони пам'яток в УНР, О. Д. Благодір називав відсутність коштів, мережі пам'яткоохоронних органів, належної уваги з боку уряду тощо. Думається, однак, що головна з них полягала в іншому — вся територія УНР постійно була прифронтовою смугою або ж зоною безпосередніх військових дій.

У пошуках бодай якогось виходу з цього становища пам'яткоохоронці знову були змушені звернутися за допомогою до військових. Ті відгукнулися на їх прохання. Так, згідно з наказом головної команди військ УНР 6 жовтня 1919 р. по Головній управі Генерального штабу співробітники його культосвітнього відділу дістали право забороняти знищувати пам'ятки та могли секвеструвати * військово-історичні й архівні документи, книги, пам'ятки, що «не мають традиційно родинного значення, а покладаються в масштабі державного і громадського значення»³⁵.

Незабаром культосвітній відділ Генштабу розробив досить детальну «Інструкцію в справі охорони історичного майна», в якій давалося визначення основних груп пам'яток та містився перелік невідкладних заходів щодо їх збереження³⁶. Інструкція мала стати в пригоді співробітникам згаданого відділу та його уповноваженим при організації охорони пам'яток на місцях. Документи засвідчують, що в жовтні 1919 р. туди справді були направлені фахівці з відповідними повноваженнями культосвітнього відділу³⁷. Однак даних про результати їхньої роботи не маємо. Втім, напевно, щоб в умовах безперервного відступу військ Української Народної Республіки та скорочення її території вони могли бути вагомими. Тому в цілому можна погодитися з оцінкою стану пам'яткоохоронної діяльності за доби Директорії, що її дав згадуваний уже О. Д. Благодір: «Справа охорони пам'яток старовини й мистецтва на Правобережній Україні,— говорив він у 1920 р.,— за останні два-три роки стояла гірш, ніж де б то не було»³⁸. Хоч безперечним є й те, що багато людей в уряді УНР усвідомлювали велике значення історико-культурної спадщини і, незважаючи на край обмежені тогочасними обставинами можливості, докладали відчайдушних зусиль до їх охорони та збереження.

- ¹ Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і управління України, ф. 1065, оп. 1, спр. 23, арк. 27 зв. (далі — ЦДАВО).
  - ² Там же, спр. 130, арк. 1.
  - ³ Там же, спр. 14, арк. 61.
  - ⁴ Там же, спр. 130, арк. 2.
  - ⁵ Там же, спр. 131, арк. 3.
  - ⁶ Там же, спр. 14, арк. 65.
  - ⁷ Там же, спр. 89, арк. 3.
  - ⁸ Там же, спр. 90, арк. 3.
  - ⁹ Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 225, арк. 24—26.
  - ¹⁰ Там же, арк. 23.
  - ¹¹ Там же, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 8.
  - ¹² Там же, арк. 5—7.
  - ¹³ Там же, арк. 13.
  - ¹⁴ Там же, арк. 3, 18.
  - ¹⁵ Там же, арк. 9, 10.
  - ¹⁶ Там же, спр. 6, арк. 28.
  - ¹⁷ Там же, спр. 14, арк. 134, 135.
  - ¹⁸ Там же, арк. 28, 29.
  - ¹⁹ Там же, арк. 38.
  - ²⁰ Там же, арк. 176.
  - ²¹ Там же, спр. 6, арк. 28; спр. 14, арк. 34.
  - ²² Там же, спр. 6, арк. 22.
  - ²³ Там же.
  - ²⁴ Там же, спр. 14, арк. 173.
  - ²⁵ Україна. — 1919. — 13 верес.
  - ²⁶ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 79.
  - ²⁷ Там же, арк. 62—62 зв.
  - ²⁸ Там же, арк. 128—131, 179.
  - ²⁹ Там же, арк. 180.
  - ³⁰ Там же, спр. 15, арк. 25.
  - ³¹ Там же, спр. 6, арк. 19; спр. 14, арк. 80.
  - ³² Там же, спр. 6, арк. 36 зв.
  - ³³ Там же, арк. 42.
  - ³⁴ ІНБ ім. Вернадського НАН України. Відділ рукописів, ф. X, спр. 12603, арк. 9.
- * Секвеструвати — від слова «секвестр» — заборона користування яким-небудь майном, що накладається органами влади.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 7, арк. 63.
  - ³⁶ Там же, спр. 14, арк. 100.
  - ³⁷ Там же, спр. 7, арк. 63.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках *

VII.

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ р. 1687

На час гетьманування Ів. Мазепи припадає початок важливої поворотної доби в історії Московської держави й України. Збігом історичних обставин на чолі обох держав стали такі виключні індивідуальності, як молодий цар Петро I і гетьман Мазепа. Завдання, які вони собі поставили і досягти яких намагалися всіма силами своєї вдачі, в багатьох точках були протилежні й таїли в собі небезпеку важких конфліктів. Історичні події розвинулися так, що конфлікт, а за ним і одверта боротьба між Петром I і Мазепою виникли пізніше, ніж можна було сподіватися, й через це саме набрали більшої сили й значіння та спричинили й важливіші наслідки. Гетьманування Мазепи було останнім, за якого ще Українська держава посідала майже цілком свій автономний державний устрій, накреслений попередніми договорами. Після Мазепи розпорядками Петра I відносини між Москвою й Україною були змінені так кардинально, що від попередньої автономії України лишилися незначні рештки.

Історичні події цієї важливої доби, як і центральна фігура її — гетьман Ів. Мазепа, завсіди притягали найбільшу увагу дослідників України. На превеликий жаль, безстороннє вивчення цієї доби стрічається з непоборними труднощами через брак документальних даних. Джерелами для студій та пізнання доби й особи гетьмана Мазепи є майже виключно офіційний матеріал, урядові акти, здебільше чужого, московського походження. Гетьманський архів загинув у Батурині, й чисто українських актів внутрішнього вжитку, не адресованих Москві, майже не збереглося. Доба Мазепи дуже бідна на чужі матеріали, мемуари тощо, а українських за цей час і зовсім нема; нема також і писемних матеріалів приватного характеру, приватного листування тощо. Основні джерела — московські й загалом офіційні акти, яких найбільше лишилося, — є документами однобічними й тенденційними, перевіряти чи доповняти їх нема чим, тому брак джерельного матеріалу незвичайно негативно відбивається на працях коло дослідження цієї важкої доби.

З огляду на зазначені труднощі та спеціальну тему нашу ми в дальшому викладі мусимо обмежитися лише тими історичними фактами, які до цієї теми безпосередньо стосуються.

Викладаючи події, що попереджали й супроводили скинення й зрештування гетьмана Ів. Самойловича, ми не виділили окремо ролі генерального осавула Ів. Мазепи. Тим часом роля Мазепи в цій справі, як те можна бачити з деяких документів, була дуже активна, хоч імені його й не підписано на «чолобитній», поданій кн. Голицінові. З усієї генеральної старшини Мазепа був у найближчих відносинах із кн. Голиціним; через Мазепу генеральна старшина мала можливість зноситися з ним, задалегідь виробити план своєї акції проти гетьмана Самойловича та умовитися про проведення цього плану в подробицях. З свого боку, Мазепа змагав до своєї особистої мети — добути гетьманство — й дістав на це згоду Голиціна за суму 10.000 золотих, яку обі-

цяв йому виплатити після виборів. 22 липня 1687 р. Голицин дістав царський указ із 17.VII про скинення гетьмана Самойловича й про обрання нового гетьмана «вольными гласы», причому кн. Голицині дано повну власть провести всю цю справу «по своему усмотрѣнію и какъ ихъ (Голицина з товаришами) Господь Богъ вразумить и наставить». Царський указ, як бачимо, розв'язував Голицині руки й давав йому можливість чинити по своїй волі, отже так, як те було уже умовлено з старшиною. Голицин негайно поділився з старшиною такою приємною новиною й спільно з нею призначив генеральну раду для виборів гетьмана на 25 липня 1687 р. на місці постою війська, над. р. Коломаком. Але напередодні, 24 липня, Голицин закликав до себе генеральну старшину на довірчу, підготовчу нараду. На цій нараді прочитали попередні договори, зокрема договір Б. Хмельницького, а також умовилися й щодо тексту нових статей, причому старшина внесла пропозицію, щоб майно бувшого гетьмана Самойловича було передано до військового скарбу. Голицин відповів, що за силою існуючих законів майно Самойловича припадає цареві, однак він береться справу з майном влаштувати так, щоб принаймні половина майна перейшла до військового скарбу. Після цього старшина умовилася з Голициним, що на гетьмана буде обрано генерального осавула Ів. Мазепу, розподілила між собою «полковницькі та інші важні посади» й усунула з посад осіб, що їх настановив попередній гетьман. Головними учасниками скинення Самойловича, які й чолобитну підписали, були: обозний Борковський, ген. суддя Вуяхович, генер. писар Прокопович, регент В. Кочубей та 5 заслужених і впливових осіб, бувших полковників і старшин: Солонина, Як. Лизогуб, Гр. Гамалія, Думитрашко-Раїч і Степ. Забіла. Ці останні були іменовані полковниками, писар Прокопович дістав уряд генерального судді, а регент військової канцелярії В. Кочубей став генеральним писарем. На таких урядах названі особи брали участь у генеральній раді 25.VII.

25 липня 1687 р. на місці постою московсько-українського війська, на р. Коломаку, відбулася генеральна рада, на якій було обрано І. Мазепу на гетьмана України. Після обрання було прочитано «прежніе и новоприбавленные пункты», гетьман і старшина склали присягу й підписали статті.

Статті, які було ухвалено й прийнято на генеральній раді 25 липня 1687 р., одержали офіційно назву «Коломацьких статей». Щодо своєї форми Коломацькі статті являють [собою] двобічний договір між гетьманом України Ів. Мазепою й старшиною, з одного боку, та московськими царями, Іваном і Петром, та царівною Софією. — з другого. Одні статті (1, 4—6, 9, 22) містять пропозиції гетьмана й старшини, другі (2, 10, 12—15, 18—20) — пропозиції від імени царів, нарешті є статті (3, 7—8, 16—17, 21), що містять пропозиції гетьмана й старшини та контрпропозиції царів. Щодо свого змісту Коломацькі статті, як і Батуринські 1672 р. та Переяславські 1674 р., являються статтями додатовими до Глухівських. Дійсно, більшість Коломацьких статей (17 з 22-х) мають своїм джерелом Глухівські статті, й лише 5 статей нові.

Як і в попередніх договорах, у Коломацьких статтях не додержано ні плану, ні логічного зв'язку між статтями. Помітно лише, що редактори трималися порядку Глухівських статей і то таким способом, що, поставивши в ст. 1-й загальне прохання старшини про підтвердження попередніх прав і вольностей, у наступних статтях, аж до 17-ої включно, вмістили дослівно або з незначними змінами відповідні Глухівські статті і в кінці додали нові статті (з 18 по 22). При аналізі статей будемо дотримуватися порядку, за яким статті розміщено в офіційному тексті.

В ст. 1-й висловлено прохання гетьмана В. Запорозького й народу українського до царів, щоб В. З. надалі жило «въ прежнихъ своихъ правахъ і вольностяхъ, чѣмъ пожалованъ былъ прежній гетманъ Б. Хмель-

ницькій», і щоб це було затверджено царськими грамотами. В царській резолюції на цю статтю сказано, що царі «пожалували обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана и все Войско Запорожское и народъ малороссійскій прежними правами и вольностями» і наказали видати царську грамоту. Ця стаття повторює основну думку ст. 2-ої Глухівського договору про ствердження основного договору 1654 р. В ст. 3-ій Глухівського договору вміщено далі прохання гетьмана й старшини, щоб цар наказав вивести з українських міст царевих воевод і цареві залоги. Цар тоді відмовив гетьманові і, навпаки, підтвердив, щоб воеводи були в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі. Тепер же стаття 2-а Коломацького договору сформульована так, що спочатку вміщено твердження, що нібито Б. Хмельницький прохав у царя Олексія Михайловича, щоб воеводи його були в Переяславі, Ніжині й Чернігові, що цар на це згодився і що такий указ було вміщено й під статтями наступних гетьманів. Далі в ст. 2-й вміщено царський указ із ст. 3 Глухівського договору (відмова вивести воевод) і, нарешті, додано стверджуючу формулу. Таким чином, порівнюючи з ст. 3-ю Глухівського договору, постанова про воевод була внесена в ст. 2-у Коломацького договору з ініціативи Москви, причому свідомо підтверджено цю постанову посилкою на договір Б. Хмельницького, де якраз жодної постанови про те, в котрих городах бути царським воеводам, нема. Це — звичайна московська хитрість: «А, може, не додивляться, не заперечать, то так і буде». Стаття 3-я дослівно наводить ст. 4-у Глухівського договору про платню військовій козацькому, про реєстрове число війська в 30 000, про «поборы» на військо з приватних маєтків і т. п. Стаття 4-а містить прохання, висловлене в ст. 6 Глухівського договору, про те, щоб цар підтвердив попереднє надання старшині «чести дворянской» і надалі наділяв нею осіб заслужених, про яких буде просить гетьман; також, щоб цар видавав жалувані грамоти на маєтки особам, яким гетьман видасть універсали. Царський указ ствердив це прохання, проте з дуже важливим обмеженням, якого в попередніх договорах не було, а саме: перше, гетьман не має права відбирати царські грамоти й надані ними «деревни и мельницы»; друге, гетьман не має права відбирати або уневажнювати які-будь царські грамоти, видані старшині або «знатнымъ особамъ войсковымъ». Наведене обмеження, власне кажучи, цілком уневажнює всю попередню постанову ц. указу й взагалі всю статтю. Значіння цілої статті полягало в тому, що вона встановлювала певний порядок одержання царських грамот на маєтки, надані гетьманом «за услуги» та службу: цар мав видавати грамоти свої лише в підтвердження гетьманських надань і універсалів, і само собою розуміється, що від гетьмана залежало ці надання залишити надалі «до ласки військової» або ж відібрати. Коли ж справа ставиться так, що царської грамоти, а з нею й надання гетьман відібрати не має права, а з другого боку, встановлюється, що гетьман повинен вважати правосильними («быть въ своей силѣ») всякі царські грамоти, видані старшині або значним особам без універсалів, то з такими обмеженнями ціла стаття тратить усе своє значіння. Тим часом і цей указ гетьман, старшина і В. З. «приняли радостно». Стаття 5-а про способи задоволення царських послів гінців підводами повторює дослівно ст. 8-у Глух. договору. Ст. 6-а повторює ст. 11-у Глух. договору про дозвіл обирати гетьмана на випадок смерті або чогось подібного («ино что») та про інвеституру нововибраного гетьмана. Царський указ під ст. 11-ою Глухівського договору стверджував пропозицію гетьмана й старшини без жодних обмежень. Але тепер під ст. 6-ою Коломацьких статей вміщено інший указ, яким встановлено такі важливі обмеження: дозволяється гетьмана обирати «по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ», однак «съ вѣдома ихъ цар. пресв. в-ва», і далі пояснено: «безъ челобитья и безъ указу в. г-рей... имъ, старшинѣ и всему В. З. гетмана не обирать, такъ же изъ гетманства не отставливать». Наведені обмеження в справі об-

рання й скинення гетьмана суперечили основному договору Б. Хмельницького, стверженому в ст. 1-й Коломацьких статей, який установив, що на випадок смерті гетьмана В. З. має право обирати нового й повинне лише повідомити царя про обрання. Заборони скидати гетьмана в договорі 1654 р. не було встановлено: право міняти гетьмана завсіди належало В. З. Практика й пізніші договори, як ми бачили, давно вже змінили постанови договору Б. Хмельницького: право вибору гетьмана було зумовлене дозволом царя й заборонено було скидати гетьмана без царського указу. Глухівські статті 1669 р. (ст. 11-а) знову повернули В. З. право вільного вибору без попереднього дозволу, але на практиці ця постанова не була додержана за наступних гетьманів. Ст. 6-а Коломацьких статей санкціонує цю практику й щодо цього повертає В. Запорозьке до правового стану, утвореного Московським договором 1665 р.

Ст. 7-а повторює прохання, сформульоване в ст. 12-й Глухівських статей, про дозвіл приймати від сусідніх держав листи й на них відповідати. Царська резолюція на цю статтю в першій своїй частині містить дослівно указ Глухівських статей, який заборонив листовні зносини з чужими державами з тієї причини, що «оть того чинятся въ малороссійськихъ городѣхъ многіе ссоры». В другій частині резолюції на ст. 7-у вміщено приписи щодо дотримання мирного договору з Польщею, стратегічні диспозиції щодо оборони кордонів В. З. від нападу Криму, про посилку на Запоріжжя борошна й платні та про заборону торгівлі з Кримом. Це були нові постанови, викликані тодішньою політичною ситуацією Москви й В. Запорозького.

Ст. 8-а дослівно повторює ст. 13-у Глухівського договору про порядок задоволення московського війська підводами, про збігців-москалів на Україні й українців у Московській державі, — про те, щоб москалі не лаяли козаків «мужиками й зрадниками» й т. д. Царський указ під цією статтею взятю дослівно з Глухівського договору. Ст. 9-а повторює дослівно ст. 14-у Глух. договору про українських полонених і про взаємну видачу злочинців.

Ст. 10-а дослівно повторює ст. 19-у Глух. договору, щоб старшина й козаки стежили за гетьманом, не слухали його, коли він розпече якись «ссоры», й доносили цареві; гетьман і старшина, і все Військо цю статтю прийняли й обіцяли її додержувати. Вперше прийнята року 1669 за гетьмана Многогрішного, ця стаття дала в руки старшини легальний, так би мовити, спосіб інтригувати проти гетьмана, посилати на нього доноси цареві й цим давати в руки московського уряду матеріал для скинення гетьмана. Стаття була дуже корисна для Москви, й тому її знову підтверджено в Коломацькому договорі. Ст. 11-а стверджує ст. 20-у Глухівського договору про те, що коли гетьман учинить «какую проступку, опричь измѣны», то скидати його не можна без царського указу, цар же накаже розслідувати справу й видасть указ згідно з «їх правом». У другій частині статті вміщено постанову ст. 3-ї Коломацьких статей про обмеження прав гетьмана: гетьман не сміє без волі й указу царя позбавляти уряду генеральну старшину, він повинен писати до царя й просити царського указу. Ст. 12-а наводить дослівно ст. 21-у Глухівського договору про те, що гетьман і старшина мають слідкувати, щоб у В. З. ніхто не заводив «ссор», писати про це цареві, а винних карати «по правамъ ихъ». Ст. 13-а наводить дослівно постанову ст. 22-ої Глух. договору про утримання компанійського (найманого) полку для догляду за порядком і для ліквідації всяких бунтів у В. З. Ця постанова, на прохання старшини, була скасована в Конотопських (ст. 10) і Переяславських статтях (ст. 13) з тієї причини, що компанійські й сердюцькі полки чинили населенню «розореніє и обиды». Коломацькі статті знову повертають силу ст. 22-ї Глух. договору. Ст. 14-а стверджує ст. 23 Глух. договору про заборону українському населенню торгувати в Московській державі горілкою й тютюном. Ст. 15-а стверджує ст. 24-у Глух.

договору про права козаків, дітей і жінок їх на власні дідичні й куплені маєтки, притому додає, що козаки, які проживають у маєтностях духовних осіб, зберігають за собою свої козацькі права. Ст. 16-а повторює дослівно постанови ст. 25-ї Глух. договору про допомогу московським військом на випадок наступу ворога на В. Запорозьке. Ст. 17-а містить постанову ст. 26-ої Глухівського договору, щоб для гетьманської резиденції й для армати було призначено м. Батурин. Царський указ затверджує цю статтю й додає, що царі пожалували гетьмана й наказали бути при гетьмані «для охоранення и цѣлости его» московському стрілецькому полкові на утриманні за рахунок гетьманського скарбу.

Далі йдуть нові статті: ст. 18-а містить ствердження «пунктів», даних раніш київським і ніжинським міщанам. Ці пункти були дані вперше р. 1669 як додаток до Глухівських статей. Ст. 19-а, нова, містить дві постанови. Перша — торкається так званих «чехів» — монети, яку били в Москві спеціально для видачі платні московському військові, що перебувало поза межами Московської держави, переважно на Україні. Як видно з подання-доносу генеральної старшини, гетьман І. Самойлович нібито сам просив царя, щоб було бито в Путивлі або в Сівську чехи «подъ царскимъ знаменемъ и титуломъ» (чехи було виготовлено на зразок польської й чеської монети з латинськими написами). Але потім, коли було видано платню московському військові новими чехами, то Самойлович заборонив населенню В. З. приймати цю монету й що-будь продавати за ці гроші та ще й насміхався, що погано їх вибито, «будто шелуха ломится». Тепер у ст. 19-й стверджується, що чехи було вибито на прохання Самойловича, але під час Кримського походу населення відмовилося брати чехи, бо Самойлович навмисно не розіслав про це універсалів; отож наказується послати по городах і містах універсали, щоб населення приймало чехи нарівні з іншими чужоземними чехами під загрозою кари на горло за невиконання наказу.

В другій частині цієї статті вміщено наказ, який появляється вперше в історії московсько-українських відносин. Гетьманові й старшині наказується «народъ малороссійскій всякими мѣры и способы съ Великороссійскимъ соединять и въ неразрванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ и инымъ поведеніемъ», щоб були під одною царською державою «обще, яко единой христіанской вѣры и никто бѣ голосовъ такихъ не испущалъ, что Малороссійскій край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Ихъ ц. пресв. в-ва самодержавной державы гетманъ и старшина народъ малороссійскій обще съ великороссійскимъ народомъ, и вольный переходъ жителямъ изъ малороссійскихъ городовъ въ великороссійскіе города имѣти». Гетьман і старшина цей указ прийняли й обіцяли дотримувати твердо.

В наведеному указі, перше, констатується, що існує окрема Українська держава під региментом гетьмана та що населення цієї держави — «народъ малороссійскій» — має з народом великороссійскимъ спільну лише «єдину христіянську віру». Тому, друге, наказується, щоб надалі так не було, щоб обидва народи були в одній самодержавній царській державі і щоб ніхто не смів і згадувати про окрему державу Українську під региментом гетьмана. Для об'єднання обох народів треба вживати таких способів: шлюб та інше «поведеніє», а також вільний перехід і проживання українців на території Московської держави. Указ торкнувся питання державного і висловив вимогу, щоб на майбутнє держави Українська й Московська злилися в одну «царську самодержавну» державу. Щодо питання національного, то, висловлюючи бажання про об'єднання обох народів, указ тим самим розв'язує національне питання в напрямі асиміляції, омосквлення народу українського. Указ говорить лише про тотожність

віри москалів і українців і не знає тотожності національної; ідея «національного єдинства» обох народів була висловлена вперше за Катерини II.

Ст. 20-а, нова, містить царський указ про те, щоб для забезпечення українських і московських городів від нападу Криму були збудовані: на лівому березі Дніпра, напроти Кодака, фортеця, подібна до Кодацької, а на річках Самарі, Орелі, Берестовій і Орчику — городи, які й заселити українцями. Ст. 21-а, нова, містить прохання гетьмана й старшини, щоб майно І. Самойловича та його синів, чернігівського й стародубського полковників, було передане до військового скарбу. Як було вже згадано вище, кн. Голицин вирішив питання про майно Самойловича так, що лише половину його згодився віддати до військового скарбу, а другу половину забрав до царської скарбниці. Такий указ і вміщено під цією статтею.

Нарешті, ст. 22-а, теж нова, містить прохання гетьмана й старшини про те, щоб дозволено було скасувати оренди, дохід із яких ішов на утримання охочих кінних і піших полків. Але тому, що ці полки ще потрібні для оборони В. З., то гроші на їх утримання надалі будуть збирати з посполитих, що не вписані в козацький реєстр. Яким способом ці гроші будуть збирати, про це гетьман із старшиною порадяться й напишуть царям. Царський указ цю статтю ствердив. «Оренди», про які мовиться в цій статті, завів гетьман І. Самойлович перед р. 1678; вони склалися з передачі на одкуп, по договору, за певну ціну монопольного права продажу горілки, тютюну й дьогтю. Як видно з відомості, яку р. 1678 було подано до Москви, оренди в містах і селах 10-тьох лівобережних полків дали доходу за рік 93 500 рублів. Оренди були великим тягарем для населення, бо орендар, прикриваючись своїми договорами з гетьманом, немилосердно грабували населення високими монопольними цінами.

Такий був зміст Коломацьких статей. Порівнюючи з попередніми договорами, Коломацькі статті, хоч і стверджують основний договір Б. Хмельницького 1654 р., але разом містять цілу низку постанов, якими в багатьох істотних точках той договір змінюють. З Глухівських статей 1669 р. взято до Коломацьких статей і вдруге стверджено найбільш несприятливі, обмежуючі умови Глухівського договору й рівночасно не тільки не додано чогось нового на користь В. З., а, навпаки, в значній мірі погіршено супроти Глухівського договору правне становище України. Коломацькі статті пішли ще далі в напрямі обмеження влади гетьмана в справі розпорядження військовими землями (ст. 4), обмежили право В. З. в справі вибору й скинення гетьмана (ст. 5), ствердили заборону закордонних зносин (ст. 7), підтвердили право й обов'язок старшини доглядати й доносити на гетьмана (ст. 10), знову привернули право утримувати компанійські полки (ст. 13), нарешті, в ст. 19 Коломацького договору вперше поставлено питання про необхідність тісної злуки України з Московією й про знищення національної окремішності народу українського. Всього цього кн. Голицин досяг не тільки без жодних заперечень, але й при співучасті генеральної старшини, яка, діставши нові уряди й царські «милості», була у всьому «по-слушна».

В своїх повідомленнях кн. Голицин мав повну рацію вихвалитися перед московським урядом тим, що йому вдалося провести на Коломацькій раді, а московський уряд мав підставу хвалити й обдаровувати кн. Голицина з товаришами. В царській грамоті кн. Голицині з 5.IX.1687 р. читаємо: «Да притомъ же обраніи ты, кн. Голицынъ съ товарищи, постановили и написали статьи со мною при бавкою ихъ вел. г-рей именованью и чести, и привели ихъ (Військо Запорозьке) въ нижайшее къ нимъ, вел. г-рямъ подданство и крѣпкое обѣщаніе и во мноую ихъ, г-рей, прибыль и въ пространство... И тѣ всѣ, вышеописанныя дѣла ми-

люстю Божею, щастємъ ихъ пресв. в-ва и службою вашею совершились благополучно, безъ всякія ихъ в-вамъ противности и замѣшанія и безъ кровопролитія и убійства...» Наведені слова грамоти свідчать, що здобуті кн. Голициним «прибавки» зробили велике враження в Москві, як приємна несподіванка; очевидно, московський уряд не числив на те, що гетьман і старшина так легко, без протестів і боротьби підуть на такі великі уступки. Тим часом ситуація на Коломаку для В. З. не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі уступки, тим більше, що московські інтереси представляв кн. Голицин, який згодився за гроші скинути Самойловича й дати гетьманський уряд Мазепі. На жаль, не знайшлося там нікого, хто б виступив в оборону державних інтересів В. З. й народу українського.

Твердження царської грамоти, що все обійшлося «благополучно, безъ кровопролитія и убійства», не відповідало дійсності. Як було вже зазначено в попередньому розділі (VI-му), «кровопролитія и убійства» мали місце. Маємо документальні відомості, що на Україні сталися заворушення й протести також із приводу виборів нового гетьмана. Предметом протестів, головним чином, був той факт, що вибори гетьмана відбулися «на поході, в полі», а не на Україні, що нема про обрання царської жалуваної грамоти і що не оголошено, з якими правами й вольностями дано гетьманові уряд та чи підтверджено статті Б. Хмельницького, на яких цей останній перейшов під «московське державство». До часу, коли буде це все з'ясовано, в деяких полках відмовилися признавати нового гетьмана й коритися його наказам. І. Мазепа доніс про це в Москву, вимагаючи висилки царської грамоти «на гетьманство». Хоч і з деяким запізненням, з Москви вислано царську грамоту—13.X.1690 р. Ця грамота цікава тим, що в ній переказано коротко майже всі Коломацькі статті і вдруге їх стверджено. Але поки грамота дійшла й була оголошена, то в Чернігівському полку, який під час виборів гетьмана був у поході на правому березі Дніпра під команду полковника Грицька Самойловича і у виборах участі не брав, заворушення прибрали дуже гострий характер, так що І. Мазепа мусив писати до Москви окремо й просити висилки окремої грамоти, яка й була вислана на ім'я нового чернігівського полковника Лизогуба 3.XII. 1690 р.

* * *

Офіційні документи, як ті, що виходили від Москви, так і ті, що були писані від гетьмана Мазепи, рівно ж і відомі нам історичні факти свідчать, що найхарактеристичнішими рисами тактики, яку засвоїв собі гетьман Мазепа супроти московського уряду з перших же років гетьманування, були доляльність, послух і готовність виконувати царські укази. В діяльності Мазепи, як її малюють офіційні документи, можна спостерегти часом більше, ніж пасивне виконання розпорядків московського уряду, навіть певну активність, ініціативну готовність виконати більше, ніж вимагали накази, хоч цього й тяжко було досягти з огляду на постійний максималізм у вимогах Москви. Така тактика принесла Мазепі повагу, признання та численні почесні й матеріальні цінні царські нагороди—дорогоцінні подарунки, численні маєтності й високі царські ордени, включно до титулу «князя священної римської імперії». Всі ці високі ознаки царської милості й вдячності за вірність і службу могли задовольнити найбільшу персональну амбіцію й потішити неабияку особисту пиху. І коли б гетьман Мазепа не ставив собі іншої мети та дбав лише про задоволення особистої амбіції та любові до пошани, багатства й т. п., то можна було б сказати, що він уповні досяг свого й що йому під кінець гетьманування не лишилося нічого іншого, як у спокою серед багатства й пошани «скінчити дні свої». Та ми знаємо, що не так воно сталося: цей улюблений «царський слуга й радник», перша особа у В. Запорозькому й одна з перших у Московській державі по-

жертвував почесними, багатством й спокоем та підніс зброю проти московського царя в союзі з королем шведським Карлом XII. Чому так сталося? Які причини викликали таку рішучу й нібито наглу зміну в поведженні «слухняного» гетьмана? На ці питання в історіографії знайдемо багато різних, часом протилежних пояснень, часто негативних щодо особи й діяльності гетьмана Мазепи. Причиною такої розбіжності в поглядах дослідників цієї доби є головним чином офіційна російська тенденція в освітленні тогочасних подій та брак інших, крім офіційних, джерел. Тим часом офіційна версія про «зраду» Мазепи, «невдячність гетьмана, обдарованого царем вище всякої міри, лише констатує факти, не даючи їм пояснення, зводить глибокі засадничі причини до простих, звичайних особистих учинків однієї особи, хоч би й такої видатної, як І. Мазепа, та до того ще штучно скупчує увагу на кінцевому факті розриву з Москвою, навмисно замовчуючи багато дуже важливих попередніх фактів і подій. Проте саме ці факти, на нашу думку, мають першорядне значіння для встановлення дійсних причин і мотивів останнього чину Мазепи.

Не маючи можливості, з огляду на нашу тему, спинятися довше над виясненням причин переходу Мазепи від тактики вірності й послуху до розриву й боротьби з Москвою, ми обмежимося лише заввагами щодо правної сторони цього питання.

На підставі Коломацького договору 1687 р., в ст. 1-й якого було стверджено Україні права й вольності по договору Б. Хмельницького, між Україною й московським царем існували договірні відносини, що склалися з певних прав і обов'язків обох договірних сторін. Як для України, так рівно ж і для московського царя Коломацький договір був обов'язуючий і скасувати чи змінити його можна було лише за згодою обох сторін. Ми вже зазначили, що за гетьманування Мазепи з боку України й гетьмана було виявлено повну лояльність в дотриманні договору й повну слухняність щодо царських наказів, незалежно від того, чи вони відповідали умовам договору 1687 р., чи ні. Зовсім інакше відношення до договору ми помічаємо з боку московського царя. Лояльність і послух гетьмана й народу українського не викликали у московського царя й його уряду подібного відношення до України та до прийнятих по договору обов'язків. Навпаки, з боку Московського царя помічаються постійні порушення договору, обмеження прав України та накладання на український народ таких обов'язків, які суперечили договорі або ж ним не передбачалися. Наведемо конкретні, найхарактеристичніші приклади.

За силою ст. 7 і 16 Коломацького договору козацьке військо було зобов'язане охороняти кордони України від нападу татар та інших ворогів, причому була обіцяна допомога московським військом. У договорі 1654 р. передбачалося, хоч і непрямо, що козацьке військо може бути послане за межі України, «на службу» цареві, але за це воно мало діставати окрему платню з царського скарбу. За гетьманування Мазепи, починаючи з 1688 р., майже не було року, коли б козацьке військо все або в більшій чи меншій частині не було на військовій службі Москви. Спочатку це були походи проти Криму й Туреччини на південних кордонах України, по степах і фортецях на Низу, по обох боках Дніпра (побережжя річки Тясмина, Очаків, Тавань, Кизикермен і інші); пізніше походи далеко за межами України: Азовські походи (1695—6), будівлення й охорона суден біля Воронежа, а починаючи з 1700 р., постійні походи й військові операції проти шведів і Польщі поза межами України, на півночі Московської держави, в Ліфляндії, Курляндії, Литві, Польщі, Білій Русі й інш. Під час цих походів козацьке військо, крім чисто військових операцій, мусило, всупереч договорам, виконувати тяжкі фортифікаційні роботи (збудовано фортеці: Новобогородицьку, Таванську, Київську й інші); козаків уживано для конвою, пошти, розвідочної служби, а то й просто до різних послуг і як звичайну робочу

силу. Утримувалося військо своїм коштом, за рахунок військового скарбу, котрий потрібні для походів кошти стягав із населення шляхом оподаткування й різних монополій, оренд тощо. Жодної платні за свою службу від московського царя військо не діставало.

Вживання козацького війська далеко за межами України на військові операції, що не були зв'язані з обороною України, а ще більше використання козаків як робітників для справ, що не мали жодного відношення до військової професії, викликали загальне незадоволення козацтва. Та ще більше невдоволення, обурення й скарги викликали умови, в яких козакам доводилося відбувати походи. «Тяжка служба» далеко від України, часто під командою московських або німецьких генералів і полковників, була нестерпна через грубіянство, жорстокості й дикунство москалів та їх загалом вороже відношення до українців. Історія цих походів за гетьмана Мазепи переповнена скаргами козаків на невинно тяжкі умови «царської служби». «І козаки, і селяни, — писав гетьман до Москви, — усі ремствують на мене, усі кричать в один голос: «Ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі! У кожного одна думка — втекти за Дніпро». Вже перші посилки козаків на північ р. 1700 викликали скарги й нарікання на москалів та самовільний поворот додому. В листах до Головкина Мазепа закидає йому, що так не можна знущатися з людей: козаки повернулися без коней, без одягу й чобіт; у Псковській землі козаків, що поїхали за харчами, населення побило й 40 чоловік вкинуло в річку. Року 1704, будучи під Варшавою з Апостолом і Мировичем, козаки не могли стерпіти надужиття, яке робив над ними німецький генерал Паткуль, і самовільно пішли додому з своїми полковниками. В листі до Мазепи полк. Мирович пояснив, що козаки терпіли холод і голод та ще й жорстоку команду німця Паткуля, який відібрав у козаків коні та почав муштрувати в пішому строю з мушкетерами, б'ючи палицями й застрашуючи карою на горло тих, хто не міг скоро навчитись. Року 1705 полковник Горленко скаржився Мазепі, що під Ригою козаків уживають для перевозу пошти й московських старшин, що москалі нівечать коней, б'ють і знущаються з козаків, і його самого, полковника, раз стягли з коня та забрали коня до підводи. Великих утисків та знущання зазнали козаки, що працювали над будівництвом київської фортеці: московські офіцери поводитися з ними по-хижацькому, били княми, обтинали вуха й чинили інші наруги.

Не краще поводитися московське військо з населенням України. Висилаючи щороку своє військо за межі України, населення змушене було нести подвійний тягар — утримувати козацькі полки за кордоном і рівночасно годувати московські залоги і взагалі військо московське на Україні. За Коломацьким договором московські воеводи й залоги сиділи в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, при гетьмані в Глухові, на півдні по збудованих фортецях і на Січі. А коли почалася шведська війна, то московське військо постійно вешталось на Україні; через Україну провадилися зносини з поляками, сторонниками московської партії, їздила сила всяких посланців, гінців та інших царських агентів. Усі вони поводитися на Україні, як у завойованій чужій країні, й не знали меж у своїх вимогах та в брутальному й жорстокому поводженні з населенням. Гетьман скаржився іноді цареві на ці надужиття, цар обіцяв винних покарати, але в дійсності нічого не робилося для полегшення тягару, який несло населення України. На свої скарги Мазепа дістав р. 1707 царську грамоту, в якій пояснювалося, що, мовляв, під час війни «без тягостей обойтись невозможно» і через те «надлежить для общей государственной пользы то снести». Державний інтерес України не вимагав ані війни, ані знущання над населенням, а договори України з Москвою ставили на першому місці інтереси України, а не Московської держави чи якусь там «общегосударственную пользу».

Багато терпіло населення України й від податків, розмір і стягання яких стояли в тісному зв'язку з військовими подіями та з потребою утримання реєстрового й компанійського війська наготові вдома й за кордоном. Спроби реформи системи стягання податків через «оренду» горілчаної та тютюнової монополії не були доведені до кінця, потреба ж коштів на військові операції все збільшувалася, і тому заповіджена в ст. 22-й Коломацького договору реформа оподаткування не була проведена в життя. Правда, деякі незначні полегші було заведено універсалами 1691 та 1692 рр., проте вони не могли значно зменшити загального тягару податків.

За всю ту поміч, яку Україна з напруженням усіх своїх сил давала московському цареві й Московській державі в найтяжчу добу її існування, діставала вона лише вимоги ще більших жертв та повне ігнорування прийнятих Москвою за договорами обов'язків щодо України. Правда, цар жалував та нагороджував гетьмана Мазепу, але й сам гетьман, і народ не вважали ці нагороди за таку компенсацію, якої чекали вони від Москви. Року 1706 Мазепа говорив старшині: «Коли б я так вірно й дбало служив Господу-Богу, то дістав би найбільшу нагороду, тут же хоч би й на янгола змінився, і тоді, здається, жодної не заслужив би подяки за службу й вірність свою». Само собою розуміється, що Мазепа говорив тут не про свою лише особисту «службу», а про службу й вірність цілого В. Запорозького, бо ж особисто Мазепа дістав усі можливі нагороди. Загальні почуття цілого українського народу з приводу поводження Москви й царя супроти України висловила генеральна старшина Мазепі в таких недвозначних виразах: «Яко ми за душу Хмельницького завше Бога молим і ім'я його ублажаєм, що він Україну від ярма ляського свободив, так противно і ми, і діти наші у вічні роди души й кості твої будемо проклинати, если нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі зоставиш».

Вперто проводячи свої імперіалістичні плани, Петро I не тільки використовував військову й економічну силу України, а й самоправно розпоряджався її територією та ціною українських земель притягав на свій бік потрібних собі союзників. Оголосивши війну Швеції, Петро I шукав собі спільника в особі польського короля Августа, з яким склав договір та пообіцяв віддати Польщі цілу Правобережну Україну. Після заключення цього договору цар у березні 1701 р. вислав дяка М. Михайлова до Мазепи з копіями договору нібито на те, щоб запитати у гетьмана поради, чи можливо уступити полякам ті городи й землі на Правобережжі, яких вони вимагали. Під час конференції з Мазепою дяк Михайлов заявив, що король, крім грошей на підкуп сенаторів, вимагає, щоб Польщі було уступлено Трахтемирів, Стайки й Трипілля, щоб дозволено було заселявати Чигрин і інші міста, що по договору 1686 р. мали zostатися незаселеними, та щоб було ще й уділено деякі села в Стародубському полку. Нібито на ці вимоги представника Польщі було сказано, що того їм не дадуть, бо «тѣ всѣ положенія отданы по договорамъ во владѣніе вѣчное е. ц. в-ва гетманамъ и никакова насилія отъ ц. в-ва, чтобы отнято было отъ Украины, не бываетъ». Коли що й можна буде зробити в цій справі, то лише «за совѣтомъ съ вѣрнымъ подданнымъ, гетманомъ». Михайлов додав, що тепер іде лише про те, щоб дати полякам якусь обіцянку, щоб пристали до союзу проти шведів, а коли пристануть, то потім уже можна «сыскавъ многое непостоянство польское, отъ того имъ отказать». Мазепа добре знав усі таємниці московської тактики й політики, він правильно оцінив посольство Михайлова й тому, з свого боку, відповів у дуже улесливих виразах на адресу царя, згоджувався, що можна було б віддати Трахтемирів, Стайки й Трипілля, але під умовою, що поляки дадуть дійсну гарантію, що союз приймуть, для чого треба вимагати, щоб договір було внесено в «конституцію» сеймову й надруковано. Але гетьман нізачо не згоджувався віддавати полякам інших частин Правобережжя та сіл по р. Со-

у в Стародубському полку. 9 квітня гетьман мав удруге розмову з Михайловим, під час якої висловив сумнів, щоб вийшло щось добре з договору, заключеного з самим королем, а не з Річчю Посполитою польською: полякам дано багато обіцянок, але поляки потім скажуть, що договір заключив король, а не вони, і відмовляться. Розмова Мазепи з Михайловим, хоч і велася вона дуже дипломатично, все ж свідчить про те, що Мазепа не мав охоти передавати Правобережжя Польщі. Хоч за договором 1686 р. Правобережжя й повинно було лишатися незаселеним, але українські партизани на чолі з полковником Палієм давно вже захопили більшість його території в свої руки та заселили українським людом із Лівобережжя, Запоріжжя й інших місцевостей. Наприклад, коли знято було питання про передачу Правобережжя полякам, величезна територія між Дніпром, Случчю і Дністром у значній мірі була заселена (в році 1709 там було аж 7 козацьких полків). Мазепа весь час пильно слідкував за подіями на цій території й мав намір узяти її під свій реґімент. Тому він і дав таку умовну відповідь Михайлову. Мазепа й далі не залишав без уваги всього, що торкалося Правобережжя. Передчуваючи можливість заключення Петром I нового договору з поляками в справі Правобережжя, Мазепа в січні 1704 р. закликав до себе правобережних полковників для порозуміння в справі тієї участі у війні з Швецією. До нього прибули Самусь та Іскра, причому перший 24 січня 1704 р. в Ніжині передав Мазепі гетьманські лейноти й грамоту на гетьманство, що дав йому король польський. 1 травні того ж року Мазепа перейшов на Правобережжя, де його радо вітали населення, бо вважало, що гетьман переймає Правобережжя під свою владу. В липні Мазепа заарештував полковника Палія й заволодів Білою Церквою. Потім поїхав під Любар, насипав тут могилу для значення кордону України й звідси писав до царя, що не може віддати Правобережжя полякам. Тим часом Петро I підписав у Нарві 19/30 серпня 1704 р. договір із польським королем через посла Т. Дзялинського, на підставі якого зобов'язався повернути полякам Білу Церкву й інші фортеці та вигнати Палія. Пізніше Петрові I довелося ще кілька разів урочисто обіцяти здійснити цей договір, але фактична передача Правобережжя затяглася через військові події. Підписуючи Прутський договір із Туреччиною р. 1711, Петро I вдруге зрікся Правобережної України, на цей раз, щоб урятувати собі життя, а 22 вересня 1711 р. видав указ про передачу Правобережжя полякам.

З наведених фактів видно, що в справі Правобережжя Петро I продовжував традиційну московську політику: торгувати територією України та її населенням на свою користь. Андрусівським договором 1667 р. Москва вперше поділила Україну на дві частини та віддала Правобережжя Польщі. Коли згодом українському народові вдалося вдержати Правобережжя в своїх руках та р. 1674 приєднати до Лівобережжя, то Москва вдруге р. 1686 зреклася Правобережжя, спустошила його й залишила як нейтральну смугу між Польщею, Туреччиною й Кримом. Але українські партизани й на цей раз заволоділи правобережними землями, заселили їх новими містами й селами та знову приєднали до гетьманщини. Та Петро I, як і його попередники, втретє розпорядився Правобережжям і проти волі населення й гетьманського уряду віддав його Польщі. Цей акт царської влади не можна кваліфікувати інакше, як явне порушення договорів України з Московією, цілість і непорушність яких була гарантована царським словом.

Нарешті, вважаємо необхідним спинитися ще на кількох фактах, які свідчать про наміри Петра I знищити автономію України. Запроваджуючи різні реформи на Московщині, Петро I довго не піднісав питання про якісь зміни внутрішнього устрою України, принаймні, про свої плани в цьому напрямі не говорив одверто. Та, певно, в колі близьких співробітників і радників царя про це давно вже думали і чимдалі, тим сміливіше про це говорили. І от літом р. 1706 під час перебування

Петра I в Києві, на обіді у Мазепи, кн. Меншиков напідпитку заговорив про те, що вже час, мовляв, братися за «внутрішніх ворогів», що гетьман повинен виявити свою вірність, щоб на вічні часи лишив по собі пам'ять, що вірно служив і багато добра зробив для держави Московської. Пізніше Мазепа витлумачив старшині слова Меншикова в той спосіб, що йому, гетьманові, давно вже «в Москві і на всякому місці співають таку пісню. Не попусти їм, Боже, провести те, на що вони заміряються». Трохи згодом, одержавши листа від кн. Дольської, в якому вона попереджала гетьмана, що кн. Меншиков хоче скинути гетьмана і сам стати гетьманом України, Мазепа заявив старшині: «Я й сам добре знаю, що думають заповідати зо мною й вами: хотять мене вдовольнити князівством Римського цесарства, всю старшину викоринити, міста наші під себе підгорнути, посадити там своїх воевод або губернаторів. Коли б же народ пішов проти, то за Волгу всіх перегнати, а Україну своїми людьми осадити... Господи! Визволь мене з-під їх панування!». З наведених пояснень Мазепи довідуємось, що Петро I уже в р. 1706 намірявся розпочати свої «реформи» на Україні і що чутка про це зробила велике враження як на Мазепу, так і на старшину. В якому напрямі планував Петро I провести реформу, про це довідуємось з дальших подій. Наступного 1707 року на військовій нараді в Жовкві питання про реформу знову підняв сам цар, причому гетьманові були поставлені конкретні вимоги. З листа Мазепи до Головкина та з пояснень Орлика в його відомому листі до Стефана Яворського виходило, що цар поставив вимоги про проведення повної зміни внутрішнього устрою України й війська козацького: цар бажав із козацького війська утворити постійне регулярне плачене військо на зразок слобідських полків, яким би командували московські старшини, а пізніше—перетворити на драгунські чи солдатські полки. При цьому було б скасовано гетьманський уряд і всю старшину, а населення віддано під владу губернаторів. Отже, ходило ні про що інше, як про скасування цілого автономного устрою України, признаного й гарантованого договорами України з московськими царями. Довідавшись про те, яку долю цар готує Україні, гетьманському урядові й козацькому військові, старшина була цим страшенно занепокоєна та почала радитись, що далі робити; часто збиралися то в обозного Ломиковського, то в полк. Апостола, радились і навіть знайомилися з Гадяцьким договором Виговського з Польщею. Тоді-то Мазепа виголосив свою славнозвісну присягу перед генеральним писарем Орликом: «Не ради приватної користі, не ради високих почестей, не для багатства. . а для вас — усіх вас, що під моїм урядом і регіментом есте, і для жінок, і дітей ваших для загального добра матері нашої, бідної України, для користі усього Війська Запорозького й народу українського, для піднесення й розвитку військових прав і вольностей хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками й дітьми вашими і Вітчизна з В. Запорозьким не загинули ні під москалями, ні під шведами». Зміст цієї декларації Мазепи подав Орлик у листі до Ст. Яворського, й свідоцтву Орлика можна вірити, бо, як справедливо зазначає О. Лазаревський, писав свого листа Орлик у той час, коли подані ним факти можна було перевірити живими свідками (напр., полк. Апостол та ін.). Після декларації Мазепи вся генеральна старшина й ближчі до гетьмана полковники рішуче стали на його бік і спільними зусиллями довели намір Мазепи до здійснення, до повного розриву з московським царем і до переходу під протекцію Карла XII.

* * *

Вищенаведені факти в достатній мірі характеризують позицію обох договірних сторін — України й Москви — в їх взаємних відносинах, управлених Коломацьким договором 1687 р. На боці України й гетьмана Мазепи спостерігається повні лояльність, послух і готовність ви-

конувати всі вимоги Москви, на боці ж Москви й царського уряду — максималізм у вимогах, всебічне визискування України, її населення, військової сили та економічних ресурсів в інтересах Москви та її заборчої політики, незаконне розпорядження територією України, повсякчасне порушення її прав і вольностей, забезпечених договорами, дике, брутальне поводження з населенням, гніт і угиски фізичні й моральні. Як наслідок такого вражаючого контрасту в поводженні сторін неминуче повинна була наступити реакція й конфлікт, бо ж міра терпіння була вичерпана до кінця. І так сталося. З погляду московського уряду, це була «зрада», «невдячність» і т. п., а з погляду України — це було єдиним можливим у тих умовах способом оборони прав і вольностей Української держави, життя й добробуту її населення, цілості території та здобуття кращої долі.

В історії українсько-московських відносин розрив із Московією був звичайним способом реагування слабшої сторони — України — на порушення договорів, надужиття й заборчу політику сильнішої сторони — Москви. Коли в цьому можна вбачати якусь «традицію», то в усякому разі її треба шукати не в так званій «зраді» гетьманів, як думає проф. Б. Нольде, а в політиці Москви супроти України.

В цій боротьбі перемога сили була на боці Петра I, але ідейна, моральна перемога була на боці Мазепи. Не що інше, як ця моральна перемога примусила Петра I на цілих 15 літ (до 1722 р.) відкласти здійснення своїх намірів щодо проведення заповідженої вже реформи на Україні, що мала привести до повного знищення автономного устрою України.

Фізична перемога дала можливість московському цареві помститися на Мазепі та його спільниках найжорстокішим способом. Не маючи можливості фізично скарати Мазепу, Петро винайшов подвійний спосіб помсти: мало того, що оголосив Мазепу «державним зрадником» та skonфіскував маєтки (кара політична), він ще винайшов релігійну кару, якої не було в жодному карному кодексі, та наказав вищій церковній владі на Україні і в Москві проголосити Мазепі «анафему» — прокляття — та цим «навіки» відлучити від церкви. Помста жорстокого царя не обмежилась особою гетьмана та «мазепинцями», що їх тисячі було жорстоко скатовано в Лебедині та в інших містах, її було поширено на цілу Україну, на цілий український народ.

Підготовка тексту до друку В. А. Смоля і В. М. Рички

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1993.— № 4—6, 7—8, 9, 11—12; 1994.— № 1, 2—3, 4.

ОГЛЯДИ

Журнал «Слов'янські воєнні дослідження»

Журнал «Слов'янські воєнні дослідження» був заснований у 1987 р. під назвою «Soviet Military Studies» («Радянські воєнні дослідження»). Це некомерційне видання, що випускається Frank Cass Ltd в Лондоні. На той час більшість публікацій щодо радянського військового істеблішменту фокусувалася головним чином на питаннях радянської воєнної загрози. Разом з тим, не існувало жодного журналу, який би спеціально зосереджував свою увагу на дослідженні військових проблем в Радянському Союзі та країнах Варшавського пакту в широкому історичному, політичному, економічному та соціальному контекстах. Сама ж Радянська армія та держава, що нею керувала, розглядалися як єдине, монолітне ціле. Той факт, що Радянський Союз і члени Варшавського альянсу являли собою зібрання народів з притаманними кожному з них національними особливостями і прагненнями, не привертав значної уваги авторів.

Засновники журналу «Радянські воєнні дослідження» — полковник Девід М. Гденц, керівник Служби дослідження Радянської армії при армії Сполучених Штатів (SASO), пізніше — Служби закордонних воєнних досліджень (FMSO), і Кристофер Доннеллі — керівник Дослідного центру радянології при Британській армії (SSRS), згодом — спеціальний радник генерального секретаря НАТО з питань Центральної і Східної Європи, та їх колеги працювали в установах, що виконували специфічні завдання, а саме, базуючись на відкритих, несекретних джерелах — виданих іноземними мовами публікаціях, займалися вивченням інституту Радянської армії з метою сприяння розвитку прямих контактів і діалогу між істориками, військовими теоретиками і спеціалістами з питань безпеки на Сході і Заході.

Спочатку часопис торкався інституційних, стратегічних, оперативних і тактичних питань, пов'язаних з Радянською армією та мілітарним істеблішментом країн, що входили до сфери радянського впливу в Азії, Східній і Центральній Європі. Під час візитів до Радянського Союзу та Східно-Центральної Європи редактори журналу докладали багато зусиль для встановлення зв'язків з вченими Радянського Союзу та інших країн радянського блоку з тим, щоб розгорнути на сторінках часопису діалог з військових питань і питань безпеки. З часом журнал почав також публікувати докладні статті з військових та споріднених питань соціалістичних суспільств Східної та Центральної Європи. У 1987—1988 рр. видавці часопису зробили спробу організувати спільні конференції науковців. Загалом протягом перших трьох років свого існування журнал набув великої популярності у США, Великобританії і навіть Радянському Союзі, де мав офіційних та неофіційних дописувачів. Він заслужив схвалення своєю неупередженістю, зокрема, щодо тих питань, що роз'єднували Схід та Захід, і став провідником розрядки, резонатором ідей, що їх висловлювали політики як у Вашингтоні і Лондоні, так і в Москві.

У 1990—1992 рр. глибокі політичні, економічні і соціальні зрушення змінили розстановку сил на Євразійському просторі. Колапс Варшавського пакту, усвідомлення необхідності політичного плюралізму в Центральній і Східній Європі, розпад Радянського Союзу і народження нових держав-правоприемниць порушили традиційний баланс влади і проклали шлях новим історичним силам, утворили

новий світ з цілком новою політичною структурою. Колишні принципи і норми, що правили міжнародними відносинами за часів холодної війни, тепер стали недоречними. Виходячи з цього, у січні 1993 р. журнал змінив свою назву та почав докладати значних зусиль для залучення до співпраці в ньому вчених з країн Східної і Східно-Центральної Європи. Звичайно, нова назва, що містить слово «слов'янський», досить умовна. Деякі з країн цього регіону, зокрема, такі, як Угорщина, Румунія, Молдова, а також прибалтійські, закарпатські, центрально-азіатські відносяться до інших етнічних груп. Однак геополітичні реалії все ж пов'язують їхню історію з історією їх слов'янських сусідів. Таким чином, переіменованій журнал зосереджує свою увагу на військовій історії і військовому розвитку країн Східно-Центральної, Східної Європи і Західної Азії, тобто Росії, України, Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччини, колишніх республік Югославії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Молдови, Естонії, Латвії і Литви. Цей великий регіон формує геополітичну єдність, і певний розвиток однієї країни неминуче впливає на розвиток інших. Як і раніше, сферою інтересів часопису лишається історія, сучасність і майбутнє. Він має на меті прокласти новий шлях до критичного висвітлення військових питань і проблем безпеки в цьому життєво важливому регіоні світу, проблем, розв'язання яких має не лише регіональний, а й глобальний характер.

Для широкого розгортання цієї роботи видавці часопису планують створити міжнародну редколегію, встановити зв'язки з журналами, що виходять у зазначеному регіоні, точка зору яких приблизно збігається, а також публікувати в широкому спектрі статті дослідників з різних країн. Вже зроблено певні кроки у цьому напрямі.

Редколегія журналу нині має у своєму складі, крім учених з Британії, Ізраїлю і Канади, представників з Польщі, Чеської республіки, Російської федерації і України. Найближчим часом сподівається залучити до співпраці також вчених з Болгарії і Литви. Члени редколегії з цих країн консультують редакторів часопису і формують його редакційний портфель. З рядом регіонів також налагоджено обмін журнальними примірниками, статтями, робляться спроби публікації в них спільно підготовлених спеціальних статей. У деяких випадках журнал «Слов'янські воєнні дослідження» публікує збірки статей, які через фінансову скруту не можуть видати часописи в регіоні.

Надзвичайно важливим завданням редакції є залучення до участі в журналі вчених із слов'янського регіону. Їхні статті, як ми гадаємо, сприятимуть порозумінню між аматорами і професійними політиками. Тому редколегія закликає науковців до співпраці, а всіх читачів — до обговорення питань, пов'язаних з удосконаленням журналу.

Девід М. Гленц (США, Нью-Йорк)

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Bennett Kovrig.

OF WALLS AND BRIDGES.

THE UNITED STATES AND EASTERN EUROPE.

New York and London : New York University Press, 1991.— 425 p.

Беннет Ковріг.

*ІЗ СТІН І МОСТІВ. СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ ТА СХІДНА
ЄВРОПА.*

Нью-Йорк — Лондон. Вид-во Нью-Йоркського ун-ту, 1991.— 425 с.

Книга відомого політолога із США Беннета Ковріга «Із стін і мостів. Сполучені Штати та Східна Європа» — одна з перших монографій, що вийшла після революцій 1989 р. в останній. Вона присвячена відносинам США й країн згаданого регіону. Б. Ковріг — американець угорського походження, колишній керівник інформаційної служби радіостанції «Свободна Європа», нині — професор Торонтського університету. Він — один з типових представників правоконсервативного напрямку в політології Сполучених Штатів, автор багатьох книг і статей, у яких аналізується американська політика в Східній Європі. Його остання монографія є одночасно підсумком багаторічних пошуків та спроб по-новому оцінити основні моменти відносин США з державами вищезгаданого регіону.

Коло питань, порушених автором, відбито у самій назві книги. «Із стін і мостів» склалися непрості відносини Сполучених Штатів та Східної Європи, що формувалися протягом післявоєнних десятиріч. Це — стіни, які «запечатали герметичною залізною завісою від нормального контакту із Заходом» східноєвропейські народи, але водночас — і стіни, споруджені західними країнами через недостатнє розуміння Сходу. Що ж до мостів, то вони є символом надії на подолання цього нерозуміння. Самий вираз «будівництво мостів» уперше застосував президент Л. Джонсон у 1964 р. Він обіцяв, що США будуть споруджувати їх «через безодню, яка відділяє нас від Східної Європи». З того часу американськими політиками пройдений великий шлях, уроки якого досліджуються в праці Б. Ковріга.

Монографію можна умовно поділити на кілька частин. У першій — досліджуються внутрішньополітичні доктрини Сполучених Штатів, у другій — американські інтереси в окремих державах регіону. Третя частина присвячена правам людини у Східній Європі та ролі США в їх захисті, четверта — ролі економічного фактора в американській політиці у регіоні. Й остання, п'ята — питанням безпеки в Європі та перспективам її у глобальному масштабі.

Значний інтерес становить перша частина монографії, в якій простежується еволюція підходів Сполучених Штатів до Східної Європи: від упевненості, що остання «безповоротно приспана Радами» і можливо лише «стримувати» московську імперію в її післявоєнних кордонах (1945—1948 рр.), до концепції про «визволення поневолених народів» регіону, проголошеної Дж. Ф. Даллесом у 1949—1952 рр. У наступні роки заклики до «визволення» звучали рідше, а угорські події 1956 р. викликали в США «параліч бездіяльності», що пройшов тільки при президенті Дж. Кеннеді, який виступив у 1961 р. за «мирне залучення» східноєвропейських народів у західну сферу

впливу. Стратегія поступовості цього процесу, розроблена демократами, міняючи назви й модифікації («мирне залучення», «будівництво мостів», «диференціація»), проіснувала до сьогоднішнього дня. Вона виявилася найбільш близькою до реальності, виступаючи проти провокаційних дій, за сприяння мирним, еволюційним переминам у Східній Європі. Підбиваючи підсумок, Ковріг зазначає, що «мости, які були побудовані, досягли націй більше, ніж вони досягли окремих урядів». Спираючись на думку президента Дж. Буша та одного з найвідоміших дослідників зовнішньої політики Сполучених Штатів Дж. Кеннана, автор підтримує їх точку зору, що в дальшому «США будуть готові допомогти тим, хто допоможе собі сам».

Розгляд окремих аспектів американської політики Ковріг починає з проблеми прав людини у Східній Європі, оскільки «невід'ємні індивідуальні свободи ... мають універсальну цінність». Разом з тим він розуміє, що існування ідеалізму і реалізму неминуче призводить до компромісів. У політиці Сполучених Штатів ідеалізм часто поступався реальним розрахункам безпеки та політичної вигоди. Східноєвропейські проблеми підпорядковувалися насамперед проблемі відносин з СРСР.

Вивчаючи правозахисну діяльність окремих адміністрацій США, Ковріг звертає увагу на різницю в їх підходах до цієї справи. Й як що на одному полюсі опинився Р. Ніксон, який на це питання не звертав уваги взагалі, то існує різниця і в поглядах тих президентів, хто приділяв захисту прав людини у Східній Європі велику увагу. Якщо Дж. Картер «підкреслював ідеологічно нейтральне поняття «недоторканності особи», то Р. Рейган твердо відстоював її політичні та громадянські права й пов'язував їх з американською традицією демократії «через обмеження уряду». Саме Р. Рейган заснував 1983 р. організацію, що розпочала «хрестовий похід проти комунізму». Це — Національний вклад у демократію, який на Східну Європу щороку витрачав близько 2,5 млн. доларів, або 16 % від загальних витрат на різноманітні проекти, що, на думку Ковріга, недостатньо.

Вирішальну роль у боротьбі за права людини і самовизначення країн Східної Європи, на думку автора, відіграли радіостанції «Свободна Європа» та «Свобода». Менш залежні від політичної кон'юнктури, ніж чиновники Сполучених Штатів, вони послідовно формували громадську думку східноєвропейців і тим самим готували ґрунт для революцій, які відбулися в регіоні.

Більш скромно Б. Ковріг оцінює економічні важелі американської політики у Східній Європі. Відповідна активність США тут завжди була досить низькою, за винятком коротких періодів розрядки на початку 70-х рр. та часів горбачовської перебудови. В інші роки торгівлі заважав цілий ряд заборон (закони про ембарго, довгі списки стратегічних товарів, які не підлягали ввезенню у держави регіону). Тому бізнесмени Сполучених Штатів опинилися цілковито невідготовленими до несподіваних можливостей, що виникли у Східній Європі. Все ж автор вважає непоганими їх перспективи в Угорщині, Чехії та Словаччині, які раніше від інших санкціонували вільну зовнішню торгівлю. У дальшому він пропонує створити широкомасштабні програми економічного співробітництва, зразком для яких може стати план Маршалла. Це зовсім не гарантує швидкого успіху в розвитку господарства країн регіону. Більше того, автор застерігає проти надмірного оптимізму у цій справі. Економічна інтеграція двох Європ не буде легкою.

Розповідаючи про основні проблеми близького майбутнього, Ковріг констатує, що США нині знаходяться перед викликом, який їм кидає процес східноєвропейської реінтеграції. Це, на його думку, загрожує безпеці світу в цілому. Автор бачить кілька можливих варіантів розвитку регіону. «У кращому разі, — підкреслює він, — схід-

ноєвропейська напруженість могла б триматися в шорах функціями СБСЄ та Ради Європи. У гіршому — фракції східноєвропейців стануть пішками в новому німецько-радянському контексті впливу». І тут автор виходить на одну з основних проблем зовнішньополітичної стратегії Сполучених Штатів: страх у майбутньому втратити свою зверхність на європейському континенті, уступити перше місце об'єднаній Німеччині. Це не парадокс: незважаючи на те, що нині США є як ніколи сильними у відсутності колишнього глобального противника — СРСР, саме цей фактор робить їх непотрібними в попередній якості для західноєвропейців.

Залишитися на континенті американці можуть, тільки пристосувавшись до нової ситуації, визнаючи повну рівність інших партнерів. А до цього, здається, ні політики, ні політологи Сполучених Штатів у більшості своїй не готові. Це стосується й Б. Ковріга, який наполягає, що «США повинні залишитися активно зайнятими як стабілізатор та гарант західноєвропейської безпеки в майбутньому».

О. І. БРУСИЛОВСЬКА (Одеса)

Czubiński A.

WALKA O GRANICE WSCHODNIE POLSKI W LATACH 1918—1921.

Opole, 1993.— 314 S.

Чубінський А. БОРОТЬБА ЗА СХІДНІ КОРДОНИ ПОЛЬЩІ В 1918—1921 рр.

Ополе, 1993.— 314 с.

У своїх дослідженнях польський учений А. Чубінський завжди прагне об'єктивно розібратися в найбільш складних проблемах європейської й національної історії новітнього часу. У цьому ж плані він підійшов і до питань взаємовідносин Польщі із своїми східними сусідами в насичений революційними подіями період розпаду європейських імперій та утворення незалежних національних держав після першої світової війни.

Рецензована монографія є спробою дати узагальнюючу, глибоко обгрунтовану джерелами й співставленням різних оцінок картину формування східних кордонів відновленої Польської держави у 1918—1921 рр. на широкому тлі міжнародних подій, позицій різних політичних сил у країнах Східної Європи. Зрозуміло, що автор насамперед має на меті представити погляд польської сторони на ці складні події. Але його погляд позбавлений намагань бачити лише позицію польської сторони, не беручи до уваги інтереси та цілі інших. Критичний підхід до проблеми, зважування суб'єктивних політичних намірів і отриманих реальних результатів — ось головний метод дослідника.

Проблема східних кордонів відновленої Польської держави стосується її взаємовідносин з українцями, білорусами, росіянами, литовцями й іншими народами Східної Європи, зачіпає широке коло питань, пов'язаних з міжнародними відносинами, революціями, формуванням незалежних національних країн та ін. Проте в обмеженій обсягом рецензії важко дати навіть їх побіжний перелік. Нашого читача найбільше цікавлять питання українсько-польських стосунків,

пливу Польщі й тогочасного міжнародного становища на національно-визвольні змагання народу України за власну державність.

Але насамперед слід з'ясувати мотиви, які спонукали історика до написання обраної ним теми. Вони проходять лейтмотивом через цю монографію та особливо рельєфно відбиті в останньому (восьмому) розділі, присвяченому полеміці навколо війн, що проводила Іоляца в 1919—1920 рр., а також у заключенні. Піднесення патріотичних почуттів поляків у зв'язку з усуненням наприкінці 80-х років алежного від Москви комуністичного режиму, приплив в їх країну маси емігрантської літератури різного гатунку сприяли пожвавленню серед певних кіл суспільства націоналістичних настроїв, формуванню есенційних поглядів на становище і розвиток польської державності після першої світової війни. Вони виявилися в ідеалізації політики правлячих кіл Польщі у 1918—1921 рр. та, зокрема, її головного творця — Ю. Пілсудського. Наслідком цього було піднесення серед маси громадянської великодержавницьких почуттів.

Сприятливим ґрунтом для їх поширення послужили праці деяких польських емігрантських істориків, які привносили в громадську думку застарілі й недостатньо обґрунтовані документами політичні концепції. Це, зокрема, торкається праць впливових учених, пов'язаних з політичним табором Ю. Пілсудського, а також істориків і політиків, які вийшли з табору національних демократів. Обидві історіографічні течії втілювали у своїх дослідженнях ідеї старих політичних дискусій 20—30-х років. Тривала заборона на ці праці в Польщі призвела до своєрідного (на жаль, не поодинокого) наслідку: вони отримали у суспільстві більше довіри, ніж праці багатьох сучасних польських та зарубіжних дослідників. Завершуючи монографію, А. Чубінський робить важливий і змістовний з методологічного погляду висновок про те, що історичні дослідження не повинні «підлягати моді», а мають бути джерельними, порівняльними й критичними. З такою думкою вченого важко не погодитись. І він намагається послідовно реалізувати її в своїй праці.

У монографії ретельно прослідковано історію конфліктів поляків із сусідніми народами, формування концепцій східних кордонів країни провідними політичними угрупованнями новоствореної Польщі, мотиви й здійснення зовнішньої політики Пілсудського, роль і вплив Антанти та центральних держав на розв'язання «прикордонного питання», воєнні дії проти сусідів, нарешті, міжнародні аспекти врегулювання цих проблем. Під час аналізу всіх ключових питань автор порівнює позиції різних сторін. Загальний висновок дослідника звучить аргументовано: реалізація концепції східних кордонів Польщі з включенням до неї частини українських, білоруських і литовських земель не відповідала інтересам відбудованої держави. Вона коштувала великих жертв польському народові, засновувалася на застарілих традиційних уявленнях про велику шляхетську Польщу, нехтувала новими політичними реаліями, що склалися на сході Європи на початку ХХ ст. Східні кордони Польської держави, які виникли в 1921 р., внутрішньо ослаблювали країну, формували образ імперіалістичної країни на міжнародній арені, створювали постійне джерело конфліктів із сусідніми народами. Об'єктивна реальність довела ілюзорність надій на тривалість існування великодержавної Польщі: її кордони протрималися лише 18 років.

Дослідник не вводить до обігу нові історичні джерела, оперуючи переважно відомими даними. Однак його метод дає можливість постійно порівнювати й співставляти мотиви, наміри і цілі політичних акцій конфліктуючих сторін, спиратися на документи та літературу. Він постійно намагається синхронізувати події, які відбувалися в Польщі, в її східних сусідів від Балтійського до Чорного морів й у керівних колах західних країн. Такий метод є плідним, оскільки дає

можливість вловити важливі нюанси в зміні підходів до певних історичних явищ та їх оцінок з боку різних політичних діячів.

Проблема України з самого початку першої світової війни займала провідне місце у польських планах відбудови незалежної держави. Автор докладно аналізує підходи до цієї проблеми, які існували в політичній думці країни. Разом з тим він переконливо спростовує усталену в історіографії думку про те, що «начальник держави» Ю. Пілсудський схилився до концепції федералізму, тобто утворення Польської федерації з участю литовців, білорусів і українців. На думку автора, він намагався розчленувати Російську імперію й створити на сході пояс у вигляді союзних Польщі, але формально незалежних Литовської, Білоруської та Української держав, щоб якомога далі відсунути Росію від своєї країни. При цьому під тиском громадської думки і різних політичних партій Пілсудський прагнув закріпити східні кордони Польської держави якомога далі на схід, фактично аж до Дніпра. Йому було властиве й стремління використати проти українців тривалу орієнтацію діячів ЗУНР на центральні країни. Цю козирну карту він намагався розіграти проти України на Паризькій мирній конференції.

Непевність ситуації в Україні, громадянська війна у радянській Росії, швидке створення польської армії спонукали західні країни прийняти відоме рішення від 25 червня 1919 р., що узаконювало окупацію Польщею Східної Галичини аж по Збруч. На прийнятті цього рішення значний вплив справили революційні події в Росії, Україні й Угорщині, які характеризувались успіхами тих сил, що орієнтувались на більшовицьку доктрину «світової пролетарської революції». Всі ці чинники давали можливість Пілсудському проводити політику «доконаних фактів», поступово захоплюючи у 1919 р. нові українські, білоруські та литовські землі. Польський керівник мав також угоду з Директорією Української Народної Республіки від 25 травня 1919 р. Згідно з нею керівництво останньої відмовлялося від претензій на Східну Галичину і Волинь за рахунок визнання незалежної Української держави на решті українських земель. Від того часу Ю. Пілсудський всіляко сприяв УНР у її зусиллях зміцнити незалежну державу, яка б протистояла радянській Росії й радянській Україні.

Автор рецензованої праці не має сумніву у тому, що східна політика Пілсудського мала великодержавний, імперіалістичний характер (зрештою, такі визначення давали і тогочасні західні політики). Постає лише одне запитання: якими намірами керувався польський керівник, підтримуючи уряд УНР? А. Чубінський обґрунтовує цю підтримку та наступні угоди з Петлюрою тим, що з усіх діючих в Україні сил (радянський уряд, ЗУНР, «біла» армія генерала Денікіна) тільки уряд УНР погоджувався з просунутими на схід кордонами Польщі. У той же час сам Пілсудський і ті сили, які чинили на нього вплив, розмовами про незалежну Україну як фіговим листком прикривали «свої великі апетити й фантастичні програми на сході». Всі наступні події 1919—1920 рр. довели, що, по суті, польський керівник не сприймав серйозно свого українського партнера, за яким не було реальної сили. Про це свідчать численні документи з його архіву, поведінка польської армії під час окупації України 1920 р., нарешті, той факт, що під час заключення Ризького договору 1921 р. між Польщею та радянськими республіками ніхто не згадав про угоду і воєнну конвенцію Пілсудського й Петлюри, укладені в квітні 1920 р. Коли потреба у «союзнику» відпала, поляки почали вести справу з урядом радянської України.

Автор монографії звертає увагу і на вплив польської суспільної думки на події в східній частині Європи. Він відзначає значне поширення серед польського населення ідей відродження своєї країни у кордонах 1772 р. Практично жодне політичне угруповання не уявля-

ло собі відновленої Польщі в «етнографічних» межах. У цьому відношенні показовою є реакція польського суспільства на Декларацію Верховної Ради Паризької мирної конференції від 8 грудня 1919 р., згідно з якою, за пропозицією англійського міністра закордонних справ Д. Керзона, східний кордон Польщі повинен був проходити по р. Буг. Декларація викликала обурення серед польської громадськості, яке призвело до усунення з посади прем'єра І. Падеревського. Громадська думка Польщі все ще перебувала в традиційних межах, не бажаючи визнавати національно-визвольних прагнень українського, білоруського та литовського народів.

Багато уваги у монографії приділено політиці західних країн, насамперед Англії, Франції й Італії, в Східній Європі. Відомі нині документи не залишають сумнівів у тому, що країни Антанти прагнули всіма можливими засобами «нормалізувати» обстановку в радянській Росії, не допустити зміцнення більшовицької влади. Для цього вони намагалися згуртувати різні антикомуністичні коаліції, в яких перше місце завжди посідала «біла» Росія. У зв'язку з цим А. Чубінський піддав обгрунтованій критиці колишню історіографію СРСР, яка, виходячи з «класових інтересів», прагнула довести залежність політики і дій Ю. Пілсудського від антибільшовицьких планів західних держав. У праці яскраво показано, що польський керівник часто діяв всупереч цим планам, здійснюючи власну політику ослаблення будь-якої — «червоної» чи «білої» Росії, як головного імперіалістичного чинника на сході Європи. Його політика, в якій відчутні великодержавні мотиви, не могла принести плідних результатів ні Литві, ні Білорусії, ні Україні. Вона, незважаючи на підписані між Пілсудським та Петлюрою угоди й декларації, по суті, мала антиукраїнську спрямованість.

Монографія торкається багатьох складних і неоднозначних проблем східноєвропейської історії революційної епохи. Але, враховуючи їх багатоаспектність, автор праці деякі питання зачіпає лише побіжно, інші — взагалі обминає. Навряд чи можна ставити до нього претензії щодо поверхового висвітлення політичного розвитку ситуації в Україні. Він є представником польської історіографії й попри всі спроби об'єктивізувати висвітлення проблеми не може докладно розбирати перипетії української чи білоруської історії. Разом з тим звернення до діяльності політиків України того часу змушувало б його більш докладно познайомитись з українською мемуаристикою та історичною літературою. Незважаючи на політичну заангажованість, мемуари і дослідження істориків як в Україні (Р. Симоненко, І. Хміль, О. Карпенко, М. Супруненко, І. Рибалка, Ю. Сливка), а також з діаспори (Д. Дорошенко, В. Винниченко, С. Витвицький, А. Жуковський, І. Мазепа, Т. Гунчак, О. Назарук, М. Стахів, П. Феденко, Н. Василенко-Полонська, К. Левицький, Р. Шпорлюк й ін.) проливають чимало світла на дії українських угруповань. Зокрема, величезний вплив на діяльність керівників новоствореної УНР чинила відсутність єдності серед провідних політичних діячів України, брак загальноприйнятної концепції зовнішньої політики, нарешті, недовір'я з боку західних країн до українських прагнень до самостійності, які приносились у жертву «великій Росії».

Можливо, в більшій мірі автору слід було б врахувати стосунки між Україною та Польщею під час висвітлення подій у Галичині в 1918—1919 рр. Бої за Львів, зокрема, показані лише на підставі польських документів і мемуарів. При цьому дослідник не виявив свого ставлення до української історіографії. Він не завжди є також уважним до точності своїх оцінок. Не можна погодитись з твердженням автора, що тільки від середини XIX ст. «почав формуватись окремий український народ». Певний вплив експансіоністських ідей на А. Чубінського відчувається й при посиланні його на праці Окулича,

який виводив український, білоруський та литовський національно-визвольні рухи з «німецької інтриги» проти поляків, а також коли дослідник вживає термін «Східна Малопольща» стосовно української частини Галичини. Як відомо, термін «Галичина» поширився також на ті землі Польщі, що відійшли внаслідок її першого поділу до Австрії. А в 1847 р. відбувся скоріше умовний, ніж дійсний, адміністративний поділ нової українсько-польської Галичини на Східну і Західну. Першу розглядали як етнічно переважно українську, другу — як переважно польську. Термін же «Східна Малопольща» з'явився ще за часів Речі Посполитої. Окремі автори поширювали його на територію аж до Києва. Під ним розуміли лише державну приналежність регіону, а до означення етнічних польських земель цей термін не мав ніякого відношення. Ці, а також деякі інші моменти свідчать про не-об'єктивність дослідника, який намагається створити історію сусіднього народу лише на підставі праць власної національної історіографії.

Ще на один важливий момент не звернув належної уваги автор. Це — політичні наслідки захоплення Польщею Східної Галичини в результаті польсько-української війни 1918—1919 рр. Він недооцінив вплив, який мала агресія на політичні розбіжності у середовищі правлячих кіл УНР та ЗУНР. Керівники Західноукраїнської Народної Республіки головного ворога вбачали в Польщі й, шукаючи підтримки в боротьбі проти неї, йшли навіть на союз з Денікіним і більшовиками. В той же час уряди УНР головними супротивниками вважали «білу» та «червону» Росію, шукаючи проти них підтримки у Польщі. Така непримиренна суперечність вцент розбивала єдність українського національного табору, підривала його сили й політичні впливи. Слід підкреслити, що до роздмухування розбіжностей між українськими політиками «сходу» та «заходу», в тому числі на міжнародній арені, доклали руку також і польські керівники. У цьому ж напрямку роз'єднання українських політичних сил діяли й західні країни на Паризькій мирній конференції, застосувавши різні підходи до Східної Галичини та Наддніпрянщини, відокремлюючи першу від усєї України і не вірячи в серйозність намірів другої. Як уже зазначалося вище, погляди Заходу були повернуті у бік Росії й Польщі. Тому звернення та апеляції українських представників до глав західних країн на конференції падали у порожнину, в той час як виступи польських дипломатів знаходили у них сприятливий відгук.

Можна поставити перед автором й інші питання, які можуть виникнути в українського читача, або зауважити дрібні помилки в написанні українських прізвищ (у книзі «С. Галабович» — замість «С. Голубович», «Семен Наливайко» — замість «Северин» і т. д.). Так само вимагав би більшого врахування «своеї» власної проблематики литовський, білоруський чи російський читач. Але праця призначена передусім для польського читача й має всі ознаки наукового синтезу, покликаного дати йому об'єктивну картину однієї з непростих та трагічних сторінок національної історії — доби народження новочасної Польської держави, розвіяти стійкі стереотипи, сформовані роками гострих політичних баталій за долю і напрям розвитку цієї країни.

Враховуючи подане в книзі широке міжнародне тло, нагромаджений історичний матеріал, а також пряме відношення розглядуваних проблем до драматичного минулого України, праця А. Чубінського без всякого сумніву заслуговує на увагу вітчизняних істориків. Крім різноманітних нових або маловідомих фактів, український читач знайде у ній методологію розгляду складних політичних питань, відкриє для себе чимало продуманих суджень, обгрунтованих оцінок.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів), С. А. МАКАРЧУК (Львів)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. А. Кондрацький (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20-ті — 80-ті рр.»

15—16 вересня 1994 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена політичним репресіям в Україні в 20—80-х роках. Її організували академічні Інститути історії та держави і права, а також Всеукраїнське і міське товариства політв'язнів і репресованих.

Конференція продемонструвала великий інтерес міжнародної й української громадськості, в тому числі істориків, філософів, правознавців, політологів і потерпілих від політичних репресій в Україні, до трагічних сторінок історії, пов'язаних з політрепресіями тоталітарної держави 20—80-х рр.

Серед 200 учасників і запрошених, які брали участь у конференції, були 4 академіки і члени-кореспонденти НАН України, а також понад 20 докторів і кандидатів наук. Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту держави і права НАН України, акад. НАН України Ю. Шемшученко. Він є відповідальним редактором книги «Жерты репрессий», яка вийшла друком у 1993 р. в «Юринформ» і здобула визнання серед широких кіл громадян України. З привітанням до учасників конференції звернулися представники української діаспори з Канади й Австралії — П. Дорожинський та М. Святківська.

Депутат Верховної Ради України, Голова Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих Є. Пронюк у своїй промові порушив ряд проблем, пов'язаних з громадянським примиренням воєн другої світової війни. Він наголосив також на необхідності посилити боротьбу за права скривджених тоталітарною державою громадян України. Аналізу слідчих справ репресованих присвятив свою доповідь директор ЦДАГО України Р. Пиріг.

З доповідями на конференції виступили чл.-кор. НАН України М. Щербак, доктори іст. наук П. Панченко, Ю. Кочержинський та Ю. Шаповал (всі з Києва). Голова міського Товариства політв'язнів і репресованих С. Малеев та О. Малецький піддали різкій критиці закони про реабілітацію жертв політичних репресій, які не забезпечують ні нормально, ні матеріально скривджених тоталітаризмом. Репресивній політиці щодо інтелігенції з боку тоталітарної держави присвятили свої виступи доктори іст. наук Г. Касьянов, А. Санцевич та Л. Шевченко (всі з Києва).

Цікаві і малодосліджені теми порушили кандидати іст. наук С. Віднянський, М. Вівчарик, С. Кокін, В. Сергеев (всі з Києва). Про переслідування національних меншин ішлося у виступах І. Левітаса, кандидатів іст. наук Г. Єременко, А. Кондрацького (всі з Києва). Тему голоду в Україні в 1947 р. та Чорнобильську катастрофу висвітлили кандидати іст. наук А. Веселова та Н. Барановська (обидві з Києва).

На конференції широко були представлені науковці регіональних вищих навчальних закладів, зокрема кандидати іст. наук М. Алещенко та І. Рибак (Кам'янець-Подільський), І. Романюк (Вінниця), В. Крачковський (Львів), О. Гаврилук (Луцьк), О. Григоренко (Хмельницький), В. Шмарук (Житомир), В. Желту-

хін (Стаханов), В. Холодницький (Чернівці) та ін. Зі спогадами виступили колишні політв'язні та репресовані: д-р іст. наук М. Роженко, В. Сідерський, О. Ольшевський, Л. Яковлева (всі з Києва).

Конференція схвалила практичні рекомендації та відкритий лист на ім'я Президента і Голови Верховної Ради України, а також прийняла рішення про видання Енциклопедії боротьби й репресій в Україні в 1918—1991 рр. На конференції наголошувалося, що обговорені доповіді базувалися на широкому документальному матеріалі, значна частина якого введена до наукового обігу вперше. Вказувалося на те, що викриття тоталітаризму, його кримінальної суті має стати однією з пріоритетних у діяльності не лише наукових установ, а й учбових закладів, історико-краєзнавчих музеїв тощо. Ці питання повинні знайти належне місце в діяльності молодіжних та інших громадських і самодіяльних формувань, систематично висвітлюватися на сторінках засобів масової інформації, по радіо, телебаченню тощо.

В. О. Петрашенко (Київ)

Наукова конференція «Міфологія в українській історіографії (XIX—XX ст.). Проблеми і дискусії»

У жовтні 1993 р. в Києві відбулася 1-а наукова конференція міського осередку Українського історичного товариства, присвячена темі подолання в українській історичній науці деформацій і фальсифікацій історичного процесу, викликаних тоталітарною політичною владою. Було заслухано і обговорено 7 доповідей, присвячених різним галузям історичної науки — історіософії (М. Брайтчевський), археографії (Я. Дзира, В. Сергійчук), археології (О. Моця), допоміжним історичним дисциплінам (С. Білокінь, Л. Пономаренко), демографії (А. Перковський).

З привітанням до учасників конференції звернувся Любомир Винар — відомий учений, який нині очолює Українське історичне товариство (м. Кент, штат Огайо, США). У своєму виступі він висловив подяку членам організаторів за організацію конференції, відзначив значимість створення київського осередку УІТ для розвитку історичної науки в Україні. Учений закликав дослідників розпочати роботу над відтворенням нової моделі історії України.

Робота конференції розпочалася доповіддю В. Сергійчука «Нові матеріали з історії ОУН—УПА». Дослідження історії виникнення і діяльності Організації українських націоналістів і повстанської армії довгий час було фактично під забороною і лише нині з'явилася можливість обнародувати засекречені архіви, що проливають світло на цю проблему. Виголошена доповідь викликала великий інтерес і жваву дискусію щодо питань кількісного складу УПА, конкретної діяльності її структур на території України під час війни тощо.

З доповіддю «Історіософські підвалини історичного поступу» виступив М. Брайтчевський. Він порушив надзвичайно актуальну для сьогодення проблему світової екологічної кризи, що нависла над людством. Доповідач відзначив, що усвідомлення небезпеки бездумного використання природних ресурсів та забруднення оточуючого середовища безпосередньо пов'язане з розвитком світової філософської думки. Українська історіософія протягом десятиліть переживала тяжкі часи,

і тільки основою філософських праць була марксистсько-ленінсько-стаська ідеологія, яка нехтувала природно-географічними умовами і географічним потенціалом як вирішальними чинниками історичного розвитку, хоча подібний підхід і суперечить теорії Маркса про пріоритет економіки над ідеологією і політикою. В ході дискусії з цього питання відзначалося, що, незважаючи на сильний прес з боку владних структур, в Україні публікувалися окремі праці з історії філософії.

С. Білокінь проаналізував стан та завдання спеціальних історичних дисциплін. Він відзначив, що у радянські часи дослідник мав гасувати матеріали під усталені висновки. Тому в більшості наукових досліджень спостерігається розрив між розробкою джерельної бази і теоретичними висновками. В найбільш скрутні часи ліквідовувалися цілі видавничі серії із спеціальних історичних дисциплін. Такий стан речей призвів до великої кількості білих плям у джерелознавстві. Успадкоємність розв'язання цієї проблеми полягає також у тому, що досі до джерел в архівах і бібліотеках України ще досі складний. За цих умов необхідна реорганізація всіх історіографічних структур.

Виступ Л. Пономаренко стосувався сучасного стану досліджень з історіографічної картографії. Ця галузь історичної науки перебувала під пильним контролем і тільки нині відкривається можливість наукового вивчення. Історична картографія необхідна багатьом історичним дисциплінам, і не в останню чергу — археології. Однак протягом багатьох років картографічні матеріали зберігалися у закритих місцях.

З приводу доповіді Я. Дзиря «Документи Посольського приказу про українсько-російські відносини напередодні національно-визвольної війни 1648 року» виникла жвава дискусія щодо характеру висвітлення в польській і російській історіографії історичних портретів Богдана Хмельницького і Івана Богуна.

З доповіддю «Археологія України: сучасний стан досліджень» висловився О. Моця. Цей виступ також викликав гостру дискусію. Учасники конференції обговорювали актуальні нині питання про формування давньоруської народності та місце в цьому процесі українців. Любомир Нар, зокрема, запропонував замінити загальноприйнятий в радянській історіографії термін «давньоруський» на «староукраїнський», відзначивши, що це вирішить питання про безпосереднє відношення України до Київської Русі. Однак О. Моця вважає, що питання це не просте і потребує глибокої та об'єктивної дискусії. Не можна заперечувати того очевидного факту, що давня Русь охоплювала всі три регіони, де проживали сучасні білоруси, росіяни, українці, і було б невірно всю Давньоруську державу вважати належністю якогось одного народу, хоча такі речі мали і мають місце в історіографічній практиці.

Велике пізнавальне значення мала доповідь А. Перковського про розвиток демографічної думки в Україні до 1917 р.

На конференції обговорювалися також проблеми розвитку сучасної археології в Україні. В дискусії з цього приводу взяли участь С. Білокінь, І. Григорич, Я. Дзиря. Відзначаючи той позитивний факт, що в Україні створено Інститут археографії, Я. Дзиря, зокрема, запропонував видавати старі рукописи справжньою українською мовою, а не спотвореною в XVIII ст. через її заборону.

Із заключним словом виступив М. Брайтчевський. Коротко проаналізувавши всі доповіді, він залишився задоволеним колом питань, винесених на обговорення першого зібрання у Києві, і висловив надію, що загальними зусиллями вдасться подолати кризу історичної науки в Україні і розробити нову концепцію її історії.

Т. В. Чухліб (Київ)

**Науково-теоретичний семінар
«Українсько-російський договір 1654 р.:
нові підходи до історії міждержавних стосунків»**

23 березня 1994 р. в Інституті історії України НАН України відбувся науково-теоретичний семінар, присвячений 340-річчю з дня укладення Переяславсько-московського договору 1654 р. Він став першим серед наукових семінарів з питань вітчизняної історії, що їх заплановано провести в цій академічній установі протягом 1994—1995 рр. В його роботі взяли участь провідні історики нашої держави, які займаються середньовічною проблематикою.

Вступним словом семінар відкрив директор Інституту історії України, член-кор. НАН України В. А. С м о л і й. Він наголосив на тому, що нашій молодій державі потрібна така історична наука, яка б позитивно генерувала ідеї та концепції щодо різноманітних проблем вітчизняної історії. Складний процес переоцінки історичного минулого українського народу, на його думку, вимагає не лише рішучої відмови від застарілих поглядів, нав'язаних науці партійно-ідеологічних схем, а й дбайливого ставлення до позитивних здобутків історіографічної спадщини, створеної науковцями різних шкіл і напрямів в Україні та поза її межами протягом ХХ ст.

З доповіддю «Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки, історіографічні традиції та історичні реалії» виступив канд. істор. наук В. М. Г о р о б е ц ь (Київ). Він відзначив, що у правовому відношенні договір засвідчував створення військово-політичного союзу антипольської спрямованості. Конституційованій «Березневими статтями», він згодом набув вигляду протекторатно-васалітетних стосунків. На думку доповідача, договором надавалися гарантії щодо недоторканості політичної системи Української держави, суду та судочинства, територіально-адміністративного поділу, діючої моделі соціально-економічних відносин, права на проведення суверенної внутрішньої політики, незалежної армії тощо. Разом з тим, ратифікаційні акти московської сторони, крім номінального визнання українським суспільством зверхності царя, передбачали надходження через деякий час українських фінансів до царської скарбниці та містили заборону на зносни гетьманського уряду з Польщею та Туреччиною. Однак доповнення, зроблені Москвою, не були реалізовані на практиці, і протягом усього часу дії договору (1654 — перша половина 1658 рр.) стосунки Української держави з московським монархом *de facto* мали характер номінального васалітету, що дало змогу гетьману Б. Хмельницькому, як повноправному правителю Війська Запорозького, проводити цілком незалежну політику, в тому числі й у сфері зовнішньої політики та фінансів. Отже, робить висновок доповідач, укладення Переяславсько-московського договору загалом мало позитивне значення у справі становлення самостійної Української держави в XVII ст. У політичному плані договір *de jure* засвідчував на міжнародному рівні відокремлення України від Речі Посполитої, а у військовому — створював сприятливі передумови для успішного завершення Визвольної війни.

Грунтовний аналіз доробку українських вчених з проблеми зробила канд. істор. наук В. М. М а т я х (Київ). Акцентувавши увагу на суперечливих оцінках «Березневих статей» в науковій літературі, вона спробувала виявити характерні тенденції, які виникали у дослідженні даного питання на різних етапах розвитку вітчизняної історичної науки. Так, відзначалося, що найбільший інтерес до проблеми українсько-московського договору спостерігається у другій половині XIX — на початку 30-х рр. ХХ ст. Саме у той період викристалізувалася концеп-

байдужими, завоювала законне право на увічнення, в тому числі й у музейних експозиціях.

У нинішніх реаліях, коли офіційна історіографія Великої Вітчизняної війни, яка базується на марксистсько-ленінській ідеології, де-факто зруйнована, а нова ще відсутня, в ідеологічному та історіографічному вакуумі єдиний в Україні музей історії війни є, по суті, тією громадською інституцією, що покликана із сучасних позицій на основі документальних матеріалів задовольняти потяг до правдивої інформації широких мас населення, людей різного віку, соціального становища, політичних поглядів, особливо молодих, спантеличених великою кількістю й традиційних псевдонаукових, і найновіших фальшивих тлумачень та версій про минулу війну. Вони шукають слово правди про неї і, можливо, вперше знайшли його у новій експозиції меморіалу на дніпрових схилах. Це істина, проти якої важко заперечити.

Звичайно, за таких умов, коли й організатори, і безпосередні виконавці музейної експозиції полишені на самих себе, позбавлені звичних методологічних орієнтирів, їм нелегко відмовитися від стереотипів колишньої історіографії з її заідеологізованістю та заполітизованістю. Але ж іще важче їм самотужки вироблювати нові підходи й методику подачі документально-експозиційного матеріалу, а допомога науковців явно затримується. В таких складних творчих умовах доводилося працювати колективу музею. Однак слід зазначити, що у загальних рисах він із завданням оновлення експозиції впорався. Ми вперше в Україні маємо музей світового рівня, в основу експозиції якого закладена лише правда про Велику Вітчизняну війну.

По-перше, і це треба підкреслити, вдалося очистити експозицію від напластувань, породжених сталінсько-брежневськими ідеологічними стереотипами. З експозиції усунуто також і те, що не відповідало справжній суті народної війни, якою була Велика Вітчизняна, частково вдалося зняти глянecь, усунути недоречну алілуйщину, словеслів'я війни як такої. Наслідком цього в експозиції, нарешті, пріоритетною стала тема вирішальної ролі у війні широких народних мас.

По-друге, в експозиції значну увагу акцентовано на українському матеріалі, й це є науково обгрунтованим. Адже південний напрямок, український театр воєнних дій був, по суті, головним у минулій війні (згадаємо вислів з фронтового щоденника О. П. Довженка, що навколо України точиться чи не половина всієї світової війни). Але в той же час експозиція виходить за географічні межі України, у міру необхідності змальовує обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті. І це також є науково обгрунтованим.

Працівники музею здійснили велику пошукову роботу для виявлення нових експонатів, документів, їхнього опрацювання, введення в експозиційний фонд. Необхідно підкреслити, що саме достовірні документи, фотографії, предмети фронтового побуту, листи з фронту й на фронт, щоденники, зброя, нагороди, кінокадри, спогади — ці незаперечні свідчення того часу — формуватимуть у відвідувачів більш чітке уявлення про події й людей Великої Вітчизняної війни, їх місце у ній як центрального явища в історії країни у ХХ ст.

Нова експозиція музею не може не викликати хвилювання у відвідувачів, не залишиться в їх пам'яті. Унікальні матеріали свідчать про героїзм і трагедію, бойову співдружність воїнів — представників більш як 60-ти національностей у боях за Україну, вклад українського народу в справу Перемоги. Серед них речі понад 4-х тисяч воїнів-українців: тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба, Героїв Радянського Союзу й водночас кавалерів ордена Слави 3-х ступенів П. Х. Дубинди й І. К. Драченка, видатних воєначальників П. С. Рибалка, І. Д. Ченняховського, А. І. Єременка, П. Ф. Жмаченка та ін.

В залі Слави музею представлено 11 665 прізвищ Героїв Радянського Союзу, які заслужили це високе звання у роки війни. Серед Героїв—

учасників визволення України і казах Сагадат Нурмагамбетов. У складі 5-ї ударної армії 4-го Українського фронту він, дев'ятнадцятирічний командир кулеметної роти, визволяв Донбас, форсував Дніпро, Південний Буг, Дністер. У мирний час чимало зробив для зміцнення дружби між нашими народами. Нині С. Нурмагамбетов — генерал армії, міністр оборони Республіки Казахстан, у серпні 1994 р. нагороджений Почесною відзнакою Президента України.

Україна й Білорусія, Ленінград, Москва, Сталінград — це ще не повний перелік місць, де довелося воювати чотирьом братам-авіаторам Гарамам з Чернігівщини. Як свідчать експонати музею, вони вступили в бій з ворогом 22 червня 1941 р., а до 1944-го року знищили 40 літаків противника, з них 27 — лейтенант Михайло Гарам — командир ланки, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Та не всіх їх зберегла доля. Захищаючи «дорогу життя» на Ленінградському фронті, смертю хоробрих загинув молодший з братів — Павло. Перекриваючи шлях ворожим літакам, що тримали курс на Сталінград, поліг Микола. В одному з боїв за Смоленщину у червні 1944-го обірвалося життя Михайла. Додому повернувся лише один з братів — Віктор, якого вважали зниклим безвісти.

Тисячі експонатів — це тисячі й тисячі долів наймужніших, найвірніших, найвідданіших, які творили Перемогу. І організатори експозиції усвідомили і зробили все можливе, щоб музей історії Великої Вітчизняної війни став свого роду унікальним закладом, який повинен відповідати запитам, патріотичним настроям відвідувачів, викликати почуття шанобливості до покоління воєнної епохи, віддавати борг пам'яті мільйонам полеглих, одним словом, відігравати виховну роль у сучасному, дуже неоднорідному, соціально і політично строкатому суспільстві. Й саме враховуючи цю суспільно-дидактичну функцію, можна вважати, що музей у сучасному вигляді вповні вписується в національно-державну структуру суверенної Української держави.

Але ж, як кажуть, досягнути все неможливо. І тому детальне ознайомлення з тематико-експозиційними планами залів, з документальними матеріалами, виникає ряд зауважень та пропозицій щодо усунення прогалин і недоліків в експозиції, вдосконалення її архітектоніки й композиції в окремих залах тощо.

Насамперед напрошується ряд конкретних пропозицій, спрямованих на те, щоб зробити експозиційний матеріал більш сучасним, який би відповідав останньому слову історичної науки, поглибленому, а не спрощеному розумінню складних та хворобливих проблем минулої війни.

У цьому плані важливим завданням є посилення об'єктивістського висвітлення цих проблем і в експозиції, й у супутніх розповідях екскурсоводів. Належного показу заслуговують у рівній мірі не тільки «вигідні», а і «невигідні», важкі сторінки та епізоди війни. Тільки таким чином музей зможе виконати своє високе призначення й служити не тим чи іншим політичним силам або ідеологіям, а народу України в цілому, тобто бути народним своєю суттю. Тільки за цієї умови Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни зможе морально «вижити», утвердитися та приносити користь суспільству.

Слід зауважити, що, намагаючись показати Велику Вітчизняну війну як війну народу (і це є правильним!), музейні фахівці ще недостатню увагу приділили показу її трагедійного боку як найбільшої народної трагедії взагалі, а не тільки в умовах фашистського окупаційного режиму. Тема всенародної трагедії заслуговує більшої уваги в експозиції, ніж це є нині. Вона повинна окремими переконливими штрихами «проходити» по всіх залах музею.

Торкаючись показу «правди війни», слід наголосити, що він не може бути однобічним. А від ознайомлення з експозицією саме таке враження може скластися через те, що у ній ще недостатньо розкрито

важливу тему — тему противника, що протистояв Червоній армії, — армії фашистського агресора, її обличчя, бойової майстерності й діяльності. Не будемо забувати, що не підготовлена до війни Червона армія змушена була вступити в двобій з найкращою армією тогочасного світу — вермахтом та люфтваффе й, зрештою, перемогла їх. Це — подвиг з подвигів. І якщо применшити показ сили ворога, то тим самим автоматично принижується й подвиг радянських збройних сил. Крім того, чи можна ґрунтовно розповісти про оборону та визволення України або Білорусії, не розкривши плани і дії протилежної сторони, вчинки німецьких солдатів та офіцерів? Думається, що ні. Та й взагалі про німецьку армію тих часів відомо так мало, а громадський інтерес до цього є таким великим, що наявність відповідного матеріалу, безумовно, не тільки підвищить якість експозиції, а й збільшить кількість відвідувачів. Доцільно, на нашу думку, створити спеціальну виставку на цю тему. І тут, як нам уявляється, цінним джерелом інформації є видання: «Война Германии против Советского Союза, 1941—1945» (Берлін, 1992 р.). Взагалі фахівці музею історії Великої Вітчизняної війни незаслужено обійшли це унікальне видання. З нього доцільно запозичити для поповнення експозиції фотоматеріали практично з усіх тем. Звичайно, робити це слід у розумних дозуваннях і виважено. З цього видання можна взяти й оригінальні німецькі документи, а також фото, що стосується бійців і командирів Червоної армії, їхнього побуту, перебування у полоні та ін. Можливо, щоб заповнити цю прогалину в експозиції свіжим матеріалом, слід було б налагодити зв'язки з посольством Німеччини в Україні.

У цілому значним доповненням до документів і реліквій служать супровідні розповіді екскурсоводів, хоча й відчувається штучна стриманість, певна завченість матеріалу з їх боку. Бажано, щоб вони приділяли більше уваги поглибленим науковим характеристикам складних та суперечливих історичних періодів і тем, подій та осіб.

Експозиційні виставки, хоч у цілому й є завершеними, все ж потребують дальших удосконалень, доповнень, поліпшень. У процесі роботи з відвідувачами музейні працівники приділяють увагу і цьому. На особливу увагу заслуговує експозиція останнього, 14 залу. Слід зазначити, що спроба подати у ньому «погляд через півстоліття» на Велику Вітчизняну війну та її наслідки є цілком природною, заслуговує на схвалення. Але намагання зробити це тільки через твори мистецтва є надто звуженням. І, крім того, вони тут представлені в основному із застійних часів й правду про війну відображають дуже відносно. Є підстави вважати, що за час, який залишився до 50-річчя Великої Перемоги, працівники музею зуміють цікаво і нестандартно висвітлити цю тему.

Звичайно, виробити «погляд» із сучасних позицій на таке надзвичайно складне та суперечливе явище, як Велика Вітчизняна війна, досить непросто. У будь-якому разі не хотілося б бачити його політизованим. Важливим є й те, щоб це був погляд народу, народна пам'ять. А вона і до сьогодні зберегла головне — хресний шлях війни, незмінні втрати, поневіряння, страждання, тяжкі наслідки, передусім морально-психічні, пов'язані з нею. Незабутня журба великої частини народу, страх перед перспективою нової війни залишилися як незгладима душевна травма. У цьому залі слід було б розмістити також виставку, присвячену першим повоєнним рокам, хворобливим процесам, пов'язаним з утвердженням тоталітарних владних структур, їх черговим наступом на громадянські права трудящих, утисками щодо творчої інтелігенції тощо. Необхідно також ширше спинитися на показі визвольного руху в Західній Україні, що перетворився у жахливу братовбивчу війну.

Разом з тим цей зал мусить бути своєрідним «пантеоном» національного трауру та скорботи по незліченних жертвах Великої Вітчизняної війни, по синах і дочках України, інших народів, які віддали

своє життя за Перемогу. Тут же доречним було б показати й те, як із сучасних позицій увічнено безсмертний подвиг народу у мистецтві, художній літературі, публіцистиці, театрі, кіно, наукових працях тощо. Така виставка, звичайно, весь час буде збагачуватись, оновлюватись і, можливо, навіть стати пересувною.

На закінчення підкреслимо, що оновлена експозиція музею історії Великої Вітчизняної війни в основному відповідає сьгоднішньому етапу наукової вивченості цієї проблематики. При дотриманні умов її деполітизованості та наукової об'єктивності ця експозиція є гідним подарунком українській громадськості до 50-річчя визволення України від фашистських загарбників і 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Михайлюк Олексій Григорович

липня 1994 р. не стало Олексія Григоровича Михайлюка — відомого ченого-дослідника історії України. Народився О. Г. Михайлюк 15 березня 1920 р. у с. Велика Вільшанка Васильківського району Київської області в селянській родині. Першою його вершиною було Білоцерківське педагогічне училище, до якого він вступив у 1934 р. Згодом — вчителювання на Житомирщині, а з осені 1939 р. — дійсна військова лужба.

На долю Олексія Григоровича, як і всіх, хто належав до його покоління, випало важке випробування — участь у Великій Вітчизняній війні. Він з честю вніс і свою лепту в перемогу над лютим ворогом.

Після демобілізації О. Г. Михайлюк став студентом історичного факультету Київського державного педагогічного інституту, після закінчення якого був залишений в аспірантурі на кафедрі історії України.

У 1950—1955 рр. Олексій Григорович працював у Кременецькому педагогічному інституті. У вересні 1955 р. він розпочав викладати в Луцькому педагогічному інституті, де працював до останнього дня свого життя. Доцент, завідувач кафедрою, декан історичного факультету, проректор з наукової роботи — і на кожній посаді його відзначала цілеспрямованість, відданість науковій роботі, повага й любов до студентів і своїх колег. Тут же, у Луцьку, він став доктором історичних наук, професором. Професор кафедри історії слов'янських народів Волинського державного університету ім. Л. Українки — остання його посада.

Значним є науковий доробок Олексія Григоровича. Його перу належить понад 300 монографій, книжок, наукових статей. Він брав активну участь у написанні нарисів «Історія Української РСР: Волинська область», «Історія Волині з найдавніших часів до наших днів», книги «Луцький державний педагогічний інститут ім. Лесі Українки». Його активна і плідна наукова діяльність була відзначена премією імені Дмитра Яворницького.

Наукові дослідження Олексія Григоровича органічно поєднувалися з активною педагогічною діяльністю. Йому було присвоєно звання заслуженого працівника вищої школи України.

Олексій Григорович Михайлюк назавжди залишиться в пам'яті тих, хто його знав, як чесна, порядна, принципова, доброзичлива людина, як справжній натхненник молодого покоління істориків.

**Алфавітний покажчик матеріалів,
надрукованих у журналі в 1994 р.**

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Голуб А. І. (Дніпропетровськ), Іваненко В. В. (Дніпропетровськ), Польовий Л. П. Інтернаціоналізм: химера чи реальність?	2—3
Горський А. А. (Москва). Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі	1
Куза А. В. Києво-новгородські взаємовідносини кінця XI—початку XII ст.	5
Кульчицький С. В. Партиїно-радянський апарат у системі влади	6
Сиволоб Ю. В., Солдатенко В. Ф. Передумови і зародження української національної ідеї	2—3
Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції	6

Маловідомі сторінки історії

Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918—1919 рр.)	6
Реєнт О. П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради	4
Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початку XX ст.	4

Методологія та методика історичних досліджень

Трипольський В. О. Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного аналізу	6
--	---

* * *

Барановська Н. П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України	5
Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради України	1
Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. На політичній арені України (90-і рр.). Роздуми істориків	1, 2—3
Рудич Ф. М. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз	2—3
Яремчук В. Д., Безверхий В. Б. Татари в Україні (історико-політологічний аспект)	5

Історіографія та джерелознавство

Гайжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики	4
Жук С. І. (Дніпропетровськ). Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки	1
Першина З. В. (Одеса). Історія України в працях одеських істориків	6

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії другої світової та Великої Вітчизняної воєн

Клюєнко Д. М. (Одеса). Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень—серпень 1941 р.)	5
---	---

Питання історичного краєзнавства

Лазечко П. В. (Львів). З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921—1925 рр.)	6
--	---

Українці за рубежом

Віднянський С. В. Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.)	4, 5
--	------

З історії релігії та церкви

Шевченко О. М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст.	1
--	---

* * *

Дровозюк С. І. (Вінниця). Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.)	5
Калениченко Н. П., Ільченко Ж. Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)	1
Кругляк Б. А. (Житомир). Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст.—1914 р.)	6
Поліщук М. С. (с. Соловіївка Житомирської обл.). Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст.	4
Рибак І. В. (Кам'янець-Подільський). Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946—1955 рр.)	1
Хонігсман Я. С. (Львів). Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні	2—3
Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва	2—3

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Горбань Т. Ю. З історії становлення українознавства (1917—1920 рр.)	5
Гулянович Г. Д. З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917 р.)	6

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Резник А. Б. (Гайворон). Від минувшини до майбуття. Роздуми вчителя	5
---	---

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Горелов М. Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета	5, 6
Левенець Ю. А. Василь Білозерський	2—3
Юрчук В. І. Академік М. П. Василенко	5

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Киян О. І. (Кіровоград). Олександр Яблонівський як дослідник історії України	4
--	---

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З історії будівництва Чорнобильської АЕС	4
Коваль М. В. ОУН—УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом	2—3
ОУН і УПА у другій світовій війні	2—3, 4, 5, 6

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Коваль М. В. Справа Олександра Довженка (До 100-річчя з дня народження)	4
Лепявко С. А. (Чернігів). Повстання К. Косинського (1591—1593 рр.)	4, 5
Петров Б. М. (Москва). Що робили Гітлер і Муссоліні в Умані у серпні 1941 р.?	1
Сокирянська Р. М. (Вінниця). Люди серед людей	2—3

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дітер Поль (Німеччина, Мюнхен). Німецька окупація України в 1941—1944 рр. у працях західних учених	5
Фон Хаген Марк (США, Нью-Йорк). Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого	1

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Нестуля О. О. (Полтава). До питання про охорону пам'яток культури за Директорії	6
Нестуля О. О. (Полтава). Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.)	1

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал	1
Дьяченко А. Д., О. П. Довженко на дипломатичній роботі	6

ОБГОВОРЮЄМО, ДИСКУТУЄМО

- Макара М. П. (*Ужгород*), Мигович І. І. (*Ужгород*). Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя 1

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому 5
 Пінчук Ю. А. Постаць Богдана Хмельницького в публіцистиці М. Костомарова 5
 Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках . . . . . 1, 2—3, 4, 6

ОГЛЯДИ

- Гленц Девід (*США, Нью-Йорк*). Журнал «Слов'янські воєнні дослідження» 6
 Злупко С. М. (*Львів*). Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ . . . . . 2—3
 Левін В. (*Ізраїль, Єрусалим*). Висвітлення історії українського єврейства в «Короткій єврейській енциклопедії» 1

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Брусилівська О. І. (*Одеса*). Б. Ковриг. Из стін і мостів. Сполучені Штати та Східна Європа 6
 Висоцький С. О. Я. Є. Боровський. Світогляд давніх киян 4
 Давлетов О. Р. (*Запоріжжя*). Қ. А. Марков. Переселенцы и их организации в Западной Германии 5
 Зашкільняк Л. О. (*Львів*), Макарчук С. А. (*Львів*). А. Чубінський. Боротьба за східні кордони Польщі в 1918—1921 рр. 6
 Куделко С. М. (*Харків*). Старинные города Харьковщины. Змиев . . . . . 2—3
 Кучер В. І. Н. Якупов. Трагедия полководцев 1
 Кучера М. П. Н. Н. Коринный. Переяславская земля, X—первая половина XIII века 4
 Мейс Дж. (*США, Вашингтон*). Ю. І. Шаповал. Україна 20-х—50-х років: сторінки ненаписаної історії 1
 Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1993 р.) 5
 Пушкар'єв Л. М. (*Москва*). Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура . . . . . 2—3
 Санцевич А. В. Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства 5
 Санцевич А. В., Сарбей В. Г. Новые страницы в истории Донбасса 1
 Солодько В. О. Полонинчук М. М. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії . . . . . 2—3

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Харитонов В. Л. (*Харків*). Деякі міркування щодо вдосконалення курсу «Політична історія України» у вузах 5

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Артемів О. С., Коваль М. В. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» 6
 Глущенко В. А. (*Слов'янськ*). Науково-практична конференція «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVII ст.» 4
 Гошуляк І. Л. «Круглий стіл» на тему «Проблема соборності України в XX столітті» 4
 Кондрацький А. А. Міжнародна наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20-ті—80-ті рр.» 6
 Мирський Р. Я. (*Львів*), Рабинович П. М. (*Львів*). Міжнародна наукова конференція «Голокост галицького єврейства—проблеми історії, політики, моралі» (до 50-річчя ліквідації Янівського концтабору у Львові) 1
 Михайлик В. Р. «Український історичний журнал» та «Український історик»: обрії співробітництва 1
 Петрашенко В. О. Наукова конференція «Міфологія в українській історіографії (XIX—XX ст.). Проблеми і дискусії» 6

Петренко О. П. Зустріч керівництва Чорнобильської атомної електростанції та Інституту історії України НАН України	4
Подольський А. Ю. Міжнародна наукова конференція «Справа Бейліса — погляд із сьогодення»	1
Пузько С. П. Київський військовий гуманітарний інститут	5
Станіславський В. В. Науково-теоретичний семінар «Гетьман Іван Мазепа: політичний діяч та державотворець»	6
Стеблій Ф. І. (Львів), Пашук В. С. (Львів). Міжнародна наукова конференція на тему «Товариство «Просвіта» і західноукраїнське відродження в контексті культурно-політичного розвитку народів Австро-Угорщини»	4
Філінюк А. Г. (Хмельницький), Журко О. І. (Хмельницький). Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура Поділля: історія і сучасність»	2—3
Чухліб Т. В. Науково-теоретичний семінар «Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків»	6
<u>Замлинський Володимир Олександрович</u>	2—3
<u>Лихолат Андрій Васильович</u>	2—3
<u>Михайлюк Олексій Григорович</u>	6
<u>Шульга Ілля Гаврилович</u>	2—3
* * *	
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих в «Українському історичному журналі» в 1994 р.	6

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Кульчицкий С. В. Партийно-советский аппарат в системе власти 3
 Солдатенко В. Ф. Эволюция общественно-политических взглядов В. К. Винниченка в эпоху украинской революции 15

Малоизвестные страницы истории

- Дмитриенко М. Ф., Лысенко А. Ю. Национальная валюта Украины (1918—1919 гг.) 15

Методология и методика исторических исследований

- Трипольский В. А. Тернистые пути демократии: попытка политологического анализа 41

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Першина З. В. (Одесса). История Украины в работах одесских исследователей 53

СООБЩЕНИЯ

Вопросы исторического краеведения

- Лазечко П. В. (Львов). Из истории создания и деятельности Украинского тайного университета во Львове (1921—1925 гг.) 64

* * *

- Кругляк Б. А. (Житомир). Торговая буржуазия в Украине (60-е годы XIX ст.—1914 г.) 72

Трибуна молодого автора

- Гулянович Г. Д. Съезд народов России в Киеве (сентябрь 1917 г.) 82

История в лицах

- Горелов Н. Е. Дмитрий Донцов: штрихи к политическому портрету (Окончание) 89

Документы и материалы

- ОУН и УПА во второй мировой войне (Продолжение) 98

Памятники истории и культуры

- Нестуля А. А. (Полтава). К вопросу об охране памятников культуры при Директории 115

Из историографического наследия

- Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках (Продолжение). 123

Обзоры

- Гленц Дэвид (США, Нью-Йорк). Журнал «Славянские военные исследования» 136

Критика и библиография

- Брусилевская О. И. (Одесса). Б. Ковриг. Из стен и мостов. Соединенные Штаты и Восточная Европа 138
 Зашкильняк Л. А. (Львов), Макарчук С. А. (Львов). А. Чубинский. Борьба за восточные границы Польши в 1918—1921 гг. 140

Хроника и информация

- Кондрацкий А. А. Международная научная конференция «Тоталитарное государство и политические репрессии в Украине: 20-е — 80-е гг.» 145
 Петрашенко В. А. Научная конференция «Мифология в украинской историографии (XIX—XX ст.). Проблемы и дискуссии» 146
 Чухлиб Т. В. Научно-теоретический семинар «Украинско-российский договор 1654 г.: новые подходы к истории межгосударственных отношений» 148

Станиславский В. В. Научно-теоретический семинар «Гетман Иван Мазепа: политический деятель и создатель государства»	149
Артемюв А. С., Коваль М. В. Новая экспозиция мемориального комплекса «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.»	150

<u>Михайлюк Алексей Григорьевич</u>	155
---	-----

* * *

Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1994 г.	156
---	-----